

GYÖRFFY ISTVÁN

MAGYAR FALU
MAGYAR HÁZ

SAJTÓ ALÁ RENDEZTE ÉS A BEVEZETŐT ÍRTA
GYÖRFFY GYÖRGY

T U R U L K I A D Á S
B U D A P E S T, 1 9 4 3

B E V E Z E T Ó

Györffy István huszonegy tanulmánya, melyet e kötetben **MAGYAR FALU— MAGYAR HÁZ** cím alatt egybe foglaltunk, a magyar település és építkezés világába vezet bennünket. Összegyűjtött munkái első kötetével szemben, mely etnikumként vizsgálja a magyar település arculatát, kötetünk tárgyanként csoportosítja mondanivalóját. A határ, tanya, falu és telek sorravétele után »ház«, »pásztorhajlék« és »malom« főcímek alatt a magyarság építkezését ismerteti meg.

Mi magyar és mi idegen településünkben és népi építkezésünkben? Való-e az az állítás, hogy a honfoglaló magyarság a megtelepült életformát minden velejárójával itt sajátította el; hogy faluformája, építkezése idegen művelődési hatás eredménye? — teszi fel mindig a kérdést e problémák felvetődésekor.

A régi felfogással szemben kimutatja, hogy népünknek igenis van sajátosan magyar településmódja és ősi nomád faluformáját a mai követelményeknek megfelelően átalakítva ma is őrzi, az alföldi kertes város és a tanyarendszer képében.

Ugyanekkor erélyesen sikraszáll azon nézet mellett, amely szerint a magyarság nem házatlan népként jött a Kárpátok medencéjébe, hanem kezdetleges, de mégis minden lényeges alkotórészét magában foglaló szilárd épületeket hozott magával, amelyből kifejlesztette az alföldi parasztházat.

Különös gonddal tekint végig kezdetleges pásztorépitményeinken, amelyek a megtelepedő nomád magyarság és a beköltöző kunok állattartó építményeinek változatlan örökösei.

Büszke örömmel veszi számba e sajátos kultúrkincseinket, nagymultú nomád életünk hagyománytárgyait és mikor a kirgiz puszták fényképén felleli a magyar karám és akol képmását, mikor a krimi és kazáni tatárok faluformáján felismeri kertes településünk hasonmását, az ősi örökség megőrzése feletti elégedettség, de ugyanakkor a gyors pusztulás feletti aggodalom érzése fogja el és fokozott erővel kezd a csekély maradvány összegyűjtéséhez. Sok ezernyi fényképfelvétele tanúskodik arról, hogy milyen fáradthatatlanul gyűjtötte a tizenkettedik órában ősi életformánk ez utolsó emlékeit. Fényképezett, jegyzett, levéltárakban kutatott régi térképek után, míg kezdett a magyar ember alakította táj arculata kibontakozni.

A gyűjtött anyag feldolgozása azonban csak részben került kiadásra. Nyomtatásban már megjelent tanulmányai mellett értékes megállapításokat tartalmazó kiadatlan egyetemi előadásai és jegyzetei maradtak. Ezek elrendezése azonban az anyag különböző jellege és a tartalom hasonlósága miatt néhol komoly kérdést okozott. Ugyanazzal a tárggyal ugyanis gyakran több tanulmány is foglalkozik, de más-más nézőpontból. A kertes település lényegének leírása például több helyen is megtalálható, különböző kérdések magyarázatánál

A nagyjából azonos tartalmú kéziratok és cikkek közlése nem látszott indokoltnak; ugyanakkor a hasonló, de részleteiben eltérő dolgozatok elhagyása határozott veszteséget jelentett volna. A tanyakérdéssel például Györffy István igen behatóan foglalkozott és vizsgálatainak eredményét több ízben adta elő szóban és írásban. Ezek közül három olyan különböző időben megjelent dolgozatot vettünk be, amely bár ugyanazzal a tárggyal foglalkozik, jellegében mégis eltér. Míg az első a tanyai élet hangulatos leírásával tűnik ki, a második pedig a tanya aktuális társadalmi és kulturális vonatkozásait domborítja ki, az utolsó a kérdést történeti háttérével együtt tudományos alaposággal vizsgálja.

Egyetemi előadásaiból merítettük »A magyar település«, »A magyarországi határhasználat«, »Irtványtelepülés, — szerez település«, »A kertes és csűrös település«, »A magyar ház« címen közölt részeket; míg »Az Alföld településformái« cím alatt egy fáradtságos előtanulmány anyagát tettük közzé.

Először jelenik meg magyar nyelven a »Pásztorépítkezés a magyar Alföldön« c. tanulmány. Ezt a német fordításhoz alapul szolgáló eredeti magyar szöveg után adtuk ki.

Az ábrákat kevés kivétellel az eredeti kiadásból vettük át. A fényképek nagy részét a szerző felvételeiből válogattuk ki, de emellett alkalmunk nyílt a képanyagot a m. kir. Honvéd Térképészeti Intézet légifényképeivel, továbbá a Néprajzi Múzeum és Vargha László gyűjteményéből kapott házfelvételekkel gazdagítani. Ezek átengedéséért ezúton mondunk hálás köszönetet.

Biztosak vagyunk benne, hogy e kötet hozzá fog járulni a magyar település és építkezésmód, a tanyakérdés jobb megismeréséhez és hagyományos népi emlékeink nagyobb megbecsüléséhez.

Györffy György

TARTALOM - M U T A T Ó

BEVEZETŐ	9
TARTALOM-MUTATÓ	13
A MAGYAR TELEPÜLÉS	17
A HATÁR	
A magyarországi határhasználatról	21
A régi utak	26
A MAGANOS TELEP	
Irtványtelepülés — szerves település	31
A tanya	34
Az alföldi tanyák	40
A magyar tanya	49
A FALU	
Az Alföld ősi településmódja	97
A kertes és csűrös település	84
Az Alföld településformái	91
A régi vásárok	109
A TELEK	
Telekformáink	113
A HÁZ	
Az alföldi parasztház	119
Régi alföldi falvak és házak	127
A magyar ház	137

A szatmármegyei szilvaaszalók	153
A tőzegvetés	156

A PÁSZTORHAJLEK

Pásztorépítkezés a Magyar Alföldön	161
A »nyék«	222
A csárda	225

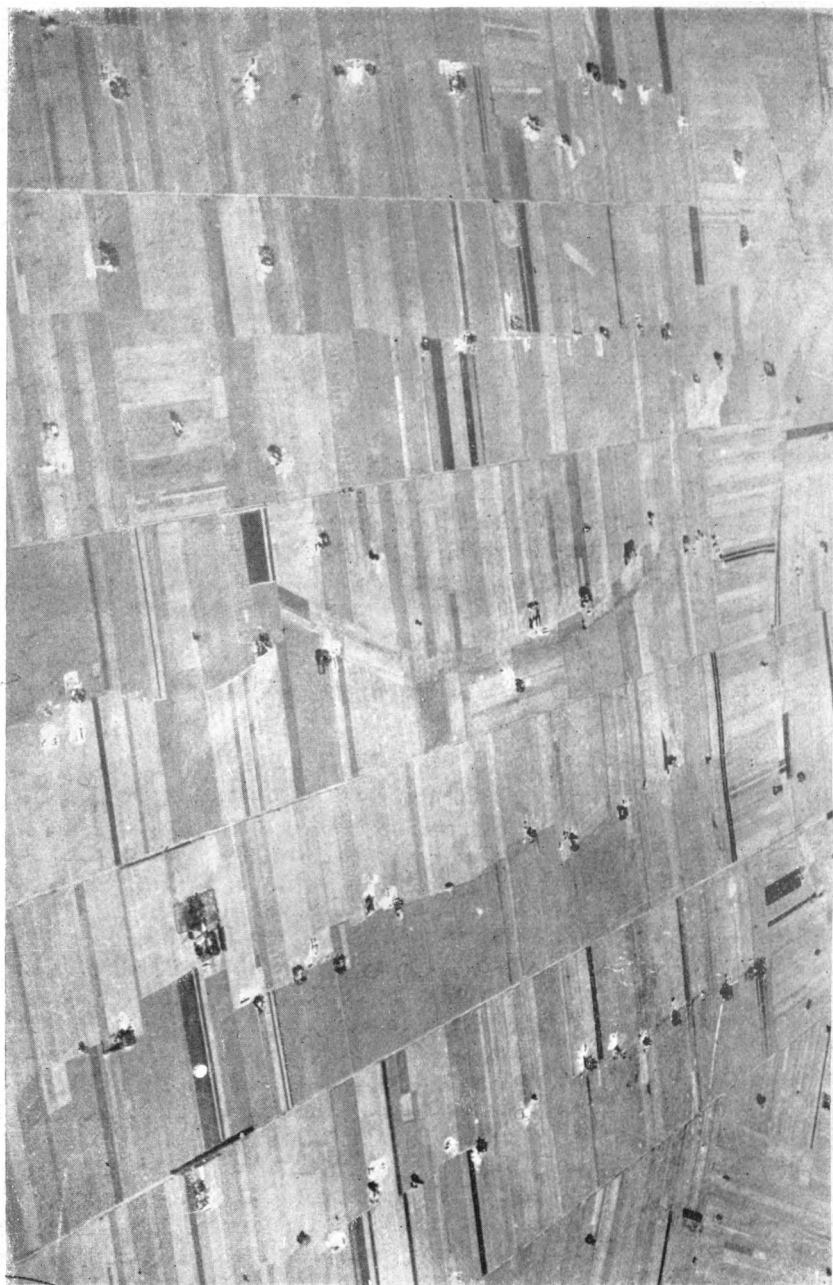
A MALOM

A falusi malmok	229
---------------------------	-----

MAGYAR FALU—MAGYAR HÁZ

Sándorfalu-környéki tanyák
(A m. kir. Honvéd Térképészeti Intézet légi felvétele.)

Kábar-körményi tanya.

(A m. kir. Honvéd Törőkései Intézet ligi felvétele.)

A MAGYAR TELEPÜLÉS

(1932.)

Az emberi lakótelepet a tudomány sokféle szempontból vizsgálja, s vizsgálatának eredményeit a településtan foglalja össze. Amennyiben földrajzi szempontok a vizsgálatok irányítói, településföldrajzról beszélhetünk, ha pedig a település keletkezését és időbeli kifejlődését kutatjuk, a településtörténet módszerét használjuk. Mivel a település két legfontosabb tényezője a föld és az ember, a településtani problémák legnagyobb része az emberföldrajz körébe tartozik.

A települések vizsgálatában a néprajznak is jelentős szerep jut. A telepek külső formáinak leírása, rendszerezése, összehasonlító vizsgálata a néprajz körébe vág. Gazdaságtörténeti és művelődéstörténeti vizsgálata néprajzi ismeretek nélkül meg sem valósítható. A fejlődés különböző fokán levő telepformákat analógiák segítségével a néprajzi tudomány magyarázza.

A régészeti kutatások azt bizonyítják, hogy az ember már a fiatalabb kőkorszakban is részint magános házakban, részint faluszerű alakulatokban lakott. A településformák két véglete, a magános tanya és a sok házból álló falu vagy város ma is megvan; természetesen bőven találunk átmeneti formákat. A települések formáit a térszín, fajiság, életmód, hagyomány, védelem, szabad foglalkozás, kényszerű telepítés stb. befolyásolja, ezért számtalan változat támad a települési formák között. A XX. század hatalmas népszaporúsága és a mindent nivelláló, egységesítő európai civilizáció a régebbi századok határozottabban felismerhető településtípusait erősen befolyásolta és megváltoztatta, mégis a régebbi viszonyok ismeretével az első tekintetre rendszertelennek látszó településformáink között is felismerjük a rendszert.

Az ember hajlandó volna azt hinni, hogy minden településformának a magános település a magva. Az esetek jelentős részében tényleg a magános telepből nőnek ki a csoportos, vagy faluszerű telepek. A -háza, -laka végzetű nevek egyrészre, mint

pl. Orosháza, Marótlaka stb. arra engednek következtetni, hogy Oros és Marót nevű birtokosok építették az első házat benne, de nagyon valószínű, hogy a cselédségük is a ház körül lakott s nem feltétlenül bizonyos, hogy ezek a falvak magános házból keletkeztek. Falvaink nagy számát rokonsági kötelékben levő családok, vagy heterogén elemekből összevándorlott telepések egyszerűen ülték meg. Az ember társas lény, s a csoportos település természetesebb településformának látszik, mint a magános település.

Közép- és Északeurópában a lefolyt évezred alatt nem történtek olyan katasztrófális pusztítások, mint hazánkban a mongol és török pusztítás, ezért a településformák is inkább mutatják a természetes fejlődést, mint hazánkban. A német településformák, különösen August Meitzen jeles német agrártörténész korszakot alkotó településtani munkálkodása óta meglehetősen rendszerbe vannak szedve; a középeurópai településformák keletkezéseinek ideje többé-kevésbé meg van határozva és azok földrajzi elterjedése is térképre van már rögzítve. A magyar településformák tanulmányozása csak a legújabb időben kezdődött, mondhatnánk az utolsó két évtizedben. Így tehát egyelőre még távol vagyunk attól, hogy a magyar település határozott típusait megjelöljük és az európai településformák között elhelyezzük.¹ Mindamellet a főbb típusok már kezdenek világosan kibontakozni előttünk.

A honfoglaló magyar nem volt városalapító. A honfoglaláskor ittalált városokat megtartotta lakosaival együtt, azonban

¹ Ebben az irányban 1922-ben Prinz Gyula tette meg az első lépést, aki »Magyarország településformái« c. művében az 1:75.000 katonai térképek alapján megpróbálta a magyar települési formákat rendszerbe foglalni és az európai településformák között elhelyezni. Prinz tisztán morfológiai alapon csoportosította a magyar településformákat, tekintet nélkül azok történeti kialakulására. A jelenlegi településformák azonban nem alkalmasak arra, hogy vizsgálatukkal genetikai értékű megállapításokat tegyünk. Legalább is egy évszázad előtti formájában kell vizsgálnunk, hogy akkori kezdetleges formájából a messzebb multra következtethessünk. Prinz tehát a mai, sokszorosan deformálódott települési formákat vetette egybe a német tudomány oknyomozó, történeti alapon megvizsgált és megállapított településformáival s a magyar településformákat az alföldi parasztvárosok és nagyfaluk kivételével a németek által megállapított típusokba sorozta. Itt kell megemlítenem, hogy ezen típusok megállapításánál az utcák és az udvarok helyzete játssza a főszerepet. Ezzel szemben majd látni fogjuk, hogy az igazi magyar települési formáknál sok helyen sem utca, sem udvar nem volt még a közelmúltban sem, sőt a magyarnak az udvar és ucca fogalmára eredetileg még szava sem volt,

maga, az életkörülményeinek megfelelő hagyományos szállásain lakott. A téli szállások tekinthetők a magyar faluk magvainak. Árpádházi királyaink alatt igen sok nyugati jövevény nép jött hazánkba, akik csoportosan letelepedvén, intézményeiket is magukkal hozták, így városainkat is lehetőleg az elhagyott szülőhaza városainak mintájára építették fel. Többnyire németek voltak a városalapító hospeseink, így leginkább német analógiákkal kellene meghatároznunk telepeseink várostípusait.² De mivel a település kérdéseit csak néprajzi szempontból vizsgáljuk, a polgári lakosság által alapított városformákkal kevésbé foglalkozunk. Inkább a földműves köznép településformáira, a falura, az ebből fejlődött városra és tanyára fordítjuk figyelmünket.

Egyetemi előadás a bölcsészeti karon az 1932/33. tanév első félévében. Nyomtatásban itt jelenik meg először.

lévén mindkét szavunk szláv kölcsönvétel. A magyar településformák meghatározására tehát a német típusorozat nem megfelelő, s ha igazán tudományos értékű munkát akarunk végezni, településformáinkat nemcsak térben, hanem időben is kell vizsgálnunk.

Prinz kutatásának annyi érdeme mégis van, hogy az alföldi paraszt vagy gazdavárosokat elkülönítette a német és egyéb európai településformáktól s azt a középzásiai településformákkal vetette egybe. Az kétségtelen, hogy ez a településformánk semmiképpen nem sorolható az európai településformák közé, de nem is azonos az iráni alapítású középzásiai településformákkal. Bizonyos ázsiai reminiscenciák vannak ugyan benne, de az a magyarság nomád élete révén maradt meg.

² Itt említjük meg, hogy kétségtelenül magyar földművesek által alapított városokra is megpróbálták német eredetet kisütni, természetesen szintén településtörténeti vizsgálat nélkül, pusztán az alaprajz nyomán. Így Treiber erdélyi száz mérnök szerint Nyíregyháza, Debrecen és Szatmár városokat a középkorban németek alapították. Erre vonatkozóan v. 5. Györffy István: Nyíregyháza és Debrecen településformája.

A H A T Á R

A MAGYARORSZÁGI HATÁRHASZNÁLATRÓL

(1932.)

A magyarság ősidőktől fogva állattenyésztő és földművelő nép volt. Következésképpen településformáira ezek az ősfoglalkozások nyomták rá bélyegüket. Mivel mindkét foglalkozás a tulajdonképeni telephelyen kívül űzhető, a határ használatának vizsgálatára nagy figyelmet kell fordítanunk, annál is inkább, mert a településtannal foglalkozó kutatóink a határ vizsgálatát többnyire elhanyagolják. A határbeli település a legszorosabb kapcsolatban van a belsőséggel. Egyiknek a vizsgálata épen olyan fontos, mint a másiké. A határhasználat kulcsát pedig a gazdálkodási rendszer adja meg. Ahhoz, hogy egy magyar falu településformáját megértsük, a birtoklástörténetnek, a gazdaságtörténetnek és az ősfoglalkozásoknak ismerete is szükséges.

Mik a birtoklás ősi formái?

A tisztán állattenyésztésből élő népeknél, mint a mongolok, földbirtoka az embernek nincs, minden föld az állaté. Elvben mindenki annyi földet mondhat magáénak, amennyi az állatállománya ellátására szükséges. Ha szaporodik a jóság, vagy kevés a legelő füve, akkor nagyobb földet vesz igénybe. Ha eladja a jóságot, megszűnik minden köze a földhöz.

Ezzel szemben már a középzásiai törökségnél is a legelő tulajdonosa az ember, jobbanmondva egy-egy nemzetség, s a legelők többé-kevésbé elhatároltak. A kirgizeknél egy-egy törzsnek a síkságon s a hegyvidéken is van legelője, ha pedig nincs, akkor valamely szolgáltatás árán szerez. Nyáron fel s alá bolyonganak a legelőpusztákon, télen pedig a folyók mentén, rétsek mellett ütik fel a sátort, a téli szállást.

A baskirok az Ural déli lejtőin már félnomad életet élnek; az állattenyésztés mellett földet is művelnek. Téli szállásaik faluvá rögzödtek, de nyári sátraikat felütik a falun kívül levő legelőiken, ahol jóságaikat őrzik. A szántóföld épúgy, mint a

legelő, köztulajdon, a falu tulajdona. Mivel pedig a falu vérrokonokból áll, voltaképen egy nemzetségre.

A honfoglaló magyarság földbirtoklását nagyjából olyannak kell tekintenünk, mint a baskirokét. Egyéni földtulajdon nincs, a föld az egyes nemzetségeké, melynek ágai, hadai, családjai kisebb-nagyobb csoportokban, félig letelepülve művelik a földet, részint sajátmaguk, részint szolgálk által, de a megszállott terület nagy részét legelőnek használják. Mind a legelő, mind a szántóföld a köz-ségé, tehát közös.

A földbirtoklás ősi módja, a földközösség, primitív fejlődési fokon nagyon el van terjedve. Egy ősi kommunisztikus életmód maradványa ez. Valaha egész Európában általános volt, de ma már kevés helyen maradt meg a maga eredetiségében. Korunkban általános a törekvés, hogy a földbirtok tulajdona mennél korlátlanabbá és személyesebbé váljék. Teljes földközösséggel, — ahol tehát a szántóföld is köztulajdon, — ma már csak Kelet-Európában találkozunk; Ázsiában és a többi világrészekben azonban még sok helyen megtalálható.

A szántóföldközösség lényege abban áll, hogy a határ nem egyes emberek magántulajdona, hanem a községe, tehát köztulajdon, s a község egyes tagjai csak ideiglenesen használhatják. A község pedig kezdetleges fokon nem egyéb, mint egy ős-től származó vérrokonok csoportja. Később a vérrokonság köteléke megbomlik. Idegeneket fogadnak a községbe. Gyakran új községet telepítenek pusztá helyekre s ezek lakói szintén földközösségben élnek.

Hazánkban a szántóföldközösség nagyrészt a XVIII. század második felében szűnt meg, kiskorszakban pedig a XIX. század derekán múlt el. Legelő-, erdő-, rét- és egyéb közösségek azonban még ma is bőven találhatók. A több évezredes multra visszatekintő földközösség azonban olyan nyomokat hagyott határainkon, melyek még hosszú évszázadokig letörülhetetlenek maradnak.

A szántóföldnek két fő birtokbavételi módja volt: egyik az első foglalás, a másik a nyilas osztás.

Hogyan történt az első foglalás?

Ahol nagy volt a határ és kevés volt a lakosság, ki-ki annyi földet fogott a közséből művelés alá, amennyit akart és addig használta, amíg ki nem merült, amikor is a köztulajdonba visszabocsájtotta.

Maga a község vagy nemzetség azonban a nem használt földhöz mindig igényt tartott.

Nagyhatárú alföldi közösségeinkben csak a legjobb földeket fogták művelés alá, a minősítés mellőzésével. A földet többnyire sorshúzás nélkül, házsorjában osztották, éppen ezért a határ

a belsőségi település képét tükrözte. Mindenki annyi földet vállalt, amennyit megművelni és érette adót fizetni képes volt. Az Alföld legtöbb nagyhatárú községében a földet 3—7 esztendeig használták. Az első években gabonával vetették be, később már csak legelőnek használták. Teljes kimerülése után gyepesedni hagyták s évtizedek múlva került ismét osztás alá. Osztani is mindig gyepül osztották a földet és nem tarlóul, mint a nyomásos rendszernél. A vetések ennél a rendszernél szerte-széjjel fekszenek a határban s nincsenek fordulóba elkülönítve. Sőt, mivel ugyanazt a földet 5—6—7 évig élék egyfolytában s kinek előbb, kinek később merül ki a földje, vagy néha el is hagyták ugyanazon »járás«-ban vetés, kaszáló és parlag tarkázik egymás mellett.

Ezt a határhasználati rendszert gypföld- vagy legelőgazdaságnak, vagy Tagányi Károly után¹ költözködő vagy nomád földközösségnek nevezik.

A földközösség már mintegy száz évvel ezelőtt megszűnt az Alföldön, de a gazdálkodási rendszer nem tűnt el nyomtalanul. Az a tény, hogy az alföldi magyarnak nincs meghatározott vetésforgója és hogy nem szokott ugarolni, a nomád földközösségi rendszerből folyik.

Kisebb művelhető határ, vagy nagy népesség esetén a közösből nem foghatott mindenki tetszés szerint földet, hanem a község osztott.

A föld osztása technikailag úgy történik, hogy minden osztás alá kerülő parcellát, vagy dűlőt egyenlő darabokra osztanak s az elosztott dűlők földszalagjaira sorsot húznak, amit nyílhúzásnak neveznek. Eredetileg ugyanis nyílveesszővel történt a sorshúzás. Ez döntött arról, hogy ki melyik földdarabot kapja meg. Akinék a nyílát kihúzták, az az osztás alá kerülő parcellák egy-egy darabjának ideiglenes tulajdonosa lett. Egy nyílhoz tehát több parcella egy-egy darabja tartozott. Ezt a szétszórt birtoktestet hívják *nyíl*-nak. A nyíl tehát lehet 30—40—50 darabban is szerteszőrva a határban. A parcellák száma attól függ, hogy hány dűlőre osztották a határt. A dűlők száma pedig attól, hogy hány különböző minőségű föld van a határban. Mert mindenkinek egyenlő nagy, egyenlő távol s egyenlő minőségű földet kell kapnia. Mivel azonban a legtöbb határban igen különböző földek vannak, előbb azokat osztályozni kell a különféle talajok mineműsége és fekvése szerint.

A falu népessége azonban folyton szaporodott s a felfogott és a lakosok között kiosztott parcellák évről-évre keskenyeb-

¹ A földközösség története Magyarországon. Magyar Gazdaságtörténeti Szemle, 1894.

bek lettek, mert több lakos között oszlott meg ugyanazon földdarab. Ezen úgy segítettek, hogy a határ más részén ismét kijelöltek egy más dűlőt s azt is kiosztották. Mármint, ha tudjuk azt, hogy évenként új meg új dűlőket osztottak a föld minősége szerint, elgondolhatjuk, hány parcellából állott egy birtoktest.

Ezt a rengeteg apró földcsíkot csak fáradtságos járkálással lehet művelni. Ilyen helyzet mellett a mai kor elve: a gazdálkodási szabadság nem érvényesülhet, mert mentül kisebb részt, mentül több helyen bír valaki egy határban, annál inkább van másokra utalva. Ellenkezőleg ahhoz, hogy ő és szomszédjai boldogulhassanak, a gazdálkodásnak minden részletére nézve meg kell egyezniök egymással. Az ilyen határokból a gazdálkodás csakis az ú. n. *nyomásos vagy fordulós rendszer* mellett lehetséges, amely szerint a határ közakarattal előre megállapított vetésforgás és gazdasági rendtartás szerint műveltetik.

Nyomásnak azért hívják, mert a szántóföldet, amikor ugarban van, jószággal, csordával legeltetik s az letapossa, lenyomja. Latin neve »*calcatura*« is taposást jelent.

Fordulósnek azért nevezik a rendszert, mert bizonyos évek múlva a művelés visszafordul. Hazánkban leginkább a 3 és 2 nyomásos, vagy fordulós gazdálkodási rendszer van elterjedve. Ez a rendszer a XVIII. század közepéig legtöbb helyen földközösséggel volt kapcsolatos, vagyis a határt évenként újból elosztották. Mária Terézia a földközösséget egy rendelettel megszüntette s kimondotta, hogy minden föld, melyet az évben bír valaki, örök tulajdona, illetve haszonélvezője marad. Így az évenkénti elosztások megszűntek, de az üzemzavar megmaradt.

Nyomásos gazdálkodásnál a közlegelő rendszeren kevés, sőt igen gyakran egyáltalán nincs, és legelőül maga a szántóföld szolgál.

Ahol nagybirtokmértékű az állattenyésztés, ott a két nyomású gazdálkodás dívik. Az egyik nyomásban kalászoszt vetnek, a másik nyomás ugar marad. Ugarnak nevezzük azt a szántást, amelybe semmit sem vetnek. Az ugarszántás a gyomot kiöli s módot ad a földnek arra, hogy hosszabb ideig, rendszeren egy évig bevetetlenül pihenjen. Az ugar azért mégis terem valamit. A gyom leszántott magja ugyanis kikél s az ugar kiöldül. A jószágállományt ráverik az ugarra, hogy a gyomot lelegelje. Két nyomásos rendszerrel tehát a szántóföld fele minden évben legelő.

Ahol a gabonatermelésen van a hangsúly, ott a három nyomású rendszer dívik. Vagyis a falu művelés alá fogott határa három részre van osztva. Az egyik részbe őszi kalászoszt, a másikba tavaszi kalászoszt vetnek, a harmadik rész pedig ugarlegelőnek marad. Ma már azonban az ugart legtöbb helyen nem

hagyják üresen heverni, hanem takarmánynövénnel — lucernával — bevetik. A levágott takarmányon, jászlon etetik a jószágot. Legeltetésre tehát nincs szükség. A tengerinek, mint új növénynek eredetileg nem volt helye a magyar vetésforgókban. Mikor termelése általánossá vált, az ugar helyét foglalta el.

Kétnyomásos rendszerrel leginkább Erdélyben találkozunk. Gyakori a szűk határu községekben. Ahol viszonylag bővebb a határ, ott a háromnyomásos rendszer dívik. Ott viszont, ahol a tavaszi vetés nem érik meg, a hármas forduló nem jó. Háromnyomású rendszerrel a Felföldön és a Dunántúl találkozunk.

Általában azt mondhatjuk, hogy ahol tagosítás nem volt s ahol tanyarendszer nincs, a nyomásos gazdálkodás ma is megtalálható.

De mi is az a *tagosítás*?

Tagosítás alatt azt a földbirtokrendezési műveletet értjük, amelynek során a gazdák szétszórt, sok kis apró földből álló birtoktestét felméri, aztán az egész tagosítandó határrészre nézve eltörlik a tulajdonjogot s újból elosztják a határt; de most már minden gazda egy tagban, egy darabban kapja meg a sok keskeny és apró földjét, mégpedig úgy, hogy mindenki régi birtokával egyenlőértékű földet kap.

A tagosítás tehát nem más, mint egy község határán belül elszórt apró földeknek tulajdonosok szerinti egyesítése.

A tagosított határban hamarosan megindul a tanyaépítkezés, így a száz évvel ezelőtt megkezdett tagosítást úgy tekinthetjük, mint a mezőgazdasági tanyarendszer gyors kifejlődésének első állomását.

*Egyetemi előadás a bölcsészeti karon az 1932/33 tanév első félévében.
Nyomtatásban itt jelenik meg először.*

A RÉGI UTAK

(1922)

Ma már el sem tudjuk képzelni, milyen lehetett az utazás, mikor még vasút nem volt. Csak öreg emberektől hallunk egy-egy mesét a forspont meg a delizsánc korából. Bizony nagy dolgra szánta el magát száz év előtt egy utas, aki pl. Erdélyből Pestre akart jönni. Végrendeletet tett, felpakkolt egy pár hétre való élelmet, aztán nekivágott a világnak. Vagy váltott lovakkal ment, többnyire postakocsin, vagy a saját szekeren. Az előbbi mód gyorsabb volt, ez utóbbi azonban olcsóbb. Ha a saját kocsiján ment az ember, akkor az útban vagy az út környékén levő atyafiakhoz betért, ahol megpihent, ha ugyan pihenésnek lehetett nevezni a régi magyar vendégeskedést. Akkor még több rokona volt az embereknek, mint ma, mert szép-déd-ükapákról való rokonságot is tartották. De nem csak a rokonok kapuja volt nyitva a vendég előtt, hanem az idegeneké is. Nem mese az, hogy voltak olyan vendégszerető emberek, hogy a hidakat felszedték, hogy az utas kénytelen legyen megállani és beszállani. A beszállt vendéget meg azzal tartották vissza, hogy a szekér tengelyét elfűrészelték.

Ma már ilyesmit nem történnek, sőt valljuk meg, hogy a régi híres magyar vendégszeretet is kivesz lassanként. Dehát nem is erről akarunk most beszélni, hanem az utakról. A régi utakról.

Láttál-e már, kedves olvasóm, tavasszal, földfakadáskor alföldi dűlőutat, melyet a szekerek összevágának? Ilyenféle volt régen az országút! Ha esős időszakban indult el az utas, akkor a sár nyelte el, ha száraz időben ment, akkor a por. Ez utóbbi még talán tűrhetőbb volt, de jaj volt annak, aki ősszel vagy tavasszal vágott neki. Az utak tele voltak gödrökkel, miket belepett a pocsolya. Ezek voltak a *kottyanók* vagy *kotymányok*. Ha besűrűsödött a gödrök pocsolyája, akkor *kátyúnak* nevezték ezeket az állatkínzó helyeket. Ha a szekér belezökkent ezekbe

1. ábra. Kara János gátja Kisújszállás és Karcag között.

a gödrökbe, akkor nagy hú-hóval noszogatták a lovakat, s ha nem moccant a szekér, az utasok leszállottak és az e célra magukkal hozott ásókkal kiásták s *hévérrel* — amit szintén magukkal hordtak — kiemelték a szekeret. Ha aztán a lovak kirántották a sárból, akkor lefaragták a küllőkről a sarat és továbbmentek. Esetleg egy hajításnyira ismét kátyúba jutottak. Legnagyobb veszedelem a töltött utakon volt. Régen ugyanis nagy vizek voltak mindenfelé s gátszerű magas töltéseket csináltak az ilyen rétségen keresztül. Ezek voltak a leggyalázatosabb utak. Kövezve ugyanis nem voltak, ellenben tele voltak kátyúkkal. Még az is volt egyik veszedelmük, hogy keskenyek lévén, két terhes szekér nem tudott kitérni egymás elől. Mivel az út két oldaláról töltötték fel, mély árkok maradtak kétfelől s ha valaki lefordult a töltésről, sokszor más szedte fel az összetört utast.

A rétes helyeken készült utak a rét tőzeges talajából valának feltöltve; száraz időben az utasoktól rakott és kellőképen el nem oltott tűzekből kigyulladtak és megtörtént, hogy el is égtek. Így égett el a Sárreuten keresztül Nagyváradra vezető út egy része is a múlt század elején. Helyén egy árok maradt.

A hidak rettenetes állapotban voltak, úgyhogy száraz időben az utasok inkább kikerülték. Vizes időben pedig vagy lefektetett és összekötözött nádkévékből készült ú. n. *bűrű*-hidakon keltek át, vagy pedig vályúkon. Télen ugyanis a gulyakutak vályúi használaton kívül heverték s alkalmi révészek, az ú. n. *gorzsások* ezeket a vályukat az átkelőhelyekhez vontatták. Itt mindegyik oldal kerekei alá egy-egy vályút tettek, a szekeret beemelték és áteveztek, illetőleg a gorzsások csáklyszerű gorzsáikkal átlökdösték a vályúkat.

Volt az alföldi magyarságnak egy különleges járműve, amely ma már, a megváltozott körülmények miatt, teljesen kiveszett, ez az ú. n. sárhajó. Ez egy lapos, csolnakszerű jármű volt, melyet ló húzott. Ez a sár tetején csúszott, mint a szán. Ennek nem volt akadályja sem a sár, sem a víz, sem a hó. Hírhedt lödöglesztő jármű volt; ma már múzeumokban is ritkaságként mutogatják.

Nyaratszakán az utasok az ilyen összevágott országutakat messze elkerülték. Ilyenkor mindenütt út volt. Gyepen hajtottak, különösen, ha nem volt nagy teher a szekéren. Vetések közt azonban a rendes úton kellett járni. Itt aztán olyan porrt csináltak a szekerek, hogy csak úgy fuldoklott a szegény utas és a szegény igavonó pára. Mocsaras vidéken az út a mocsár tőzeges földjéből lévén feltöltve, az ilyen »*kotus*« föld pora ropant viszketést okozott, éjszaka pedig a szűnyogok raja lepte el a szegény utast, úgyhogy véresre vakart ábrázattal tette meg útja jó részét.

Homokos talajon valamivel könnyebb volt az utazás, de a por itt sem volt kisebb. Néhol a homokos vidék útjait agyaggal terítették be, ami száraz időben jónak bizonyult, de esős időben igen sikos volt és ragadt.

Aki pl. esős időszakban Erdélyből Pestre jött, az Nagyvárad-Debrecen-Miskolc-Hatvan felé került, mert ez óriás kerülő dacára hamarabb érkezett, mintha a mai Püspökladány-Szolnoki vasút vonalán ment volna. Ez az útvonal Berettyóújfalutól Szolnokig az év nagyobbik felében alig volt járható, sőt a Karcag és Kisújszállás között levő országút, az ú. n. Kara János gátja országszerte hírhedt volt. Ezt a gátat országos közmunkával többször feltöltötték, de lápon keresztül épülvén, mindannyiszor elsüllyedt, mihelyt a Tiszának a Sárrétre ömlő áradata feláztatta.

A száz év előtti útleírások legendákat mesélnek erről az útról, sőt külföldi utazók emlékiratai is borzongva emlékeznek vissza rá.

Mi pedig türelmetlenkedünk és méltatlankodunk, mikor a vonaton hely hiányában állni vagyunk kénytelenek és panaszkodunk, hogy kifárasztott az a néhány órai út, melyet nagyapánk hetek alatt, életveszedelmek között tettek meg.

A M A G Á N O S T E L E P

IRTVÁNYTELEPÜLÉS, SZERES-TELEPÜLÉS

(1932.)

A magános települési formák, eredetüket tekintve sokfélék. Vannak igen ősi magános települési formáink s viszont vannak olyanok, amelyek szinte napjainkban támadtak.

A magános települések öröktulajdonú földet feltételeznek, ezért földközösség mellett nem jöhettek létre. De nem támadhat magános telep kötött- vagy kényszergazdálkodású rendszer mellett sem. A magános telep ősi formái első foglalás útján keletkeztek, újabb formái pedig a földközösség, a nyomásos rendszer megszűnése és a tagosítás megtörténte után jöttek létre, vagyis amikor az ingatlan korlátlan birtokolásának és személyessé válásának ideje elérkezett. Tudjuk, hogy a tanyarendszer csak a törökvilág után keletkezett s akkor kezdett nagymértékben kifejlődni, amikor az ingatlan teljesen személyessé és korlátlan birtoklásává vált, vagyis a XVIII. század közepétől a XIX. század közepéig. Éppen ezért nem az alföldi tanyaszerű településekkel kezdjük ismertetni a magános településeket, hanem az ősi magános településekkel, az irtványokkal.

Irtványtelepülésekkel leginkább erdős hegyvidéken találkozunk, ritkán mocsaras vidékeken. Az irtványtelepülés tulajdonképpen kényszertelepülés. Az ember ugyanis akkor szorul irtásra, ha már másképpen nem tud földet szerezni. Aki pl. mint jövevény, nem tartozott a faluközösségbe s akinek ezért nem osztottak földet a közösből. Vagy aki nem érte be azzal, amit a közösből kapott. Mivel irtványföldet csak nehéz munka árán tudott az ember szerezni, arra akkor is jogot tartott, ha az már kimerült. Az irtásföldet tehát köztulajdonba ritkán mentek át, legfeljebb, ha közös erővel irtották. Személyes tulajdonú lévén az irtott föld, településre, házépítésre is alkalmasnak mutatkozott.

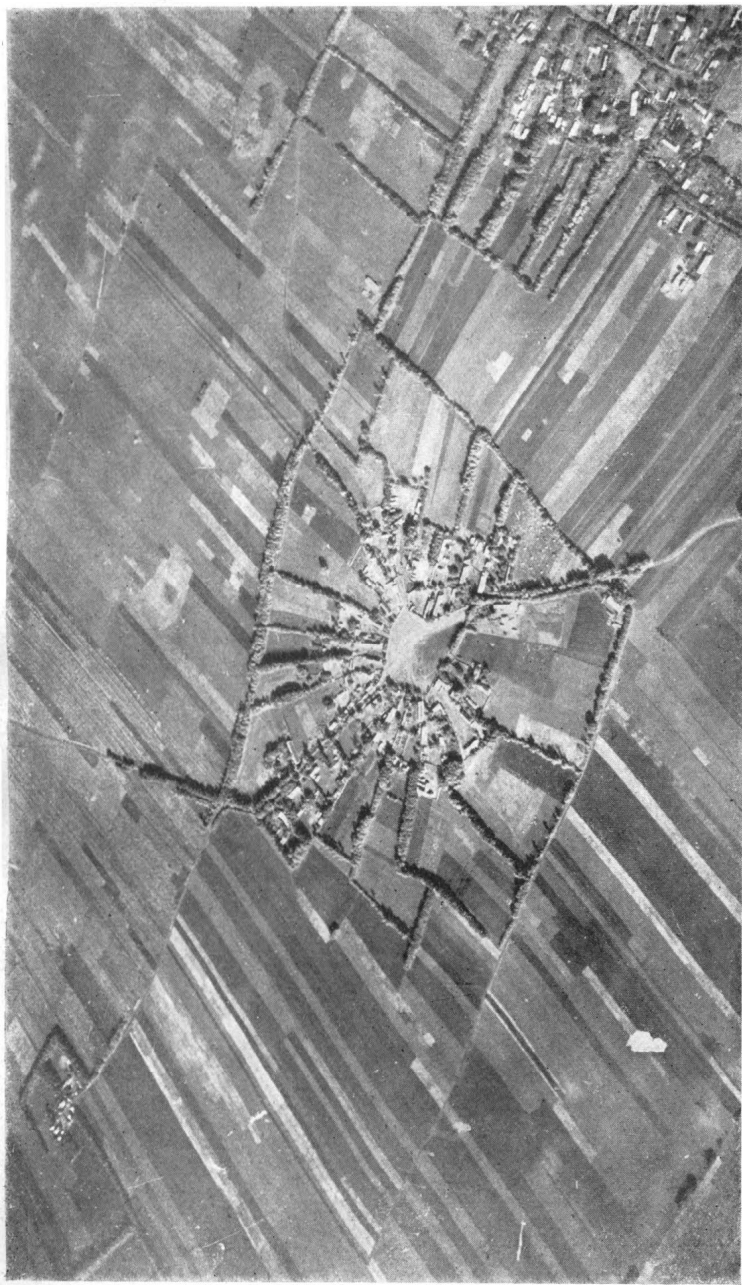
Ősi hagyomány szerint kiki akkora területet irthatott a kö-

zösből, ameddig a baltáját el tudta dobni egy bizonyos pontból. Az irtás ősi soron égetéssel történik. Az erdőt vagy a kiszáradt mocsarat felgyújtják, miáltal a föld felszíne a növényzettől megtisztul, s az égetés folytán támadt hamú, trágya alkalmassá teszi a talajt a művelésre. Ugy az égetés, mint a baltával való irtás körben történik, ezért az irtott földdarabok többnyire olyan szélesek, mint amilyen hosszúak. Már erről is meg lehet ismerni az irtásokat a térképen. Az irtás nem mindig földművelés céljából történik. A juhos és kecskés népek az erdőt inkább állataik ellátása céljából irtják. A lombot s a fiatal hajtásokat, rügyeket takarmánynak levágják s a fa lassanként elsorvad. Vagy pedig ledöntik a fát s a lombját lelegeltetik. Az erdőt nem hagyják felsarjadni, hanem az új hajtásokat is leetetik. Így aztán az erdőből lassanként legelő lesz, majd pedig feltörik a legelőt.

Kárpátjainkban gyakran találkozunk szétszórt, irtványeredetű telepekkel. A tót földön az ilyen eredetű hegyi tanyákat lának nevezik. Az oláhoknál a Sebes-Körös völgyén, Kolozs, Torda-Aranyos, Hunyad, Alsó-Fehér megye magas hegyvidékein szelvényben találkozunk elszórt, magános telepekkel, ahol a bekerített szántóföld közepén van a lakóház. Ezek mind erdei irtványok voltak egykoron. Valaha sokkal több szétszórt oláh irtványtelep volt Erdélyben és a magyarországi részekben, de II. József császár közbiztonsági okokból karhatalommal húzta össze ezeket falvakká. Amely oláh falu nem így keletkezett, az többnyire nem más, mint az évszázadok viharáiban elpusztult magyar falu, mely később oláhokkal népesedett be. Az oláh falvak ugyanis egészen magyar településformát mutatnak, s nem egyeznek meg a moldvai és havasalföldi faluformákkal.

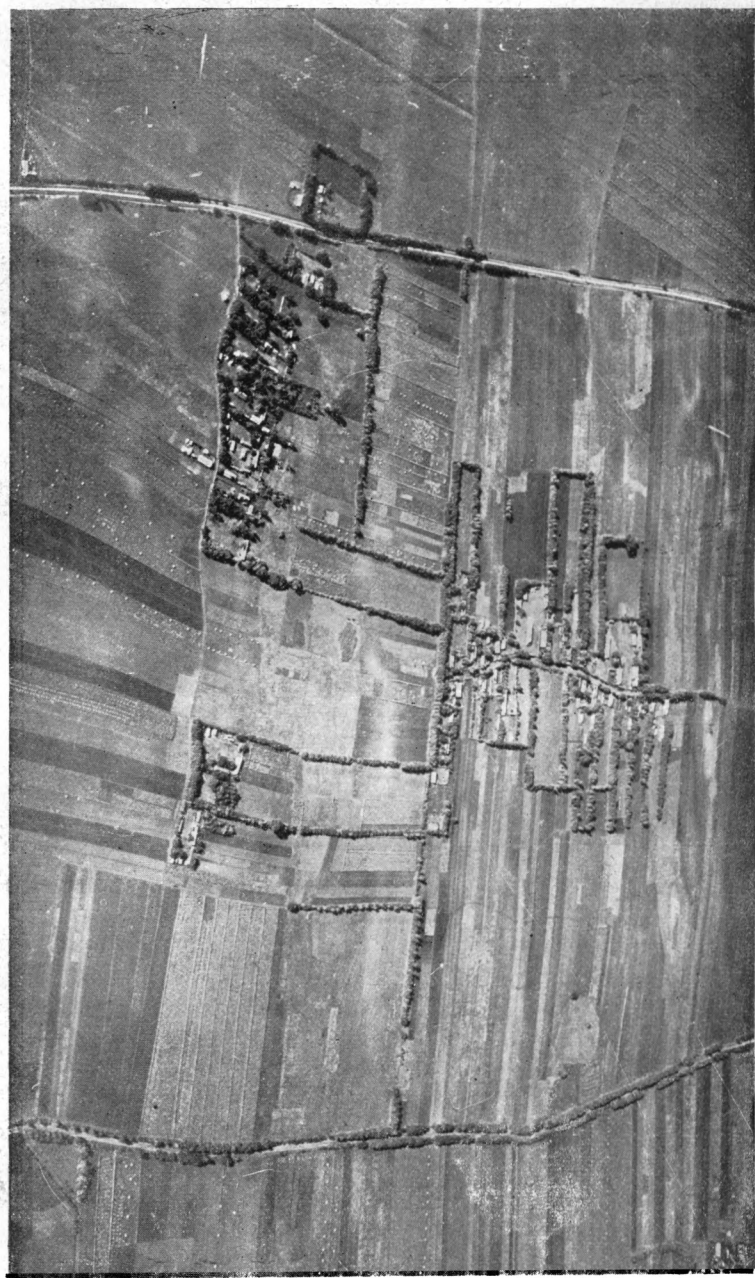
De a magyarságnak is vannak ilyen magános, szétszórt, irtványyszerű településformái. Bizonyos pusztai személynevekből képzett birtokos összetételű helynevek: -laka, -ülése, -háza, -földre nagyszámmal fordulnak elő, különösen a Dunántúl nyugati részén, ami arra enged következtetni, hogy ezek kezdetben magános udvarházak, kisebb-nagyobb majorságok, egyszóval tanyaszerű telepek voltak, amik idővel falvakká nőttek. Egyik-másik nyugati vármegyében, pl. Vas-ban, rendkívül sok apró határú falucska van, mely egy-egy dunántúli család nevét viseli. Ezek tanyaszerű települések voltak régen. Az a tény, hogy egy-egy vármegyében háromszor annyi praediumot találunk, mint falut, maga is azt mutatja, hogy régen apró és sok telephely volt a megyében s ezek idővel vagy faluvá nőttek, vagy elsorvadtak. A földközösség nem kedvezett a tanyaszerű településnek s maga ez a tény is hozzájárult, hogy egyes telepek megszűntek, s viszont újak nem támadtak.

Az egyes vagy magános telepeknél a lakóházhoz tehát föld

Nyírségi bokortanya.

(A m. kir. Honvéd Térképészeti Intézet légi felvétele.)

Nyírségi bokortanyák.

(A m. kir. Honvéd Tervezési Intézet légi felvétele).

1. Nagykun tanya. Karcag—Berek.

2. Nagykun tanya. Karcag.

*1. Nagykan tanya. Karcag—Gergely.
(Vargha L. felv.)*

2. Kis tanya. Karcag—Berek.

is tartozik. A ház mindig a hozzátartozó birtokon épül fel, úgy-hogy az egyes házak néha negyedóránnyira is vannak egymástól. Hasonlít ehhez az a településforma, mikor néhány, egymáshoz közelfekvő ház alkot egy telepegységet olyanformán, hogy a hozzájuk tartozó szántó vagy egyetlen tagban fekszik a ház körül vagy a többi házával elegyesen kisebb-nagyobb szabály-talan négyszögletes darabokban. Vas és Zala (Alsóórség, Gőcsej) hepe-hupás területén maradt fenn ez a forma. A dombtetőkön fekvő összetartozó házcsoportokat itt szer-eknek hívják és ezek összessége (5—10) alkotja ma a községet. Ezért hívjuk ezt *szeres településnek*. A szereket eredetileg rokonszaládok lak-ták s ezeket rendesen a családokról is nevezik. Megjegyezzük, hogy épen ezen a vidéken gyakoriak az egyes megszállásra utaló -szere, -szege, -háza, -földje, -ülése összetételű helynevek.

Bátky szerint a szomszédos Stájerországban találkozunk ezzel délnémet földön. Alkalmasínt római mintára alakult tele-pülésforma emléke, s valószínű, hogy a Dunántúl nyugati szé-lére szlovén betelepülés útján jutott el. Ugy látszik, hogy régen általánosabb volt az egész Dunántúlon.

A szétszórt magános település másik magyar alakja az alföldi tanya.

*Egyetemi előadás a bölcsészeti karon 1932/33. tanév első félévében.
Nyomtatásban itt jelenik meg először.*

A TANYA

(1915.)

Ki ne látta volna az Alföldön jártában a sok apró fehér tanyát, amint az akácok, rakományok közül kivillanik? Egy-egy vidéken sűrűbben vannak elhintve a község határában, máshol ritkábban látjuk, inkább a nagy uradalmak majorjai helyettesítik. Mi, akik már inkább ennek a századnak a gyermekei vagyunk, megcsóválunk a fejünket, ha valaki azt állítaná, hogy ezeknek az apró akácos kis tanyáknak a mult század derekán legtöbb helyen még hírmondója sem volt. Gazdag ember rá nem szánta volna magát, hogy csendes falusi otthonát végképpen felcserélje a tanyán való lakással, mint ahogy ma sokan megteszik. Sőt, ki hinné, hogy volt olyan világ is, amikor a hatóság nem csak tiltotta, de még keményen büntette is a határban való építkezést és lakást. Tette pedig ezt egyrészt azon jámbor szándékból, hogy a betyárok ne találjanak maguknak búvóhelyet a tanyákon. Hogy az észszerű földművelés e miatt sokat szenvedett, az már nem tartozott az akkori közigazgatásra. De volt ennek más oka is.

A mult század derekán még roppant területeket öntött el a tavaszi árvíz, sőt sok helyen esztendőn át megmaradt. Az utak oly rosszak voltak, hogy az öregek állításait szinte mesének hinnék, ha egykorú útleírások nem örökölték volna meg az akkori siralmas állapotokat. Ha száraz volt az időjárás, a réteken átvonuló utak pora majd megfojtott embert, állatot, sőt nem egyszer megesett, hogy a tözeges talajból rakott út meg is gyulladt és elégett. Ha azonban esőre fordult az idő, akkor valóságos istenkísértés volt útnak indulni. Ma már múzeumban mutogatják az akkori idők járóművét, a sárhajtót, melyet a latyakká vált út tetején húzott a ló. De sok helyen csónakon közlekedett egyik község, egyik ember a másikkal. Az évről-évre megújuló árvizek elöntötték a legelőket, megállapodtak a laposokon. A

jószágtenyésztésnek, halászatnak, nádvágásnak kedvezett ez az állapot, de a földművelésnek annál kevésbé. Ne higyjük azonban, hogy az alföldi magyar ember emiatt nagyon búsult volna! Sőt, ellenkezőleg. Túrkeve város tanácsa a múlt század elején azt határozta: »A víznek megtartását instálni kell, mivel a víz mindjárt el megyen, sok helyen alig vagyon térdig érő víz és barmaink most is egyedül ott élhetnek, a hol a víz a földet megfutotta«. Tisztán a jószágtartás szempontjából fogták fel a dolgot, a földműveléssel alig törődtek. De minek is! Az árvíz végigfutott a földeken is, és ha megmaradt a vetés, vagy ha jó termés lett is, a gabonával nem lehetett semmit sem csinálni. Piacá nem volt, a hallatlan rossz utakon sehova sem lehetett vinni. Csak annyit termelt minden gazda, amennyi egyik évről a másikra elegendő volt a háztartásra. Ha valamivel több termelt, akkor az udvaron, vagy az utcán ássott földalatti vermekben várta a következő rosszabb esztendőket. A határnak emiatt csak egy kis részét szántották fel, azt is csak a községhez közel eső részekben, hogy a föld minden munkáját a faluból végezhessek. Mivel az egész határ közbirtok volt, a szántóföldet is a falu osztotta ki a közösből az egyes lakósoknak. Ki-ki akkora darabot kapott, amennyit jónak látott a tanács adni. A földet aztán addig szántották, vetették, amíg csak teljesen ki nem éltek, ami 4–8 esztendő alatt bekövetkezett, ekkor aztán parlagon hagyták legelőnek, s másutt fogtak fel helyette gyepföldet a legelőből. Nem kellett tehát tanyai gazdálkodást folytatni, mert a szántóföld többnyire a falu közelében feküdt, s nem lehetett építeni, mert hiszen a gazda csak ideig-óráig volt ura földjének, s a pár esztendőre kár lett volna építkezni. Aki mégis építeni merészelt, tanyáját a tanács széthányatta, vagy felgyújtotta, úgy okoskodván, hogy nem jó, ha a gazda nagyon hozzá nő a közös földhöz.

Minden gyökerestől megváltozott azóta! A földközösség a szántóföldekre rég megszűnt, legfeljebb a legelők maradtak közősek. A rakoncátlan vizeket szabályozták; a nagy rétségeket, mocsarakat csatornák szeldelik keresztül. A lápok úszó szigetei leragadnak, a nádvágás, gyékényfonás, csikászat, pákászat mindinkább ismeretlenebb foglalkozások lesznek. Ahol a lápokon ezelőtt még egy emberöltővel megtört a százados aszály szárító hatalma, ma az eke serényen forgatja a friss hantot. A réteket, legelőket nagyrészt felszántották, s az állattenyésztés alárendelt foglalkozás lett. Amilyen nehezen lehetett ráfogni száz év előtt az alföldi magyar embert a földművelésre, éppoly nehezen lehet most visszatartani attól, hogy a közlegelőt fel ne ossza.

Honnan van ez a gyors változás?

Száz esztendeje sincs, hogy az első gőzkocsi diadalmaskodott az Alföld sártengerén. Az első vasút után gyorsan épült a többi.

Az alföldi gabonatermelés lenyűgöző béklyója, a siralmas közlekedés egy csapásra megszűnt. Az alföldi magyar gabona eljutott oda, ahova eddig csak a híre jutott. A világ legjobb gabonájáért ma csengő aranyakkal fizetik, s ha nálunk rossz termés van, az egész világon megérzik. Az egykor vízjárta területeket, a legelőket, ma már majdnem mindenütt felszántották, s a gazda, hogy a határ legtávolabbi zugában levő földjére is minden erejét idejét ráfordíthassa, tanyát épít.

A sok kis fehér tanya honfoglaló őseinkre emlékeztet, akiknek sátrai épp így voltak elszórva a végtelennek látszó pusztákon. Ma is úgy vándorol a magyar ember, mint hajdan. Korán tavasszal elhagyja téli szállását, a falut, s nyári szállására, a tanyára költözik ki. Szentgyörgynap táján fog a tavaszi szántáshoz, s ettől kezdve már nem sok dolga van a faluban. Ha hűvös idő jár, a jószágot beköti a tanyaába, vagy ahogy sok helyen nevezik, az ólba, mert a tanyák legrégebbi formája tulajdonképpen az ól. A magyar ember ugyanis inkább a jószágával gondol, mint magával s először a jószág számára épít fedelet. Az ilyen ólszerű tanyában nincs is szoba, a gazda az egyik végében levő jászolhoz beköti a jószágot, az ól másik végébe meg a szénatartót és a tüzelőt építi. A tüzelő sárpatkákkal körülvett hely, egyik sarkában van a főzőfa, amelyen a bogrács lóg, itt főzi a gazda a megszokott ételét: a lebbencset, tarhonyát, kását. A patkákon szokott estenden tanyázni a tanya népe, vagy a látogatóba jövő szomszédok s szalma, csutka tűzénél beszélgetnek a termésről, időjárásról, a mindennapi élet örömeiről, bajairól. Nincs mécs, a tűz világít, már annyira, amennyire. Nem kell a beszélgetéshez nagy világosság. Ha kissé nedves a tüzelő szalma, gyakran olyan füst van az ólban, hogy nadrágos ember nem bírná ki. Néha a pislogó tüzet is alig lehet látni. Sőt a lovak is gyakori prüszköléssel tiltakoznak ellene, de a magyar ember egy kis füsttől nem ijed meg, azt tartja, hogy ettől tisztul a szem. Az efféle kis tanyáknak ablaka, kéménye nincs, a füst az ajtón tódul ki. A gazdálkodó ember hamar lefekszik, de néha a tüzelőben eltanyáztatnak késő éjszakáig is s amikor már

*Este van, este van, a tűz sem világít
Kezdi hunyorgatni hamvas szempilláit.
Gyéren szól a vendég, rá nagyokat gondol
Közbe-közbe csupán a macska dorombol.*

feloszlik a tanya, a szomszédok elszélednek, a tanyabeliek ledőlnek a tüzelői patkáin s kipihenik a nap fáradoalmait.

De másforma ám a tanya képe, mikor már az asszony is kiköltözik. Ez már akkor szokott bekövetkezni, mikor már a baromfi

is élelmet talál a mezőn. Ilyenkor valóságos népvándorlás támad a tanyák felé. Mozgósítják az egész jószágállományt, meg van rakva mindenféle lommal a szekér is annyira, hogy a család alig tud rajta elhelyezkedni. A ház ajtaját, kapuját bezárják s a család iskolaköteles tagjainak keserves sírása közepette megindul a kis karaván a határ felé. Az iskolás gyermekeket a nagyszülők veszik gondjaikba, míg a nehezen várt vakáció elérkezik, de akkor már kötéllel sem lehetne őket visszatartani. Hogy is maradnának, ki őrizné a libákat, disznókat, lovakat, teheneket, ha ők itthon maradnának?

Ahol az asszony is kint nyaral, a tanya képe megváltozik. Az asszony nem alszik a tüzelőben, neki már külön szobát építenek. Még a tüzelőt is kidobattja, nem szereti, ha itt füstölgetnek, kormoznak a férfiakk.

A jobbmódú gazdaembernek tanyása is van, aki télen-nyáron künn lakik s a nagyjószágot telelteti. De hovatovább egyre több magyar ember mond búcsút a falunak s végleg kiköltözik a határba, a földjére. Az ilyen ember azonban már rangos házat épít magának, olyat, mint amilyet a faluban szoktak.

A jószág számára külön épít istállókat. A tanya mögött gyümölcsöskert, köröskörül kisebb-nagyobb melléképületek, kazlak, boglyák, akácfák vannak. Itt-ott sugár jegenyék nyúlnak ki az akácok közül. Büszke is ezekre a gazda, mert megkülönböztetik a tanyáját a máséktól. Még nőta is van róla:

*Ki tanyája ez a nyárfás
Nem hallik be a kurjantás
Vagy alusznak, vagy nem hallják
Vagy talán nem is akarják.*

*De egy kislány meghallotta,
Édes anyjához így szóla:
Hallja-e kend édesanyám,
Most ment erre az én rózsám.*

Bizony, a kurjantást csak a szép lány hallja meg, mert a tanya rendesen messzire bent van, nem építik dűlőútra, hogy ne legyen útjába a rossz embereknek.

A magyar ember nagyon szereti a földjét. Minden gondolata az, hogy gyermekeire földet hagyjon. Régen úgy danolták:

*»Volt nekem egy fehér tanyám, leégett.
Azt sem tudom, hogy a telke kié lett;
Be van írva orosházi tanácsnál,
No de se baj, több is veszett Mohácsnál.«*

Ma azonban nem hiszem, hogy akadna ember, aki ilyen könnyen lemondana a földjéről.

De ha közelebb megyünk a tanyákhoz, sokkal zajosabbnak, élénkebbnek látjuk, mint ahogy távolról hittük.

A tanya udvarán baromfiak, apró jószágok nyüzsgő serege teszi kellemessé a kis majorság képét. De akkor mozgalmas az élet igazán a tanyán, mikor az aratási munkák megkezdődnek. Az aratók kaszája fáradhatatlanul suhog a világ legszebb búzájában, s megszólal a nóta:

*»Vagyok olyan legény mint te,
Vágok olyan rendet mint te.
Ha nem hiszed, gyere velem,
Fogd meg az én kaszanyelem«.*

Nincs a világon olyan munkásemler, ki a magyar aratóval felvehetné a versenyt. Hajnali két órától éjjel tizenegyig is képes dolgozni, mégpedig hétszámra. De a magyar lány is megmutatja a marokszedésnél, hogy méltó párja a magyar legénynek. Hiába mondja a nóta:

*»Ne menj kislány a tarlóra,
Gyöngé vagy még a sarlóra.
Ha elvágod kis kezedet,
Ki süt nékem lágy kenyeret.«*

Ezelőtt még csak pár évtizeddel is legtöbb helyen lóval nyomtatták az életet. A szérú körül hetekig nyüzsgő élet folyt. Az ostoros gyerek ki sem látszott az ágyásból, de azért jó hat lóval könnyen kiment két ágyás egy nap alatt. Estére már csak a szórás maradt, amikor a garmadát lapáttal szórták fel, míg a szórórosta divatba nem jött.

Mind ennek vége. A cséplőgép új korszakot teremtett. Amit hetekig nyomtattak, azt ma a cséplőgép pár nap alatt elvégzi.

Van ilyenkor sürgés-forgás a tanyán. A cséplés valósággal családi ünnep. Ki is rukkol ilyenkor a gazdasszony minden szakácstudományával. Gazduram meg bajszát pödörve nézegeti a tele zsákok egyre szaporodó bástyáját. »Elég jól eresztett!« »De volt már ennél jobb is!«

A tengeri törés rekeszti be az esztendő munkáját, melynek befejezése, a tengeri fosztás szintén ünnepszámba megy, mert nagy munkát nem ad, legfeljebb szívfájdalmat okoz egyik-másiknak, mint a nóta mondja:

»Hej fosztóka, kukorica fosztóka,
Hogy ott jártam, nincsen nyugtom azóta.
A szívem is, a lelkem is sírni vagy nevetni akarna
A szívem nyugalmától fosztott meg egy kis barna.«

Tengeritörés után a tanyák zaja elmúlik. A falusi gazda ismét hazaköltözik, akinek a jószága künn marad, arra ezentúl a tanyás vagy a gazda valamelyik legény fia visel gondot. Há künn telet a gazda, behúzódik, mint a csigabiga, a házába. Nem lehet a rossz utak miatt a faluba járni, legfeljebb ha nagy a fagy, vagy a hó. Kihalt az egész határ, ahogy Petőfi mondja:

»Üres most a halászkunyhó és a csőszház,
Csendesek a tanyák, a jószág bent szénáz,
Mikor a vályú elé
Hajtják este felé
Egy-egy bozontos bús tinó el-elbődül
Jobb szeretne inni kinn a tó vizébül.«

Pihen a természet, pihen az ember, gyűjti az erőt a következő évre.

Első kiadása: »Az alföldi tanyák« címen, »A nép barátja.« Naptár az 1915. évre. 65—71. l.

AZ ALFÖLDI TANYÁK

(1923.)

Ha Budapesttől Debrecenig vagy Szegedig utazva, valamely csoda folytán eltűnne előlünk minden, amit a letűnt fél évszázad alkotott, megdöbbenő változást találnánk. De nagyapáink sem ismernének rá az Alföldre, ha most feltámadnának. Ezt a változást úgyszólván »Napok szülték, mégis mintha szülte volna három század.«

Ki hinné el, hogy még száz év előtt a Tiszán túl olyan rétségek voltak, hogy esők évadán a Pestről Váradra menő árús szekerek Miskolc felé kerültek? Hogy a máramarosi sóút Szatmárból vízi úton Bihar és Békés megyéken keresztül is el lehetett hozni Szolnokig és Szegedig? Hogy a Kálló, Kakat, s más névleg is eltűnt tiszántúli folyók malmokat hajtottak?; s a Duna—Tisza-közén a futóhomok egyik napról a másikra tavakat, fákat, sőt erdőket temetett el, a homokhegyek pedig máról-holnapra szomszéd határra távoztak. Talán a honfoglaláskor lehetett az Alföld képe olyan, mint száz év előtt s e száz év alatt majdnem teljesen behoztuk azt, amit azelőtt Európa több évszázados védelmében elmulasztottunk megtenni.

Ide s tova 10 esztendeje lesz, hogy a világháború kitért s ez a tíz esztendő kulturális haladásunkat sok tekintetben nemcsak megállította, de vissza is vetette. Hogy egyebet ne említsek, az építkezés megakadt, házak tönkrementek. Közüzemek nem épültek, a meglévők leromlottak. Faluhelyen az új házak primitívebbek. A nád, a zsup, mint építőanyag már jóval a háború előtt kiment a divatból s ma megint fénykorát éli. Mindezt csak azért hozzuk fel, hogy az Alföld 185 évet felölelő török-kurucvilágbeli leromlást könnyebben megérthessük. Mert Mátyás király idejében a magyar Alföld nem sokkal lehetett elmaradottabb, mint bármely nyugati kulturország. A 185 évig tartó pusztulás után újabb 185

esztendőnek kellett eltelnie, míg művelődésünk a nyugatival némileg egyensúlyba jött.

Ha egy pillantást vetünk az Alföld térképére, két dolog ötlik rögtön szemünkbe.

Egy felől azt látjuk, hogy a Duna—Tisza-közén, a Tisza baloldalán egészen a Nyírségig s az Erdélyi-Középhegység lábáig egymástól távol fekvő községek, nagy parasztvárosok terülnek el, míg a Nyírsegen, különösen pedig a Szamosközön, Tiszaháton sűrű apró községek vannak. Ez az állapot az Alföld 185 esztendeig tartó háborús pusztulását tükrözi vissza. A Nyírseget és a tőle keletre fekvő területeket a hajdúság acél karja, a járhatatlanná tett Ecsedi láp megoltalmazta a délről felcsapó törökök ellen s ennek a területnek megmaradt a törökvilágelőtti településföldrajzi képe. A falvak ma is közel fekszenek egymáshoz. A határ kicsiny. A gazda a faluból könnyen éri szántóföldjét, így tehát tanyarendszerre nincs szükség.

A másik, az Alföldnek legalább kétharmadrészét felölelő területen a helységek éppen ellenkezőek. Itt a községek népesek, mert a folytonos háborúk miatt földönfutókká lett lakosok lassanként egy-egy megmaradt faluba vagy védettebb helyre tömörültek, melyek ilyenformán városokká duzzadtak. Határuk igen nagy, mert a szomszédos pusztá falvak határait magukba olvasztották. Az ilyen nagyhatárú községekben a földet nem lehetett a községből művelni, mert dolog idején a nap járás-keléssel telnék el, így tehát a kényszerűség arra szorította az embereket, hogy rátelepedjenek szántóföldeikre s létrehozták azt a településföldrajzi formát, amit ma tanyarendszernek nevezünk.

A népes nagyhatárú alföldi parasztvárosokat tehát egyenesen a törökvilág szülte s közvetve a tanyarendszert is.

A tanyarendszer nem valami régi intézmény. Ha az alföldi városok száz év előtti térképeit nézegetjük, elvétve találunk tanyát. Sőt az első tanyák, régebbi nevükön szállások, nem is mezőgazdasági munkák központjai voltak, hanem jószágteleltető helyek. A XVIII. században tanyák már csak azért sem alakulhattak, mert sok helyen még a szántóföldközösség dívott s közös földre oktalanság lett volna állandó épületeket emelni, hisz 3—7 év alatt ha kiélték a földet, egyszerűen parlagnak, legelőnek hagyták s másutt, új gyeptörtek fel szántóföldnek. Ahol pedig a föld magántulajdon volt, ott háromfordulós rendszer divatozott s a szántóföld egy évig ugarban maradt, így itt sem volt célszerű, sőt lehetséges sem a tanyarendszer.

A törökvilág alatt és után megindult új városszerű te-

lepülés tehát a tanyarendszert már méhében hordozta, világra pedig a vasút hozta.

Száz év előtti közlekedésünk az Alföldön nem sokkal volt jobb az ezer év előttinél. Az utak rendkívül rosszak voltak, teherrel jóformán csak kemény havas télen, vagy száraz nyáron lehetett járni. Még így is nagy kerülőket kellett tenni az útba eső rétségek, vizek miatt. Hiába természetelt volna a gazda gabonát, nem volt értéke, nem tudták eladni, mert nem jött érte senki.

Mindenki csak annyi gabonát termesztett, amennyi a saját szükségletére elég volt. Ezért aztán, ha rossz volt a termés, nem termett meg az a mennyiség sem, ami a ház szükségletére kellett s beállott az éhínség.

Szántóföldnek mindenütt csak a város vagy a község körüli földeket törték fel, a távolabbi földek legelőnek maradtak. Az állattartás volt az alföldi magyarság legfőbb megélhetési forrása. Az Alföld tekintélyes része árvízjárta nedves terület lévén, kitűnő legelők voltak mindenütt. A városok tévli határában s az árendába bírt pusztákon a gulyák, ménesek, juhnyájak, kondák megszámlálhatatlan sokasága legelt. Ezek kis része a városban, vagy a határban levő szállásokon, nagy része azonban a szabad ég alatt telett.

Az alföldi magyarság ingó vagyona tehát a jószág volt. Ezt bármilyen rosszak voltak is az utak, könnyen lehetett terelni akármerre. A marhakereskedők vagy tőzsérek elhajtották a magyar marhát Nürnbergig is. Kelendő portéka volt, sohasem lehetett belőle annyit felhajtani, hogy el ne kelt volna.

Mikor azonban a mult század derekán megindultak az első vasútak, majd a hajózhatóvá tett folyókón a gőzhajók, a gabonatermelésnek tág tere nyílt. Egyszerre ki volt küszöbölve a legnagyobb nehézség, a termés elszállítása, most már a magyar gabona is megtehetette az utat a külföldi fogyasztóhoz, amit a magyar marha megtett. Mindenütt lázas tevékenységgel vetette magát az alföldi magyar a földművelésre.

A XVIII. század elején még annyira értéktelen volt a föld, hogy a közösből mindenki annyit foghatott fel, amennyit akart. Karcagon például bárki foghatott fel szükségéhez képest, amennyi csak kellett, de ha otthagya, akkor azé lett, aki újból nekiállott. Szegeden pedig ugyancsak a XVIII. század elején karhatalommal kellett kényszeríteni a lakosságot a földművelésre, különben az ott állomásozó katonaság éhen halt volna, mert a parasztság csak a maga szükségletére termelt.

Hogy megváltozott minden! Ma ezeken a helyeken van a legsűrűbb tanyarendszer, a gulyák-ménesek meg teljesen eltűntek. A földárakról meg ne is beszéljünk!

A mult század derekán megindult s úgy látszik szokatlan nagy haszonnal járó gabonatermelés arra ösztökölte az alföldi magyarságot, hogy minél nagyobb területeket fogjon eke alá. Mivel a trágyázás ismeretlen dolog volt, — hiszen a trágyát feltűzelték, sőt tüzelik ma is — a többtermelésnek csak az az egyszerű módja maradt hátra, hogy minél több területet vesse- senek be. A tapasztalás pedig azt mutatta, hogy az árvízjárta, tőzeges földekből lesz a legtermékenyebb szántóföld, így aztán teljes erővel megindult az Alföld ármentesítése, ami a vasút után második legfontosabb tényező volt az alföldi tanyarend- szer kialakulásában.

Megindult tehát a belvizek szabályozása és az árvízjár- ta területek mentesítése. Gombamódra szaporodtak a külön- féle árvízmentesítő társulatok s annyira mentesítették az Al- földet a vizektől, hogy szinte már sivatag lett belőle.

A legelők, valamint a századok, vagy talán évezredek óta víz alatt álló helyek is eke alá kerültek. Mivel pedig ezek a területek természetszerűleg a várostól távolabb estek, a mű- veléssel járó járás-kelésel sok idő telt el, a magyar tehát úgy segített az állapoton, hogy a gazdasági munkák évadára kiköltözött a földjére és ott valami kisebbszerű hajlékot emelt a maga és jószágá számára. Sőt, mivel lassanként teljesen felosztot- ták a közlegelőket, a jószágteleltetésre szolgáló rétségeket, meg kellett oldani a jószágértartás kérdését is. A magyar ló és szarvas- marha több évezredes múltjában nem volt még egy olyan inséges korszak, mint a mult század vége. A tanyán, jászlon való állattartáshoz a magyar még nem tanult hozzá, a jószág tarlón legelt s töreken, tengeri kórón telett, ellenben munkát kétszerannyit teljesített, mint azelőtt. Gyermekkoromban, a ki- lencvenes évek elején a Kunságon még csodálatosan rossz lovakra emlékszem, ezek az átmeneti korszakot éltek..

A mult század végén azonban a jószágtenyésztés terén is nagy újítások történtek. Külföldről tenyészállatokat hoztak be s a takarmánynövények termesztése nagy lendületet vett. Az állat- tenyésztés új rendje, valamint az egyre tértfoglaló gazdasági gé- pek a földművelés szolgálatába új erőket adtak, amik a megin- dúlt intenzív mezőgazdálkodást gyors iramban vitték előre.

A belterjes mezőgazdálkodásnak egyik nagy akadályá volt az az ősi állapot is, hogy a szántóföldek részint a különböző időben és helyen történt osztások, részint pedig az osztozkodá- sok miatt szerte-szét voltak tagolva. Ezek megművelésével ren- geteg idő pocsékolódott el. Megkezdődtek tehát a tagosítások, vagyis a sok földdarabból álló területek összesítése és újból egy darabban való szétosztása. A tagosítások új területet adtak a tanyarendszer megindult áradatának.

Amint a fentiekből láttuk, a tanyarendszer és a belterjes mezőgazdálkodás ikertestvérek. A gazda, ha az év bizonyos szakában vagy egész éven át a földjén lakik, hasonlíthatatlanul jobban tudja azt művelni, mintha reggel kijár és este hazajár, amivel a drága időt fecserli s a jószágot fárasztja. A takarmányt nem kell a városba be- s a trágyát a tanyára kihordani, a föld a rajta termett takarmányt, kórót, trágya alakjában mindjárt a helyszínen visszakapja, míg a városban a mai trágyakezelési rendszer következtében annak legértékesebb része elkallódik, kárba vész.

Ha azt a kérdést vetjük fel, hogy volt-e az államnak, a hatóságnak valami szerepe a tanyarendszer kialakulásában, azt feltehetjük, hogy nem volt. A XVIII. században és még a múlt század elején a hatóság sok helyen közbiztonsági okokból tilalmazta a határban épült szállásokat, a mezőgazdasági tanyarendszer azonban a hatóság csöndes szemlélete mellett alakult ki, amint hogy elő nem mozdította, nem is akadályozta. Egyszerűen a mai tanyarendszer a szükséglethez képest minden kényszer nélkül, magától alakult ki. Nem volt Magyarországon senki, aki ennek az új honfoglalásnak óriási, egy újabb évezredre szóló jelentőségét belátta s azt hatalmas koncepcióval helyes mederbe terelte volna.

A tanyarendszert tehát gazdasági kényszer hozta létre: annak vidékenként különböző típusa alakult ki, sőt egy helyben is a fejlődés különböző fokán levő tanyatípust találunk.

Az uradalmi tanyák, az ú.n. majorok lényegesen különböznek a kiskazda tanyájától. A majorok nagyjából fennállottak már 1848. az ősiség eltörlése előtt is mint allodiális birtokok. Ezek úgy tekinthetők, mint a birtokos nemesség házi kezelésben művelt birtokai. Mivel a majorokat legtöbb esetben az elpusztult falvak romjaiból, téglatörmelékeiből építették, majdnem mindig ezek helyén kell keresnünk az elpusztult falvakat is. Némelyik major ma már olyan népes, hogy szinte felér egy kis faluval. A major tehát a tanyaszerű településnek a legrégibb, legtermészetesebb és legfejlettebb formája s ha most a földbirtokreform kapcsán a hozzátartozó ingatlan felosztás alá kerül, feltétlenül önálló faluvá volna fejlesztendő, amint hogy valamikor az is volt.

A tanyarendszer másik típusa a kiskazda tanyája. Ezek kifejlődésében is birtoklástörténeti okok játszanak közre.

Legsűrűbben vannak tanyával behintve az egykori kiváltságos területek, a Nagy- és Kiskunság, a Jászság, a Hajdúság, továbbá az alföldi nagy városok határa, mint Szeged, Kecskemét, Kőrös, Cegléd, Hódmezővásárhely stb.

A kiváltságos területeken 1848 előtt teljesen szabad föld-

használat volt. Mindenki szabadon adhatta-vehette földjeit, földesura nem volt, azt csinálta a földjével, amit akart. Logikailag itt kellett volna legelőbb kialakulni a tanyarendszernek. Hogy 1848 előtt ezeken a területeken földműves tanyákat mégsem találunk, annak csak az az oka, hogy a népet — birtokos nemesi osztály itt nem lévén — földművelésre senki sem kényszerítette, azok ősi soron állattenyésztésből éltek s a határ legnagyobb részét közlegelőnek használták. Mikor azonban a jövedelmező földművelés lehetősége beállott, a közlegelőket azonnal szétosztották eke alá. Ezt annyival könnyebben tehették, mert saját közös földjük volt.

Egyebütt az ú. n. vármegyes helyeken a földművelő parasztság a régi jobbágytság ivadéka volt s az ősiség eltörlése után is csak azt a földet művelte, amelyen addig élt. Neki nagy közlegelői nem voltak, azok inkább a nemesség kezén maradtak.

A vármegyes helyeken legelsőbbben a nagyhatárú városokban fejlődött ki a tanyarendszer. Ezek a városok ugyanis lassanként magukhoz váltották a birtokos osztály tulajdonában levő pusztákat s aztán áruba bocsátották kis parcellákban a városi lakosságnak, melynek jelentős többsége már 1848 előtt sem volt jobbágy, hanem szabad ember, vagy birtoktalan, ú. n. bocskoros nemes, akik aztán a várostól többnyire távol fekvő pusztákat hamarosan megszállották és tanyákkal benépesítették.

Voltak már a XVIII. században is birtokosok, akik jobbágyaikat okszerűbb földművelésre sarkalták s nagymérvű állattenyésztés helyett birtokaikat szántás-vetéssel éltek. Ezek főleg az új telepítésű helyek voltak, ahova az új betelepülő jobbágy-ságot bizonyos szerződésekkel kötötték. Ezek a többnyire svábtót jobbágyok magasabb mezőgazdasági kultúrát hozván, hamarosan meggazdagodtak s földjeiket megváltották, mihelyt annak a jogi lehetősége megvolt. Ezeken a területeken az intenzív mezőgazdasági termelés leghamarabb kibontotta szárnyait s a kisparaszt tanyák leghamarabb elszaporodtak. Ide tartoznak a békésmegyei tót tanyatelepülések, Nyíregyháza tanyabokrai, melyek mindegyike típusa a kifejtett alföldi kiscgazda tanyarendszernek.

Mikor tanyarendszerről beszélünk, különbséget kell tennünk azon tanyák között, amelyeket a gazda csak nyári szállásnak tekint s csak tavasztól őszig lakik kint, továbbá azok között, amelyekre állandóan kiköltözik. Ha formailag ez a különbség nem látszik is meg a tanyán, mégis jelentőség szempontjából végtelenül fontos.

Az a kiscgazda, aki csak a gazdasági munkák idejére költözik ki tanyájára, s az őszi és tavasz egyrészén, valamint az egész

télen a községben vagy a városban él: kultúremler, vagy legalább is meg van a lehetősége, hogy azzá legyen. Gyermekait rendes iskolába járattja, társas- és társadalmi életet élhet, újságot olvas, műveltebbekkel érintkezhetik és maga is művelődik. Jövedelmének egy része a közjóra, a község vagy város színvonalának emelésére fordíttatik.

Egészen másként áll a dolog a tanyasi emberrel, aki télen nyáron künn lakik a tanyán. Ezek társadalmi élete jóformán semmi. Ha van is tanyai iskola, az az apró gyermekek számára a tanév nagy részében. alig megközelíthető. A tanyai iskola osztatlan, egy tanerős; több nem is lehet, mert ha több tanítóra is telik, akkor annak a másik vagy a harmadik dűlőben a helye, ahova szintén iskola kell. Az egy tanerős osztatlan iskola pedig azt jelenti, hogy a tanító hat osztályt, fiúkat-lányokat tanít egyszerre, vagyis egyhatod részét taníthatja meg annak, amit a községi, osztályokra tagozódó iskola megtanít.

Mikor a tanyai iskola növendéke kikerül az iskolából, örökre búcsút mond a kultúrának, hacsak még a katonaságnál nem ragad rá valami. Kikerül a társadalmi együttélésből, jobban mondva belé sem kerül. Hiányzik belőle az a tudat, hogy nemcsak ő érte van az emberi közösség, hanem ő is a közösségért van. Tanyája szűk látókörén túl nem lát, csak a maga kicsiny dolgaival törődik. Semmiféle közügy nem érdekli, újításba bele nem megy, hacsak azt nem látja, hogy abból biztos hasznot húzhat, még pedig azonnal.

Ha csak a tanyarendszer gazdasági jelentőségét tekintjük, akkor a tanyarendszert helyeselnünk kell, mert az bizonyos, hogy a földjén lakó gazda tudja legjobban kihasználni a földet. Bizonyos az, hogy az államnak ez a rendszer neveli a legjobb adóalanyokat. De az államnak a népet nem csak ebből a szempontból kell néznie. Számolnia kell azzal is, hogy a társadalmi élet visszafejlődése idővel nagyobb károkat okozhat, mint a mostani haszontöbblet.

Kiváló közigazdászok már észrevették ezt a nagy nemzetgazdasági értékátcsereződést és a tanyarendszer káros következményeit igyekeztek kiküszöbölni.

Fontos újításuk az volt, hogy ahol lehetőség kínálkozott, tanyai központokat létesítettek. Ezek a központok rendelkeznek a falvak előnyeivel, van bennük iskola, templom, orvos, szövetkezet, többféle mesterember stb., ami az emberek legfontosabb életszükségeit kielégíti. Sajnos, azonban társadalmilag az embereket a tanyai központok is alig hozzák közelebb egymáshoz, sőt hovatovább az újabb nemzedékből, aki már tanyán született, az erre való hajlam is kivész.

Típusos példája a ferde irányba fejlődött tanyaközségek-

nek a jásznagykunszolnokmegyei Kuncsorba község. Ha térképen keressük, mint nagyközséget találjuk Fegyvernektől délre. A valóságban azonban ilyen község egyáltalán nincs. 7284 kat. hold határa a kilencvenes években vált ki a területileg vele össze nem függött Kunszentmártonból. Akkor a kisczadák, kik ezt a pusztát megvásárolták, úgy osztották el, hogy közterületet nem hagytak, ahová a községet kellett volna telepíteni. Most úgy áll a dolog, hogy az egész nagyközség a pusztaházból, iskolából, egy szélmalomból és egy korcsmából áll, pap, jegyző, tanító, mesterember kiki a maga tanyáján lakik. Értelmesebb vezetők megkísérelték már valahol a határban falu helyet kisajátítani, de az elszéledt és földhöz ragadt népet összerelni nem lehet. A »falu«-ról ma már csak abban az esetben volnának hajlandók beszélni, ha az az ő tanyájuk mellett épülne.

A meglevő tanyarendszert ma már megszüntetni, vagy átalakítani egyáltalán nem lehet. Az államhatalom, mely kialakulására idáig semmi befolyást nem gyakorolt, ma már nem tehet mást, mint megalkuszik a helyzettel s igyekszik a tanyarendszer káros következményeit kiküszöbölni. Ezen az úton csakugyan nem tehet mást, mint hogy tanyai központokat létesít és gazdasági vasúttal a tanyát közelebb hozza a városokhoz.

A tanyarendszer hátrányainak kiküszöbölésére igen hatásos intézmény a gazdasági vasút. Ezzel közelebb lehet hozni a tanyát a tanyai központokhoz s a városhoz. Sajnos azonban egyelőre még igen kevés helyen van bevezetve s ennél is az a baj, hogy a tanyasi ember csak akkor hajlandó rá áldozni, ha az ő dűlőútján megy, az pedig, hogy minden dűlőútra jusson egy vasút, a jövő zenéje. A mai művelési mód mellett a föld nem hoz annyit, hogy ilyen befektetést lehessen eszközölni. A tanyasi ember a többtermelést még mindig úgy értelmezi, hogy több földet kell bevetni.

Ha tehát nagyobb beruházásokra, — mint pl. a gazdasági vasút — többtermeléssel kell fedezetet teremteni, akkor mezőgazdasági kultúrát kell adni a tanyasi népnek. Ennél a pontnál azonban ismét az iskolázás súlyos kérdésénél vagyunk.

A mezőgazdasági szakoktatás megreformálása is egyike volna az ország legfontosabb feladatainak, mert hogy egyebet ne említsek, szinte példátlan az, hogy nálunk Magyarországon középfokú gazdasági iskola nincs, a kisczadák, ha fiát jó gazdának akarja kiképezteni, akkor kénytelen 8 évig gimnáziumba járatni, hogy gazdasági akadémiára mehessen. Az alföldi nagy parasztvárosban levő gimnáziumoknak mezőgazdasági középiskolákká való átszervezése rendkívül fontos és kívánatos volna. Ezekben a középiskolákban lehetne művelt, a kultúra

minden vívmánya iránt fogékony, egészséges társadalmi életet élő, hazafias, tetterre és áldozatra kész kispazda nemzedéket nevelni, aki nem hivatalok után törekszik, hanem ráül ősei földjére s megmutatja, hogy kis földön is lehet sokat termelni.

A most folyó földbirtokreform kapcsán intézményesen kellene biztosítani, hogy a felosztott puszták és uradalmak ne a tanyarendszer továbbfejlesztésére szolgáljanak, hanem helyreálljon a történelmi folytonosság s az Alföldnek a török világ alatt elpusztult falvai régi helyeiken újra épüljenek. Sűrű falvak között nincs szükség tanyarendszerre s nem találkozunk a tanyarendszer káros kinövéseivel, ellenben annak minden gazdasági előnye megtalálható a sűrű falus települések között.

Intézményesen gondoskodni kellene affelől is, hogy a nagyhatárú városok, amelyek hajdan nem is mindig a legegyszerűsebb úton jutottak az elpusztult falvak határaihoz, ne gördítsenek önző érdekből leküzdhetetlen akadályt önálló községek-ké alakulni óhajtó pusztáik elé. E tekintetben vegyenek Kecskeméttől példát, mely nagyságát nem holdjainak nagy számában találja, hanem magas gazdasági és szellemi kultúrájában.

Első kiadása: Föld és Ember. III. 1923. évf. 1. füz. 1—9. l.

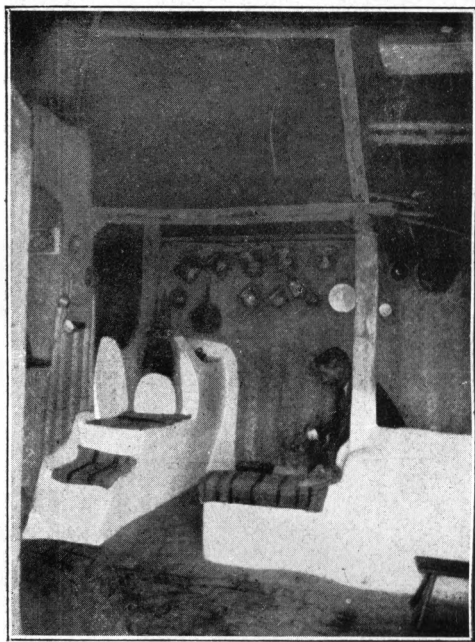
Hasonló tartalommal, rövidebb alakban megjelent »Az alföldi tanya« címen: A Falu. II. 1921. évf. 6. füz. 136—137. l.

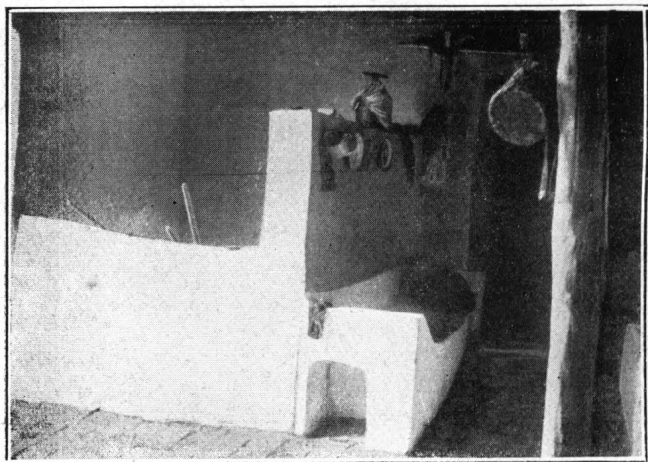
1. Tanya. Tiszapolgár.

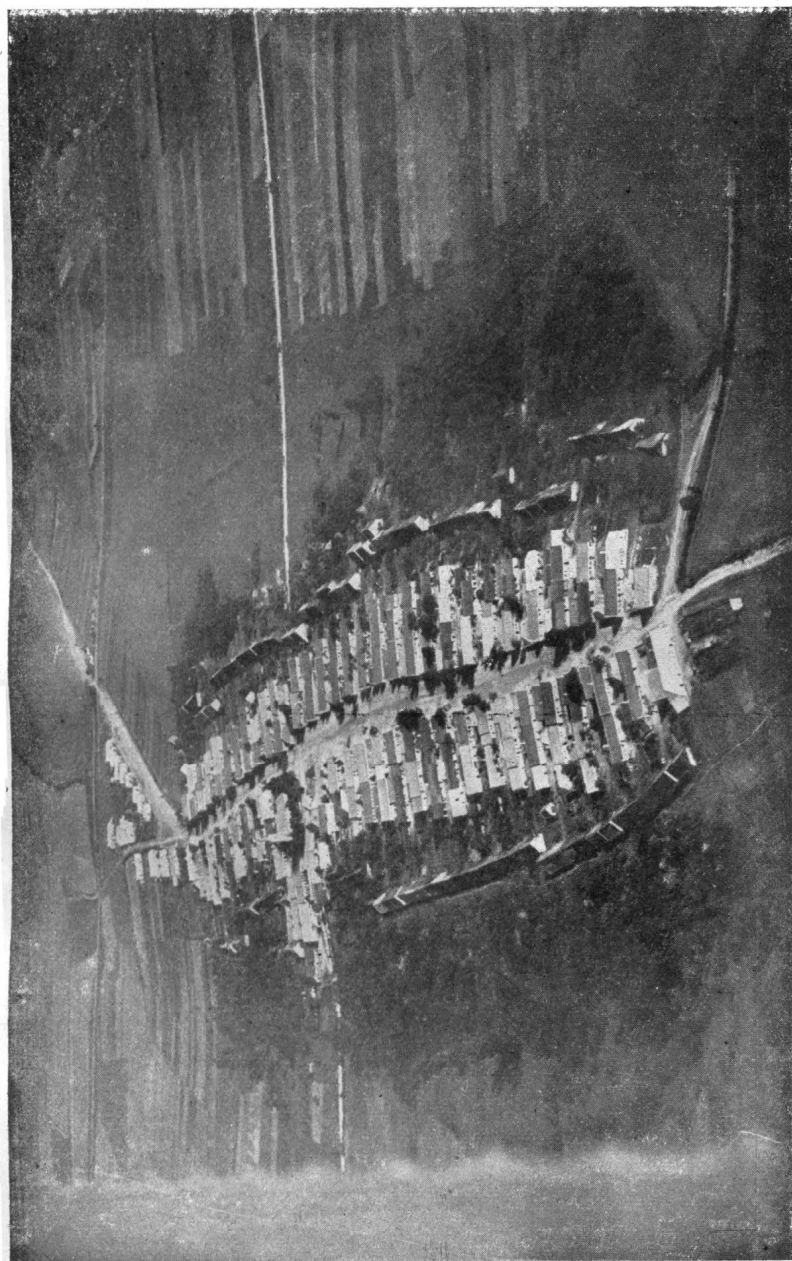
2. Ól. Karcag—Berek.

1. Jobbmódú gazda tanyájának tűzelője. Karcag—Hattyús.

2. Jobbmódú gazda ólának szénataratója. Karcag—Bórsa.

Szabagtelkes csűrös faluforma, Márkó, Veszprém m.

(A m. kir. Honvéd Térképészeti Intézet légi felvétele.)

Kertes hajdúváros mai képe. Hajlábösszörmény.

(A m. kir. Honvéd Tervezési Intézet légi felvétele.)

A MAGYAR TANYA

(1937)

Tanya, vagy régebbi nevén *szállás* alatt a magyar Alföld szétszórt, magányos telepeit értjük, melyek ma a mezőgazdasági munkák, s általában a gazdálkodás középpontjai, régebben pedig a lábas jószág teletető helyei voltak. A tanya azonban nem önálló településforma, hanem a hozzátartozó földbirtokkal együtt valamely város vagy nagyközség függvénye. Önálló *tanyaközségek*, — melyek tehát nem tartoznak valamely város, vagy faluszerű zárt településhez —, csak az utóbbi évtizedekben létesültek. Más szóval a magyar földművesnek az Alföldön két telepe van, egyik a városi vagy falusi lakóháza, másik a határban levő nyári vagy téli szállásul szolgáló tanyája.

A tanyavilág a magyar Alföld közepét foglalja el. Nyugatról keletre haladva magában foglalja a Duna-Tisza folyók közt, áttekintve a Tiszántúlra egészen Bihar megyéig. Északkeletre felnyúlik Debrecen—Nyíregyháza vonaláig. Határa délen a Maros vonala s a Duna-Tisza közén lemegy szinte a Ferenc-csatornáig. Nyugat felé itt-ott átlépi a Duna vonalát, s a Duna jobboldali síkján is terjedőben van. Északi irányban majdnem Budapestig felhúzódik, s magában foglalja az egész Jászságot, Heves, Borsód megyék síkságain azonban még nem terjed.

Az itt vázolt elterjedési körén kívül, sőt azon belül is vannak nagyobb szabású határbeli tanyaszerű telepek, az *uradalmi tanyák* vagy *majorok*, ezek azonban nem azonosak az alföldi paraszti tanyákkal, mert nem parasztgazdák saját erővel művelt telepei, hanem *allodiális* eredetű urasági birtokok, amelyek a földet művelő cselédség él a gazdálkodást vezető gazdasztek alatt. A major sohasem tartozik valamely zárt telepen — mondjuk városban — levő lakóházhoz.

Az alábbiakban főleg a paraszti tanyákról fogunk beszélni. Az uradalmi birtokokon levő majorokról csak röviden emlékezzünk meg, mert nem azonos eredetűek a paraszti tanyával.

Bár a tanyák úgy tűnnek fel, mintha a múlt évszázadban

megindult belterjes művelés szőlította volna őket életre, mégis alaposabb vizsgálat után kiderül, hogy már évszázadok előtt is megvoltak és mindig kapcsolatban állottak az alföldi magyarság életmódjával. A magyarság pedig úgy a honfoglalást követő időkben, mint a tatárjárás, majd a török pusztítás utáni századokban főleg állattenyésztéssel élte az Alföld tágas síkságát. Erre a földrajzi viszonyok is rákényszerítették a népet, mert nagy területek voltak kiteve az áradásoknak. A vizek ugyanis szabályozatlanok voltak. Másrészt az Alföld gabonatermelésre alkalmatlan homokjain, szikjein nem volt érdemes termelni. Gabonát a jól termő területeken is csak saját szükségletére vetett a nép. Gabonakivitelről a járhatatlan utak miatt szó sem lehetett. A török világ előtt még sűrű, apró falvakban lakó népnek nem sok szántóföld kellett. Annál fontosabb kiviteli cikk volt a lábas jószág, azt saját lábán elhajthatták a távoli külföld piacaira is.

A tanya, vagy szállás tehát, mint az állattartás, főleg pedig az állatteleltetés központja, ősi hagyományaként megvolt már nemcsak a török, — vagy távolabb a mongol pusztítás —, hanem még a honfoglalás előtt is, mint *nomád téli szállás*. A napjainkban meglevő mezőgazdasági tanyát tehát ősi életformánkból mentettük át mai életformánkba, s úgy tekinthetünk rá, mint keletről hozott gazdálkodásunk rendszerének emlékére s a nomád életformák legmagasabb fokú kifejlődésére. Ma már ugyan csak részben áll az állattartás szolgáltatásban, a nomádokat jellemző költözködő életmód, azonban bizonyos tekintetben még ma is velejárója, mert a ház és tanya között az alföldi magyar időszakonként ma is költözködik. A tanya tehát ősi soron ma is időszaki szállás és az egész családnak nem állandó lakása. Ha újabban már sok gazda ott éli is le az életét, öreg korára, ha nyugalomba megy, visszatér a városba.

A tanya tehát főleg abban különbözik minden más európai magányos településtől, hogy nem önálló telep, hanem függeléke egy népes, csoportos földművestelepnek, a parasztvárosnak.

1. Nomád téli szállásunk ősi formája

A magyar nyelvének eredetét tekintve, a finn-ugor néptörzs ugor ágához tartozik, azonban bizonyos ogur-török törzsekkel, közelebbről pedig a bolgár-törökek keveredve, az ugor népek zsákmányoló életmódjáról áttért eme népek termelő életmódjára.

Már az ugor vagy előmagyar korban sem volt teljesen ismeretlen előtte az állattenyésztés, mert nyelvi adatok tanú-

sága szerint ismerte a lovat és juhot; mégis élelmet és egyéb szükségleteit, főleg a vadászat és halászat szolgáltatta. Mint gyűjtőgető, — vadász-halász nép, nem volt teljesen helyhez kötött, de a házat, falut már ismerte, amint ez a nyelvi bizonyítékokból kitűnik.

Jelentékeny, a művelődés minden ágára kiterjedő műveltség-hatásról tesz tanúságot a magyar nyelv bolgár-török eredetű szókincse. Ezekről a népektől tanuljuk meg az állattenyésztést és földművelést.

A bolgár-török nem volt annyira nomád, mint pl. a kirgiz. Inkább félnomádnak tekinthetjük, mert földet művelt, városokat, várakat épített. Tőlük vettük át az állattenyésztéssel kapcsolatos pásztorépitményeket, az *ólat*, *karámot*, talán a *kert*-et is, mely a régi magyar nyelvben kerítést jelentett. A kert iráni eredetű szó, mely a baskirban ma is *aklot* jelent s az alföldi magyar száz év előtt még *kertnek* nevezte a város szélén levő, trágyafallal kerített állatteleltető gazdasági udvarát, az ólaskertet, a magyar szállás vagy tanya őseit.

Hogy az ólakkal kerített falu nomád állattenyésztők településformája, a karakirgizek téli szállásával való egybevetés után nyomban kitűnik.

Valamennyi nomád, mielőtt a tél beállana, téli szállásra vonul. A szállás védettebb helyen, és pedig legtöbbször víz mellett van. Felállítják sátraikat a nomádságra jellemző vérségi csoportosulás szerint, s gondoskodnak, hogy legalább a fétettebb jószág (ellő és szopós jószág, kezes nagy jószág) valami oltalmat találjon a zord időjárás, különösen pedig a tavaszba átnyúló fagyok ellen, ezért kezdetleges ólféle építményt tákolnak össze számára.

Vegyük pl. a belsőázsiai nomád kirgizek téli szállását.

Kétféle állandó téli építményük van, egyik a *kislak*, ez a sátor védelmére szolgáló körszerű falazat, a másik az *agil*, *aül*, *ól*, ahogy a különböző középázsiai török nyelveken nevezik.¹ Ezek az *agil*-ok Almásy szerint »nemcsak egyszerűen ágakból, földből és kövekből összehányt köralakú kerítések, hanem ezek egyik helyén fedett kalyiba is van ugyanabból az anyagból, ahol a marhának legalább egy része meghúzódhatik«, sőt oldalfalakat is raknak az *agil*-nak kövekből, fahaságbokból, tőzegeből s az egészet befedik fenyőgallyal. Ez az első lépése az állattenyésztő nomádnak a megtelepülés felé. Minél inkább északra megyünk a nomádok között, annál inkább megtaláljuk ezt az ól-féle építményt. Simics leírja az Asztrachanj körüli kirgizek szállását,² hol a kezdetleges *akol*-ól féle épít-

¹ Almásy Gy.: Vándorutam Ázsia szívébe. Budapest, 684.

² Néprajzi Értesítő, 1901. 1. 1.

mények közt ott van a tehenek teleltetésére szolgáló, oldalfalakkal, tetővel ellátott ól, ez nyáron a pásztor lakása, még tűzhely is van benne. Télen, amikor a jószág elfoglalja a helyét, ő putriba húzódik. De még inkább megtaláljuk a félig már letelepedett népeknél. A baskir már egész téli szállását *aul*-nak nevezi, amely nem egyéb, mint egy kiterjedt és végkép faluvá üledő téli szállás. A sátrat már csak a nyári szálláson használja. A téli szállásán kalyibában, kezdetleges házban lakik.

A kazáni tatár *aul*-ja már nemcsak téli szállás, hanem falut is jelent, vagyis a falut az elszaporodott ólakról nevezik, minthogy a ház csak később váltotta fel a sátrat a téli szálláson.

A magyar tehát az ólat a bolgár-törököktől vette át a fél-nomád rendszerű állattenyésztéssel együtt. Ha nem lett volna már az előmagyar korban is háza, meg faluja, akkor, — mint a nyugati fél-nomád vagy letelepült török népek —, a falu fogalmát ő is az ól szóval fejezné ki.

Az egykorú krónikák kevés kivétellel teljesen vándor nomád népnek tüntetik fel a honfoglaló magyarságot.

Kétségtelen, hogy a honfoglalás idején 889-től 896-ig állandóan mozgásban volt a magyarság, s az új hazában bizonyos idő telt el, amíg a régi fél-nomád életformát újra felvette.

A zárt tömegben letelepülő, hódító és uralkodó nép azonban a maga hagyományos, megszokott életmódját az általa megszállt területen is folytatja, hacsak a fizikai viszonyok más életmódot nem parancsolnak. Az Alföld megfelelő terület volt a magyarság fél-nomád életmódjának, visszatért tehát a régebbi életmódjához s a meghódított gyérszámú lakosság is kénytelen-kelletlen a hódítók gazdasági berendezkedéséhez igazodott.

A honfoglaló magyarság téli szállásra az Alföldön is a nagyobb folyók, vizek, mocsarak mellé telepedett, tekintettel az itt található téli legelőkre, nyáron pedig az erdős, ligetes domb- és hegyvidéken levő nyári szállásokra húzódott. Erre engednek következtetni pl. azok a helynevek, amelyek a Tisza mellékén és a Mátra-Bükk hegységben egynapi járóföldre megismétlődnek. A nagyobb távolságra való időleges elvándorlás aztán a népesség s a falvak szaporodásával lassanként megszűnt s csak a mongol-ozmán pusztítás után vagy inséges időkben újult fel ismét.

Karácsonyi János azt írja a honfoglalás két első századáról: »Ez időszakban történt meg az állandó letelepülés, a falvak megalakulása, ami a polgárosodás első kelléke volt. Az első lökést erre az egyházak építése s azon kötelezettség, hogy minden vasárnap oda kellett *tíz szállásnak* gyülekeznie, az adta meg.« Nyáron még csak elment a nomád a templomba, de télen

már nem hagyhatta el téli szállását, mert a jószágot nem lehetett őrizet nélkül hagyni, tehát amennyire lehetett, oda építette a templom köré. Hogy aztán el ne hagyja többé, arról gondoskodott Szent László törvénye: »A falvak ne távozzanak messze templomaiktól.«

A kezes jószág számára ólakat az Árpádkorban is építettek őseink. Így Szent Gellért életleírásában olvashatjuk, hogy Szent István király idejében Maros városában, — a mai Csánádban —, Ajtony fejedelemnek »szilaj lovakból megszámlálhatatlan ménese volt azokon kívül, amelyeket a lovászok ólakban tartanak és őriznek vala.« *Bureuhul*-ról 1211-ből, *luol*-ról 1297-ből van okleveles adatunk.

A kültelki ideiglenes emberi telep régi magyar neve *szállás*, amit az oklevelek latinul *descensussal* adnak vissza. A szállás szó a magyar nyelvből átment a szomszédos népek, sőt a távolabbi oroszok nyelvébe is. Mindenütt határjáró emberek kezdetleges, ideiglenes hajlékát jelöli. Bizonyos, hogy még az Árpádkorban is sok helyen még csak magányos határbeli telepet jelölt, nem pedig falut. Erre engednek következtetni az 1239-ben beköltözött török-tatárnyelvű nomád kunok magyar névvel jelölt *szállásai*, melyek még a XIII—XIV. században egy-egy ember nevét viselik, mint pl. *Csorba János szállása*, *Turgony Péter szállása*, *Bese Mihály szállása*, *Koján Pál szállása* stb. Ezek a nevezett kunoknak az Alföld tágas síkságain jószáglegeltető szállásai, tanyái lehettek, ahonnan nyáron a közelebbi vagy távolabbi legelőkre húzódtak s ott fel s alá sátoroztak. Oklevél még 1399-ben is emleget nemezsátrakban lakó nomád-kodó kunokat.

A kunok szállásainak ideiglenességét és jelentéktelenségét az is bizonyítja, hogy némelyik csak egyszer-kétszer szerepel oklevelekben, aztán hamarosan eltűnik.

A XIII. században már teljesen megtelepedett keresztény magyarságnak, de különösen a papságnak minden igyekezete oda irányul, hogy a kóbor nomád kun népet földhöz rögzítse s a keresztény tanok útján szilajságát fékezze. Már a letelepedés után mindjárt emelkednek a templomok a *descensusok*on, s a törvény kényszeríti őket a megkeresztelkedésre és letelepülésre. A templom, a templombajárás kötelezettségével végleg magához köti a szállást s ezzel megveti az alapját a belőle kifejlődő falunak, a *possessió*nak.

Az ideiglenes állati s emberi hajlékot, más szóval mondva tanyát jelentő *szállás* szó tehát nálunk is megtette azt az utat, amit a török népeknél az *aul* megtett; vagyis a magányos épülethöz elszaporodott teleppel vele nőtt az épület nevének fogalma is. *Szabadszállás*, *Fülöpszállás*, *Árokszállás*, *Kisújszállás*,

ma már nem egy kun birtokos kis tanyája, hanem mindegyik egy-egy népes parasztváros, annak mindegyike újabb szállás-rajokat bocsátott s bocsát ki ma is magából, a mai határbeli szállásokat vagy tanyákat.

Bizonyos, hogy a honfoglaló magyarság az Árpádkor vége felé falvakban lakott s a még mindig jelentős állattenyésztés mellett földet művelt. A közéjük települt kunok azonban teljesen nomádok voltak s amint az egykorú adatokból kiderült, nem akartak a magyar viszonyokhoz alkalmazkodni.

Felmerült most már az a kérdés, hogy vajjon az alföldi nomád települési formák vizsgálatánál nem kun hagyománnyal van-e dolgunk?

Tudjuk, hogy a mongol pusztítás után a kun jókora területet szállott meg az Alföldön. IV. László király 1279-ben kelt oklevele szerint a Duna, Tisza, Körös, Maros, Temes folyók közein és mellékein mindenütt kun törzsek tanyáznak. E nép, mely az egykorú írók szerint 40 ezer családot számlált, hatás, nyom nélkül el nem tűnhetett. A mongoloktól megritkított magyarság csak hosszú idő alatt tudta ezt a török-tatárnyelvű nomád népet beolvasztani, mely népiségében különbözött a magyarságtól. Nem is a környezetükben élő magyarság magyarosította meg őket, hanem az az állapot, melyet a török világ teremtett, mely az Alföld népét felkavarta és egygé gyúrta.

Kétségtelen, hogy a kun nép igen jelentékeny mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a magyarságnak az Árpádkor vége fele már erősen lehanyatlott nomád hagyományai felújuljanak. De hozzájárult maga a mongol és török pusztítás is, mert a hosszantartó nagy háborúk s a vele járó pusztulások a népet mindig egy már meghaladott kultúrszintre vetik vissza. Az Alföld magyar nomád hagyományai felújításán tehát a betelepülő kun, a pusztító mongol és ozmán egyaránt közreműködött.

Figyelemreméltó az is, hogy az állattenyésztéssel kapcsolatos tanyarendszer a Jászkúnságon és Hajdúságon fejlődött ki legjobban. Az Alföldről összeverődött és Bocskay fejedelem által letelepített hajdúkról pedig tudjuk, hogy vezető rétegük, sőt maga az egész lovasság, kun volt.³

*

Fedeles hajlék a lábas jóság számára, különösen pedig a féltettebbek részére, úgy benn a helységeken, mint a külső határban mindig volt s ez számos adattal igazolható. Régi

³ Györffy I.: A hajdúk eredete. *Protestáns Szemle*, XXXVI. 1927. 133—141., 220—229.

írásaink ilyenekről a fentebb említett szállásokon kívül az *ólakat*, istállókat s aklokat emlegetik. Tulajdonképen *szállás*, — *tanya*, — *ól*, — *istálló*, *mint épület* között lényeges különbség nincs, mint ez a következők során ki fog tűnni. Valamennyi fedeles, falas épületet jelent, mely a jószágot, a jószággal bánó férfinépet van hivatva védelmezni az időjárás viszontagságai ellen. A fedetlen építményekhez átmenet az *akol*, ez bekerített hely nagyszámú jószág összetartására s éppen ezért többnyire fedetlen vagy csak részben fedeles.

A szállás szó is eredetileg kezdetleges határbeli menedékhelyül szolgáló épületet jelentett, melyből később telep, téli szállás fejlődött. Évszázadok alatt a téli szállás faluvá vagy várossá nőtte ki magát, de a szó elemi jelentése sem tűnt el végképen. Vagyis jelenthette a határbeli menedékhelyet vagy a tanyát is.

Idők folyamán a fogalomzavar elkerülése végett az *ól*, *istálló*, *tanya* elnevezés maradt meg az állatteleltető épületek megjelölésére. Az istálló olasz eredetű jövevényszavunk s az Alföldön a XVIII. században és vidéki városokban bekvártélyozott katonaság jobb készületű ólát jelentette. Idők folyamán az *ól*, »istálló« jelentése lejjebb szállott s ma már csak az apróbb háziállat (tyúk, liba, disznó) hajlékát jelenti az *ól* szó. A barkó, palóc, matyó, nagykun és ormánsági ember azonban ma is lóólról, tehénólról beszél. Sőt a Nagykunszágon, Biharban és Bodrogháza környékén az *ól* elnevezés egyszerűbb, határbeli tanyát is jelölhet, melyben a magányos cseléd vagy gazda egy helyiségben lakik a jószággal. A város vagy falut övező állattartó gazdasági udvarokat pedig vidékek szerint *ólas*-, *szállás*-, *tanya*-, *akol*- vagy *szérüs-kertnek* egyaránt nevezik, ami azt bizonyítja, hogy lényeges különbség a kertben található állati hajlékok között nincs.

Az itt megnevezett ősi szabású épületek tehát eredetileg pásztorépítmények voltak s a jószág mellett pásztorféle nép tanyázott bennük. Az ólakban, tanyákon fehérnépnek nem volt helye, csak nőtlen, rideg sorban élő férfiaknak.

Ahol a tanyákon vagy az ólas kertekben télen ma is kizárólag állatteleltetés folyik, az életmód egészen olyan, mint a pásztoroké. A gazda, fia, cselédje az ólban hál a jószág mellett. Ősi soron a földön tüzel világítás, szalonasütés, kenyérpírtás, főzés, vagy a szúnyogok, legyek kifüstölése céljából. A nyílt tűzhelyet alacsony üllő-, vagy fekvőpadkák veszik körül. Itt gyűlik össze *tanyázásra* (beszélgetésre, időtöltésre) a szomszéd ólak, tanyák férfinépe. Az ólak, tanyák, tehát ősi soron valószínűleg férfiak klubjai, ahol a nőknek semmi helye. Még a tehenet is a férfi feji.

Amint azonban az ól, tanya szerepe megváltozik s a határban a mezőgazdasági munkák központjává lesz, a földművelés nélkülözhetetlen munkása, az asszony is megjelenik a tanyán, de ekkor már külön szobát rekesztenek számára az istállóból, majd pedig a további fejlődés során kihozzák a városi vagy falusi lakóházat s az ól szomszédságában felállítják számára. Az ősi, nemek szerint elkülönült életnek végül csak annyi csökevénye marad, hogy a férfi az istállóban hál a jószág mellett, de étkezni már bejár a lakóházba.

Jószágteleltető ólak, szállások egyformán találhatók úgy a határban, mint a helységek szélein. Sőt egyugyanazon városban is lehetnek külső-belső ólak, szállások. Ez a helyzet a legelgetés rendjével függ össze.

2. Az alföldi állattartás rendje

A magyar állattartás módja kétféle, *szelíd és szilaj*. A szelíd jószágot *kezesnek, igásnak*, a szilajt *vadnak, ridegnek* is nevezik. A kétféle tartásmód lényegesen különbözik egymástól.

A szelíd jószágot nyáron is a városban vagy a mezőgazdasági célokat szolgáló tanyán tartják, hogy munkájával vagy tejhozadékával a gazdát és családját szolgálja. Nyáron a közeli legelőn, tarlókon legeltetik ugyan, de ha nincs ilyen közeli legelő, nyári jászolra kötik, takarmánnyal etetik és a szükséghez képest abrakolják. Télen a gazdasági udvarban, vagy a tanyán levő ólban, istállóban takarmányon tartják. Így aztán tavaszra nem nyövik le s a korán kezdődő gazdasági munkához megfelelő erőben marad még ellés esetén is.

A szilaj vagy külterjes tartásmód télen éppen csak arra törekszik, hogy a jószág éhen ne haljon, s nem törődik a jószág istállózásával sem. Edzett jószágot akar nevelni és pedig elsősorban szaporítás céljából. A jószágot tömegben neveli, ezért nem is győzné fedéllel ellátni, tehát télen is a szabad ég alatt tartja. Nem is gyógykezeli. Az elhullott jószág tartásáért a bőrével is megfizet, a gazdának nagy kára tehát dögvész esetén sincs, legfeljebb nincs haszna.

Nyáron a füvesebb legelőkön él, a telet pedig többnyire mocsaras, vadvizes területek avar fűvén, vagy újabban a lábán hagyott kukoricakörön legelve húzza ki, nem egyszer a hó alól kaparja ki silány élelmét. Legfeljebb nagy havazások idején vetnek eléje gízt-gaszt, a határbeli szérűkön vagy a tanyák között felhalmozott mezőgazdasági melléktermékeket: szalmát, töreket, tengeri kórót stb. De itt is a szabad ég alatt húzza a telet, legfeljebb a hideg szél ellen védik fedetlen nádfallal, a szárnyékkal.

Az elszéledés, de főleg a rosszándékú emberek, vagy ragadozó vadak ellen a jószág állását korláttal, tuskével, trágyafallal veszik körül. Ez a *karám*, vagy *akol*. Ennek egyik végén gyakran nyitott oldalú félszer van, hideg iránt érzékenyebb állat számára. Ha a fedett *félszer* vagy *állás* oldalait lassanként felrakják a benne felgyülemlett trágyából, előttünk áll az *ól*, az istálló kezdetleges formája.

A szilaj jószág részint a rossz táplálástól, részint a hidegtől nagyon lenyövik és hosszú szőrt ereszt. Tavaszra már annyira gyenge, hogy igázni nem is lehet, különösen ha leellik. Csak az első zöld fűvön kap ismét erőre; de ha jó idő jár reá, őszre már meg is hízik és eladásra akár külföldre is elhajtható a maga lábán.

A szilaj vagy a rideg tartásnak ez a több évezredes formája a múlt század közepén indult hanyatlásnak, s ma már a *fél-szilaj* tartásmódban találjuk meg az emlékeit.

A szilaj tartásmódot a magyarok és a kunok keletről hozták magukkal, az igás jószágtartást azonban ebben a hazában is megtaláljuk az itt lakó, többnyire szláv földművelő népek kezén. Azt a tartásmódot, — mely az állatot főleg munkateljesítményéért tartja és főleg elsősorban a földművelés érdekeit szolgálja, a honfoglaló magyarság az itt talált szláv népektől vehette át, ez a szénamunkálatok és a jászlas tartásmód szókincséből kitűnik.

A teljesen szilaj tartásmód nagyjából az Alföld azon vidékén volt elterjedve, ahol ma tanyarendszert találunk. A szilaj tartásmódot a lakott telepek nagy távolsága konzerválta, a tanyarendszert pedig kifejlesztette. Végeredményben a török dúlás idézte elő a mai állapotot, mely a sok elpusztult falu helyén kevés, de népes telepet létesített, ahonnan a roppant kiterjedésű határt járható utak hiányában másképen hasznosítani nem lehetett.

A félszilaj tartásmód már az állattenyésztő nomád és a letelepült földműves életmód összeegyeztetése.

Ennél tavasszal, ha a fű zsendül és a tavaszi szántást elvégezték, kihajtják ugyan a legelőre a jószágot, de az igavonókat aratás után hordásra és nyomatásra kifogják a nyájból s a tanyán tartják, hol vagy a tarlón legel, vagy nyári jászlon tartják, zöld takarmányon. Télire mindig a tanyán marad a jószág, de sok helyen még ma is a fedetlen akolban a szabad ég alatt telel, esetleg a kukoricaföldön a kórót s az itt-ott található gíz-gáz legeli le, élelmét azonban mégis a mezőgazdaság szálas termékei, a szalma, törek, kóró szolgáltatják. Ha vemhes, vagy ha tavasszal igázni akarják, akkor a tél vége felé szénával, abrakkal feljavitják.

Igás, istálló tartásmód esetén a jószág ritkán kerül legelőre, hanem télen-nyáron istállóban, takarmányon, abrakon tartják. A gazdának nemcsak a munkaerejére, hanem a trágyájára is szüksége van. A szarvasmarhánál nagy súllyal esik latba a tejhozadék és a szaporulat, a növedékborjú, amit többnyire zsenge korában, mint vágóállatot adnak el. A juhnál pedig a gyapjúhozam játszik nagy szerepet.

A mezőgazdasági állattartás újabb célkitűzéseinek az ősi magyar fajok nem feleltek meg, ezért legnagyobbbrészt már kipusztították és az újabb céloknak jobban megfelelő nyugati tájfajtákkal váltották fel. Sajnos, ezek nehezen alkalmazkodnak a magyar éghajlathoz és tartásmódhoz, úgyhogy az ősi magyar tájfajtáknak az újabb igényekhez való kitenyésztése felette szükséges volna.

3. A kertes település

Említettük, hogy a karakirgizek szállása két részből áll. A belső mag, ahol az ember lakik, a sátrak közel vannak egymáshoz felállítva, a *kislak*, itt él a család; a sátrak tömegén kívül pedig a jószág állása, az *aul* fogja körül, a többnyire kerítéssel körülvett emberi telepet. Az aulban szabad ég alatt telel a jószág, csak a féltettebbek számára építenek fedeles, falas enyhelyet.

A nomádoknál tehát az a sajátságos helyzet áll elő, hogy a tulajdonos nem a sátránál tartja a jószágait, hanem a telep külső részén. Ennek az a legfőbb oka, hogyha télre a méneseiket, gulyákat és egyéb nyájakat a sátor köré állítanák, a sátrakat a jószág nagy tömege miatt egymástól messzire kellene felütni. Az éhségtől, szomjúságtól nyugtalankodó, vadaktól féltő állat pedig az embert sem hagyná nyugodni. A sátrak között keletkező sár és trágya miatt a közlekedés lehetetlenné válna. A sátortábor zártságát a hideg szelek ellen való védekezés is megköveteli, sőt a sátortábor a karakirgizek kőfállal körülkerítik, egyrészt a szél ellen, másrészt a jószág távoltartása végett.

Ilyenformán a nomádoknál bizonyos kétlakiság áll elő. Az emberi lakás külön van a jószág pihenő helyétől. Nem a nomád, hanem a földművelő nép szokott együtt lakni a jószágaival. Az önellátásra szolgáló földművelésre ugyanis kevés számú jószág is elegendő s ezek a háznál is tarthatók. A nomádoknál a ménes, a gulya szélén való elhelyezését az is indokolja, hogy innen a sátrakkal ellenkező irányba kimozdulva, azonnal a legelőt éri.

Ez a kéttelkű település akkor is megmaradt, mikor a sátor

helyett már kezdetleges házat, vagy kunyhót építenek a faluvá üledő téli szálláson.

A nomád téli szállásból kialakuló félnomád falvaknak ilyen különálló, kéttelkű települése a krími tatároknál is kimutatható.⁴

A honfoglaló magyarság az Alföldön, ahol a nomád állattartásra legmegfelelőbb viszonyokat talált, megőrizte ezt az állattenyésztő településrendszert. Bizonyos, hogy a nomád jász-kunok szállásai is ilyenek lehettek, mert náluk maradt meg legjobban szinte napjainkig ez az ősi településrendszer. Hogy azonban nem kizárólag XIII. századbeli kun kultúrhatás, kiderül onnan, hogy Borsod, Heves megye síkságain is feltalálhatjuk, ahova Anonymus szerint a honfoglalásban résztvevő kunok letelepültek. De nyoma kimutatható itt-ott a dunántúli magyarságnál is.

Valószínű, hogy ez a kétlaki településforma az Alföldön megvolt, le egészen az Aldunáig, azonban a törökvilág megsemmisítette a délföldi településeket. A népesség részint kipusztult, részint elmenekült és sohasem tért többé vissza. A török világ után külföldről beköltöző idegen népek nem ismerték az alföldi magyar gazdálkodás és településrendszert, és a Helytartótanács-tól gyakorlatiasnak vélt tervek szerint települtek le. A települést irányítók pedig egyáltalán nem ismerték az alföldi településmód gazdasági előnyeit, csak közigazgatási hátrányait látták.

Az ősi nomád téli szállásból elkezdett kéttelkű faluforma tehát az Alföld északi, kevésbé elpusztult részein maradt meg. Ez a településforma a Duna-Tisza közén lejön a törökvilágban a legdélibb néptartó helyig, Kiskunhalasig, A Tiszántúl pedig a Körösig. A lakatlanná vált Békés megyét felföldi eredetű tótság szállja meg a XVIII. század elején. Ez már földművelésre költözött be. Nem ismerte az alföldi nomád településformát, s településmódja elsősorban a földművelés céljait szolgálja.

Ha csak a népes, nagyhatárú parasztvárosoknak volna a jellegzetessége a kertes településforma, akkor a török pusztításra is gondolhatnánk, mint szülőanyjára. Azonban az Alföld északi részén olyan kis falvakban is megvan, ahol a török a népesség és a település folytonosságát nem szakította meg.

Az Alföldön a Sajótól a Jászságig gyakori a kertes települési község. Ezek közül nagyon sok ugyan a XVIII. században települt, de a vidékre jellegzetes hagyományos mintára. Mivel nem a településforma szabja meg az életmódot, hanem az életmód alakítja ki a településformát, amikor az Alföldre települők átvették az alföldi életformát, szükségszerűen ki kellett alakulnia az alföldi településmódnak is.

⁴ Köhl I.: Reise im Russland.

Ennek a gazdálkodásmódnak a területén belül tehát még a messze idegenből érkező települők is gyakran hasonlóképen települtek és az alföldi magyar gazdasági rendtartással éltek. Így a XVIII. században betelepült sváb falvak közül több kertes településformát alakított ki, később pedig átvette a tanyarendszert.

A kertes településű községekben a község központi részén vannak a lakóházak, itt lakik a fehérnép a gyermekekkel és az öregekkel. A széleken vannak az *ólas kertek*, itt él a férfinép az ólakban a jószággal egy helyiségben. A kertekben van a mezőgazdasági munkák színhelye is.

A házakkal sűrűn megrakott belső részben eredetileg sem udvar, sem utca nem volt. A házak úgy állottak még a közelmúltban is egymás közelében, mint valami sátoztábor. Hogy a magyar téliszálláson, a falu ősen csakugyan nem volt sem *udvar*, sem *utca*, kiderül onnan, hogy a magyaroknak nincs ősi szava sem az utca, sem az udvar fogalmára. Mindkét szót a szlávból vettük át a fogalommal együtt.

A kertes községben tehát eredetileg nincs utca; illetőleg azt is mondhatjuk, hogy mindenütt utca van, mert nem lévén kerítés, bármely irányban keresztül-kasul lehet járni a házak között. Ez a kerítetlen állapot a belső részekben a múlt század második felében szűnt meg. A Bach korszakban mérték fel a belterületeket s jelölték ki utcákat a már meglévő házak között. Együttal kényszerítették a lakosságot, hogy udvart kerítsen magának a háza körül. Ezt csak hatósági kényszerrel lehetett végrehajtani, mert az udvar senkinek sem kellett, hiszen saját küszöbétől a szomszéd házáig udvarnak tekinthette mindenki a közterületet. A kerítés pénzbe kerül, szükség pedig nem volt rá, mert az állatállomány, termény, baramfi, tűzrevaló, s minden más félteni való, az ólas kertben volt, s időről-időre onnan hozták be azt, ami a háznál kellett.

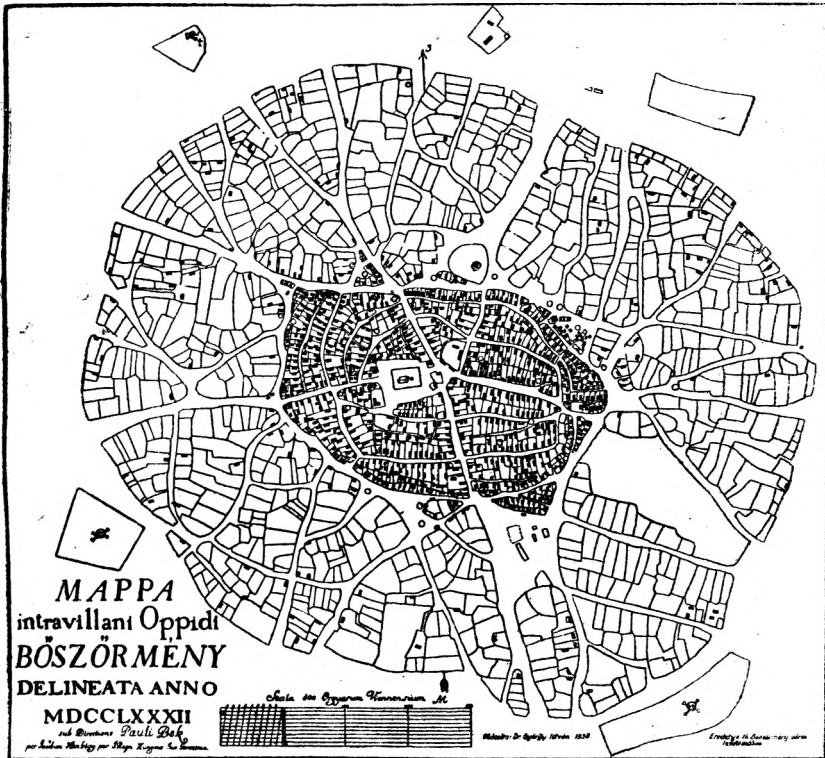
A *kert* a régi magyar nyelvben csak bekerített helyet, nem eddig művelt területet jelentett. A félnomád baskir *kerte*-nek nevezi a lábajóságot összetartó aklot. A magyar kert is tulajdonképpen egy tágas akol, melynek kerítése árok s az árokpartra rakott trágyafal.

A kertben legfontosabb épület az ól volt. Ebben tartották a becsesebb vagy féltettebb kezes jószágot, a szekeres lovat, fejős tehenet s általában az ellő kezes jószágot. A kevésbé féltett jószág akolban, félszerben húzódtott meg, különösen nyáron. A kisebb háziállatok: disznók, juhok, baromfiak ólai szintén a kertben voltak. A kert minden esetben fel volt kerítve, és pedig legtöbbször trágyából rakott fallal.

Hogy később a kert művelt területté is válhatott, könnyen megérthető. A berekesztett jószág alaposan megtrágyázta az egész kertet, a kert talaja tehát művelésre igen alkalmassá vált. Mikor

a tanyarendszer kialakulásával a falu vagy városbeli kertek ősi szerepe megszűnt, az ólaskertek nagyrésztben házas telkekké, vagy veteményes kertekké alakultak át.

A kerti ól a munkabíró férfiak tanyája volt. Az ólban egyik sarokban a földön volt a nyílt tűzhely, melyet ülő és fekvő

2. ábra. Hajduböszörmény 1782-ben készült térképe jellegzetes kertes településformát mutat.

patkák vették körül. Ezeken ülve tüzelgetett a férfinép; nyáron szalonnát sütött, szeletekre vágott kenyeret pirított, néha pedig főzött. Általában úgy élt, mint a halárbeli pásztorok.

Mivel az ólnak ablaka nem volt, a tüzelés egyúttal az ól világítását is szolgálta. Kéménye sem volt az ólnak, a füst szabadon terjengett a fedél alatt s csak akkor távozhatott, ha aajtót nyitottak. A füst különben a jószágot nyugtalanító szűnyög- és légyraj távoltartására is szolgált. Az ólban a szelemenre volt felakasztva a füstölésre szánt hús és szalonnaféle is. Az ólnak

ugyanis nem volt padlása, s hogy a tető belülről tüzet ne fogjon, sárral betapasztották.

A kerteknek ez az ősi berendezkedése és életmódja csak a mult század második felében indult bomlásnak. A nép ugyanis a házas telkeken nagyon elszaporodott és sokan a házaikat is kivitték a periferiális kertekre. A hatóság a mult század első felében még tilalmazza a kerteken lakást, de végül úgy beletörődik, mint később a tanyarendszeres Alföldön a tanyán való lakásba.

Az ólas kertet a benne levő állati hajlékról vagy a rajta folyó gazdasági munkáról vidékenként különböző: ólas-, szállás-, tanya-, akol-, szérüs-, rakodó-kertnek nevezik. Voltaképen nem is más ez, mint ősi soron a faluban, városban rekedt tanya.

Ahol a határhasználat kötöttsége még ma is lehetetlenné teszi a szántóföldekre való kitelepülést, ott még a kertben folyik csaknem minden mezőgazdasági munka. Itt vannak tehát a nyomtató szérük, ahol sok helyen még ma is lóval tapostatják a szemet. Csak a háború óta váltja fel a nyomtatást a cséplőgép. A kertbe a szérű mellé hordják be a szántóföldekről a kevés gabonát. Elnyomtatás után kazalba rakják a szalmát, töreket, s télen a kertben tartott jószággal etelik fel, vagy tüzelnek vele. A szarvasmarha főeledelét, a kukoricaszárat is ide hordják be s kúpokba rakva tartják, míg el nem fogy. A törek számára külön ólat csinálnak a szérű mellett s mire a juh késő ősszel a legelőről beszorul a kertbe, a töreket a ló, marha elfogyasztotta s a helyiséget a juh foglalja el.

Az izéket alomnak hányják a jószág alá, az ebből lett trágyát pedig kihordják a kertben levő trágyadombra. Régen a trágyát a szántóföld javítására nem használták, de annál nagyobb szerepe volt mint építőanyagnak, tűzrevalónak. Ebből rakták a kert kerítését, a garádót, az aklot, ólak falait. Laposra taposva és megszáritva ma is jelentős tüzelőanyag. A házban, a szabad tűzhelyen ezzel főznek, sőt gyakran fűtenek is vele a kemencékben. A tűzrevaló *tözeget*, izéket, szalmát a szükséghez képest a férfiak háton hordják be a házba.

A kert ritkán szomszédos a lakóházzal, legtöbbször az idegen lakóházak és kertek egész tömege van beékelődve, úgyhogy néha még fél km. távolság is van a gazda két beltelke közt, különösen nagyobb parasztvárosokban. Persze újabban a háznak a kertekre való kiköltözésével a távolságból eredő alkalmatlanságok gyökeresen megszűnnek.

A kert még ma is sokszorosan nagyobb, mint a ház beltelke. Régen pedig még nagyobb volt. A ház körül levő udvarok gyakran csak 50—100 négyszögöl terjedelműek, a kertek ellenben 600—3000 négyszögölesek, sőt még nagyobbak is.

A kert minden esetben fel van kerítve, hiszen tulajdonképpen nem más mint egy nagy akol és az a rendeltetése, hogy az állatokat egybetartsa.

A kertes településnek ez az ősi hagyományos formája ma már egyre ritkábban látható. A borsodmegyei Szentistvánon, Gelejen azonban még elég jól megmaradt. Gelejen, Igrichen, Mezőkeresztesen s még egy pár szomszéd faluban tulajdonképpen a hegyvidékre jellemző sorházas, szalagtelkes település egészen

3. ábra. Karcag 1836-ban készült térképének részlete, mely a város délnyugati oldalát mutatja be. A térképen megfigyelhető a telkek között vezető számtalan zugutca és három csordahajtó út, mely a város szélétől befele vezetve fokozatosan elkeskenyedik, a csorda fogásának megfelelően.

szült ki ólas kert övezettel. Itt úgy látszik, hogy hegyvidéki nép szállotta meg a török világ után ezeket a helységeket és az átvett alföldi gazdálkodási rendszer kényszerítette őket a kertes formára. Egyébként Mezőkövesd is típusa az alföldi kertes városoknak, csak a belső rész roppant zsúfoltsága miatt a lakóházak nagy tömege már kiszorult a tágas kertekre.

A heves-borsodmegyei alföldi községek a XIX. század első felében még főleg állattenyésztéssel foglalkoztak s csak a század második felében tértek át a belterjes földművelésre. A múlt század első felében a falukat még legelő övezte s a széleken levő ólas kertekből a jószág egyenesen a legelőre széledhetett el. A felkerített kertek között sugarasan vezettek kifelé a legelőre s a szomszéd községekbe vezető utak, amelyek kifelé egyre jobban tágultak. A kifelé tölcészerűen táguló utcák a nagytömegű, hazatérő csordák, csürhék, juhnyájak befogadására szolgáltak. A belső haladó nyájak a kertek között egyre fogytak s a lakóházakig már egy sem jutott, mert az ólas kertekben széledt szét a nyáj. A kifelé haladva szélesedő utakat a kertek övében haránt irányban haladó keskeny közök kötötték össze, ezeken szekér már nem igen járhatott.

Ma már a feloszlóban levő kertes településeknél gyakran az ól-istálló is bejut a lakótelkekre, ahol némi tágulás állott be a háznak a kertekre való kitódulása következtében. Ma tehát a jószág nemcsak a kertek, hanem a házak között levő utcákon is közlekedik. Hogy mit jelent ez, csak az tudja, aki nyáron vagy télen Mezőkövesd utcáin járt. A mindent elborító por és a fenegetlen sár ellen nincs védekezés. Mikor a múlt század elején a sok évszázados kétbeltelkű település bomladozni kezdett, akkor kellett volna megfelelő rendszabályokkal a jószágteleltető kerteket a határba kitelepíteni s a lakótelepek túlságos szétterülését megakadályozni. Most már beláthatatlan idő múlva juthat el a község oda, hogy a rendkívül nagy és széles utcahálózatot kikövezzék, világítsák és vízvezetékekkel ellássák. Egyelőre a tanya-rendszer kialakulása is megváltás lenne ezekre a községekre, mert az egész határt megművelő állatállomány és aprójószág nagy része kitelepülne a határba, s a sár, por, piszkok, s a legyek milliárdja nem volna szomorú nevezetessége a községeknek. Ennek azonban legelső feltétele a tagosítás.

A Középtiszavidék jobboldalán tehát azt látjuk, hogy van tanya, csak bent van a községben. Ez részint állatteleltető szállítás, részint mezőgazdasági udvar. Vajjon a rideg jószág is a faluban telelt?

Ezen a tájon kisebbek lévén a helységek, sőt a határok is, a nép pedig földművelésre, dézsmaadásra kötelezett jobbágy volt, tehát nem tarthatott olyan nagy állatállományt, mint a szabad jászkunság, hajdúság és az alföldi mezővárosi nép. Ke-

*Szabagtelkes csűrös településforma. Mafos, Tolna m.
(A m. ktr. Honvéd Térképészeti Intézet légi felvétele)*

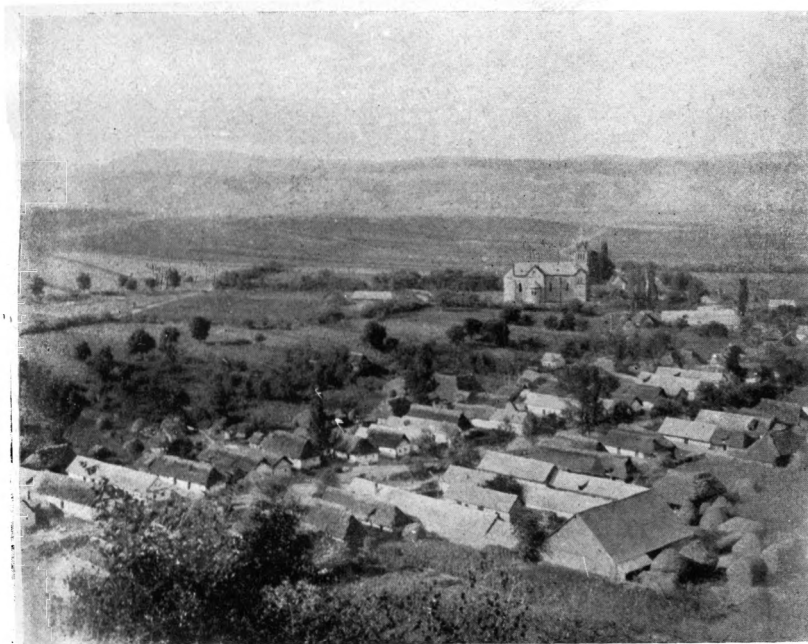

(A m. kir. Honvéd Térképészeti Intézet légi felvétele.)

Rendetlen település, melyen felismerhetők a kifelé táguló csordahajtó utak. Dunapataj.

*1. Kertes település ólas kertjei. Átány. Heves m.
(Vargha L. felvétele)*

2. Sorházas szalagtelkes falu látképe. Borsod m.

1. Sorházas település. Vél, Fejér m.

2. Sorházas település. Kompolt, Heves m.

zes jószágait a kerteken kívül, a falu körül legeltették, a fészilajt pedig a határ távolabbi legelőin, hol a mult század elején még közösen épített és használt szállásuk is volt a jószág telletésére.

A rideg jószág azonban legnagyobbbrészt nem is a határban nyaralt, telett, hanem a Tisza távoli, tágas, nyílt árterén. Tavasszal, nyáron odajárt a nép a falvakból szénát kaszálni. Az összegyűjtött szénát aztán az ártér szárazabb hátjain épült szállásokon hordta össze s télen ott etette fel. A jószággal a nőtlen, fiatal legények teleltek a szálláson, egy tapasztalt öreg ember felügyelete alatt. A szállás tulajdonképen egyetlen ólszerű helyiség volt ugyanolyan berendezéssel, mint a községi kertek óláé volt. A szálláson 15—20 legény is tanyázott a közösen teletetett jószággal. Ez az ősi állapot csak a mult század derekán mult el, a legelők és rétek haszonbérének nagymérvű emelkedése következtében. Mivel saját határuk nem bírta meg a nagyszámú jószágot, lassanként felhagytak a szilaj tartásmóddal.

Mi az oka, hogy a Középtisza jobboldalán a határbeli szántóföldeken nincs tanya; illetőleg a tanya bent van a községben s az nem más, mint maga az ólas-, vagy szérűskert?

Heves-, Borsodmegye egész területén, mint az Alföld közepét kivéve, az ország nagyrészen még ma is nyomásos gazdálkodás folyik, éspedig a legtöbb helyen művelési kényszerrel. Vagyis, ahol három nyomásba van osztva az összes szántóföld, az első nyomásba mindenkinek őszi, a másodikba tavaszi gabonát kell vetnie, a harmadik pedig vetetlenül, ugarban marad, hogy pihenjen a föld. Ez a fekete ugar, melyet újabban kukoricával vetnek be s az egyévi pihenést a trágyázás és kapálás pótolja.

A nyomásos rendszer szülőanyja az egykori földközösség. Mindenütt megvan, ahol kevés a rendelkezésre álló szántóföld és a legelő. Nyomásos rendszerrel a szántóföld nemcsak terem, hanem a termény letakarítása után közlegelővé válik egészen az újabb felszántásig; a fekete ugar pedig egész éven át közlegelő.

Hogy tanyarendszer alakulhasson ki, arra éppen elég ok maga a kötött gazdálkodás és a községnek szolgálmi joga, mert az esetleg felépülő tanyán a községnek joga volna a közös nyájjal mindent feléltetni. De még nagyobb akadály is van. A határt már évszázadok óta úgy osztották el, hogy lehetőleg mindenkinek egyforma távolságú, minőségű és területű föld jusson, mégpedig mind a három nyomásban. Öröklés, osztozkodás esetén pedig a sok darabban levő föld még jobban elaprózódott, úgy-hogy ma egy-egy gazdának a határban 40—60 darabban szét-szórva fekszik a szántófölete, de az egész együttvéve sem tesz ki 20 holdat. A gazda egész élete örökös járás-keelésben telik el s nem gazdálkodhatik másképen, mint a községben levő tanyá-

jából, a kertből, ahova minden terményét behordja, hol jószágait teleteti, honnan télen a trágyát apró földjeire kihordja.

Ezen a lehetetlen állapoton csak a tagosítás segíthet, a teljesen szabad földhasználattal. Ha nagyhatarú alföldi községben ez a földbirtokrendezés bekövetkezik, semmiféle hatalom nem tudja megakadályozni a tanyarendszer kialakulását, amit maga az élet követel.

Borsod megyében Mezőkeresztes egyike a legtipikusabb kertes mezővárosnak. A lehetetlenül elaprózott parcellájú és nyomásban használt határát 1910-ben tagosították, amikor is mindenki egy darabban kapta ki a szántóföldet.

A községet szélesen övező ólas kertség mintegy varázsütésre felbomlott. Az ólas kertek nagyrészt kimentek teljes berendezéssel a határba — tanyának. A kertekbe pedig az összezsúfolt belső részből a lakóházak rendre kiköltöznek a volt kertekbe, amelyek ezáltal udvarokká válnak. Így aztán hova-tovább egységessé válik a belterület település módja. A kéttelkű település tehát olyanképen módosul, hogy a gazda centrális helyzetű lakóháza a községben marad, a perifériális ólas kert pedig kikerül a határba s ólas tanya lesz belőle. Majd később lakószobát, vagy házat is építenek az ól mellé s az asszony is kiköltözik, előbb csak a nyári munkák évadára, aztán pedig végleg, amint a fejlődés iránya egyebütt is mutatja. A községben, az ólas kertek helyén pedig elszaporodnak a lakóházak s így a község lakott része nagyon szétterül.

4. A tanyás település

A mohácsi veszedelemig, vagyis a XVI. század első negyedéig az Alföld elég sűrűn be volt népesülve falvakkal, legalább is annyira, hogy most az Alföld északkeleti fele. Azonban mihelyt megfészkelte magát a török Budán, először az Alföld közelebb fekvő és gazdagabb vidékeit élte ki és pusztította el. Ezrével hamvadtak el a falvak, s a földönfutó nép pedig egy-egy el nem pusztult községbe menekült, ahol nagyobb tömegben viszonylag jobban megmaradhatott. Ezek a mezővárossá duzzadt helységek aztán magukhoz ragadták az elpusztult falvak határait s azon külterjes módon nagymérvű állattenyésztést űztek. Művelés alá leginkább a város közelében levő termékenyebb földet vették, amit földközösséggel használtak, a távoli vagy silányabb földek pedig legelőnek maradtak.

A népesség csökkenésével a földművelés jelentősége is csökkent. Gabonakereskedelemről szó sem lehetett, mert a fel s alá vonuló török hadak még a mindennapi kenyérnek valót is elhordták. A menekülésre folyton készenálló nép félve szántott-

vetett, mert sohasem tudta, hogy kinek arat. Lábas jószágaival azonban a közelgő veszedelem hírére könnyen elmenekülhetett békésebb tájakra, vagy a természetől védettebb helyekre. A szántóföld dolgos emberek hiánya következtében elvesztette értékét s az ingó vagyon az állatállomány lett. A lábasjószágot Németország piacaira is elhajtották és csengő aranyra váltották fel. Ekkor volt a magyar marhakereskedelem fénykora.

Ilyenformán tehát a török pusztítás a nomád állattartás árpádkori színvonalát állította vissza, mégpedig a kunok által viszonylag elég jól megőrzött nomád hagyományok alapján. Az alföldi pásztorkodás ma is sok török-tatár hagyományt őriz, amit az ország domb- és hegyvidékein nem találunk.

Hogy a rideg pásztorkodást nem a török pusztítás teremtette, hanem megvolt már kisebb mértékben a török világ előtt is, az számos adattal igazolható.

II. Ulászló 1514-ben a parasztlázadások megelőzésére irányuló közbiztonsági intézkedések közt kimondja, hogy »jövőre a marhák vagy barmok őrzése céljából mások földjén mezei házakat vagy kalyibákat, vagyis köznyelven *szállás*-nak nevezett kunyhókat állítani és tartani nem szabad. Különben a vármegyei ispánok a polgároknak és parasztoknak marháit és barmait vegyék el és a főurak és nemesek földjein az azok beleegyezése nélkül emelt kunyhóit rombolják le.« Ugyanez a cikkely kimondja, hogyha a nemesek saját földjeiken ily házat tartanak, ott csak feleséges, jóhírű, tisztas állapotú öreket alkalmazhatnak.⁵

Abból, hogy feleséges öreket kíván a törvény alkalmazni, nyilvánvaló, hogy eddig nőtlen, rideg pásztorok éltek a határban s a betyár⁶ legény pásztorsorban régen sem lehetett jóhírű és tisztas állapotú.

Kecskemét, az Alföld tanyásvidékének s a Kiskunságnak meglehetősen a középpontjában fekszik. Valaha róla nevezték el *Kecskemét széket*, a hét kun telep-csoport egyikét. Levéltára a török világ előtti korig nyúlik vissza és a tanyarendszer történetéhez sok érdekes adalékot tartalmaz.

Szabó Kálmán⁷ szerint »A tatárjárás utáni időkben Kecskemét valódi, úgynevezett *kerteszváros* lehetett, amikor a kertek vagy *telelők* egymás mellett a várost mintegy körülvették. Később a népesség szaporodásával a várost közvetlenül körülvevő jószágteleltető kerteket lakóhelynek foglalták el, a téli

⁵ A tanyai közigazgatás rendezése, 1937. 84. l.

⁶ A betyár török szó, szintén nőtlen jelent.

⁷ Szabó Kálmán: Kecskeméti tanyák.

szállások pedig kiszorultak a puszták távolabb eső, kötöttebb talajú földjeire, így Városföldjére és Talfájára. Innen kezdve Kecskemétről mint valódi alföldi tanyavárosról beszélhetünk.

Kecskemét a török világ pusztítását átélte kevés város közé tartozott. Befogadta a körülte elpusztult Kiskun szállások népének egy részét, aztán bérbe, vagy örökáron megszerezte a pusztán maradt falvak határait. »A bérbevett pusztákat *telelőkre* és nyaralókra osztották. A szegényebb lakosok jószágait közös ménesbe, gulyába verték s úgy legeltették a nyaralópusztákon.«⁸

»A puszták javarészét, amelyik földművelésre alkalmas volt, telelőnek hagyták. Ezeket feltörték, szántották, vetették. Itt termelték ki a szükséges életet. Itt teleltették ki a marhát s ezeket a telelőket *szállásnak*, *kertnek*, *élőföldnek*, *tanyának* nevezték. A XVIII. század elején volt idő, amikor a várostól bérelt puszták területe a félmillió holdat megközelítette. Természetesen a jószág nagyrésze ekkor a telelőkön, az Isten szabad ege alatt állott. Annyi jószágá volt a kecskeméti gazdáknak ebben az időben, hogy nem győztek volna fedelet, vagyis ólat, istállót építeni ezek részére.«⁹

Kecskemét az Árpádkor alatt űzött földművelését a törökvilág alatt sem adta fel. Erre egyrészt megszorodott lakosságának ellátása végett volt szüksége, másrészt a házi szükségleten kívül a törökvilág alatt bizonyos mértékig adó vagy olthatom fejében időről-időre a török sereget is el kellett látnia élelemmel.

A Duna-Tisza közti homokon nem volt annyi téli réti-legelő, mint a Középtisza vidékén, vagy a Sárréten, ezért a mezőgazdaság szűlő mellékterménye is számottevő téli takarmánya volt a telelőkön, szállásokon, vagy tanyákon szabad égen alatt, *kertekben* telelő jószágoknak.

A kert azonban régen Kecskeméten sem jelentett művelt területet, csak fedetlen, tágas aklot, amibe a jószágot bereszkettették, hogy szét ne széledjen. A pásztorépitmény neve úgy terjedt ki aztán a hozzátartozó földre, mint a szállásé, vagy tanyáé. A *kertész* eredetileg az az esztendő, külső ridegselőd volt, aki a jószág mellett telelt s a szállásra felügyelt, akit más-hol *tanyásnak*, *majorosnak* neveznek.

A török világ alatt még nem kereshetünk kizárólag növénytermelő földműveseket a kertészek között. A szántóföldeket, réteket pedig még ma sem kerítik fel. Még kevésbé kerítették fel akkor, amikor a földnek jóformán semmi értéke nem volt,

⁸ U. ott.

⁹ I. m. 13. l.

az emberi erő pedig a legnagyobb mértékben hiányzott. A kert tehát a kecskeméti pusztákon is csak az volt, amí másutt a jószág egybentartására szolgáló kerítés, akol. A művelt terület kifejezője csak újabban lett.¹⁰ Kert — kerítés azonban bekeríthetett az akol mellett nemcsak jószágot, hanem szénát, kisebb füves helyet stb. is.

Kecskeméten, Szegeden a földbőség miatt sem évenkénti nyilas földosztásra, sem nyomásos rendszerre nem volt szükség. Nagyon korán kialakult a szabad földhasználat azzal a megszorítással, hogy ki-ki addig birta a földjét, amíg annak terheit viselni tudta s hasonló feltételek mellett utódaikra örökíthette s azok elköltözésükig vagy kihalásukig használhatták. Ez a szabad szántó földhasználat aztán szükségképpen kialakította a tanyát.

Bizonyos, hogy a szomszédos kun szállásokon is szabad földhasználat volt, hiszen ez a betelepüléskor szállásbirtokul kapott kun terület jogi természetéből is következik. Az európai nyomásos rendszer küzdött az Alföld közepén a nomád szabad földhasználattal, s az utóbbi diadalmaskodott. Ezért kellett a nomád életforma csúcspontjának, a tanyarendszernek kialakulnia.

A szomszéd kun szállásokból kifejlődött falvakból már a török világ előtt is keletkezhettek újabb kisebb szállások, melyeken jószágot teleltettek s bizonyos csekélyebb mértékben földet is műveltek. Szabó Kálmán már a mohácsi vész előtti időből is hoz fel adatot mezei kert léte.¹¹ Viszont vannak adatok Kecskeméten arra is, hogy a pásztorok ideiglenes szállását tanyának is nevezték.

Alkalmasint a kecskemétkörnyéki állapotot találnánk a XV—XVII. századra Szegeden, a Jászságban és a *Nagykun-ságban* is, ha az ottani városok levéltárai túléltek volna a török világot. Így csak bizonyos jelekből, helynevekből következtethetünk hasonló gazdálkodási és településmódra.

Egy oklevél 1352-ben Karcag körül Hatházi Scybes kunt említi.¹² *Hatház* nevű hely ma is megvan a karcagi határban, de falunak semmi nyoma, oklevél sem említi mint falut. Másik oklevél 1389-ben *Alonnípe* és *Vajkunnípe* nevű szállásokat említi szintén Karcag szomszédságában. Többé aztán nincs is róla szó, helyüket sem találják.¹³

¹⁰ V. ö. Dr. Papp László: A kecskeméti tanyatelepülés kialakulása. Szeged, 1936. 98. l.

¹¹ I. m. 6.

¹² Gyárfás I.: A jászkúnok története.

¹³ U. ott.

A nép szó régen szűkebb jelentőségű volt, csak »háznépet« jelentett. A moldvai csángóknál a legszűkebb jelentésében él ma is, az asszonyt, a »fehérnépet« jelenti. Bizonyos, hogy Alon-nípe és Vajkunnípe a két nevezett kunbirtokos szállása, tanyája volt, ahol családjuk és cselédségük lakott, éppúgy, mint ahogy a szomszédos *Bese Mihály szállása*, *Turgony Péter szállása* és *Csorba János szállása* XIV. századbéli kuntelepek is a nevezett kunok téli szállásai voltak. Ez az utóbbi két falu a török világ végén pusztult el.

Ilyen határbeli tanyának tekinthetők a mohácsi vész előtti időkben szereplő *ülések*, mint *Absólónülése*, *Péterkeülése*, *Péterdedkülése*, *Szűlítés-szállása* stb. Oklevelekben csak egyszerű kétszer feltűnő, de faluvá nem alakult telepek ezek. Ha a »sessio« fogalmával azonosítani lehet, akkor mezőgazdasági tanyát is sejthetünk bennük.

A török világ előtt először 1470-ben szereplő *Kis-Uj-Szállás* is aránylag későn keletkezett téli szállásocska volt kezdetben s ma népes nagy város, annak már több száz szállása, tanyája van.

A nagykun községek a török világ alatt még megőrizték az ősi téli szállásformát, a kertes települést. A török világ alatt elpusztult *Bócsa*, *Ködszállás*, *Orgondaszentmiklós* nagy kun falvak helyén eszközölt ásatásaink bizonyítják, hogy a lakóházak a község közepetáján, a templom körül voltak, a hatalmas méretű kertek pedig a széleken. A lakóházak helyét az ekétől nagy tömegben felforgatott bögrekemencecserepek jól megmutatják, a kerteket pedig a szántásokon át is megtetsző árkok.

A török világ alatt valamennyi nagykun község elpusztult és évek soráig lakatlan maradt. A török világ után újratele-pülők részben szintén kertes külső övvel települtek. Az öröktulajdonú szántóföldek kiosztása után a városi ólakat nagyrészt kitelepítették a szántóföldre tanyának, a XVIII. század közepén történt »szállásföldek« elosztásakor. Tüzelős, régimódi ól-tanyát ezeken találunk. Mikor a XIX. század közepén a legelőket is elosztották eke alá, tanyákkal népesült be az egész határ. Az újabb tanyák már nem a tüzelős ól továbbfejlődései, hanem különálló házak, ahol magas, patkás tűzhelyen főz a szintén kiköltözött gazdasszony, nem úgy, mint a pásztorok utóda, az ólban, a földön tüzelő férfi.

A Nagykunszágon a városban levő gazdasági telkekről a mezőgazdasági munkákat és rakományokat már a XIX. század elején kilitították s akinek nem volt tanyája, a város körül kijelölt, hatalmas méretű, bekerítetlen *rakodó kertekben*, vagy *lógerokban* kellett szérűt csinálnia és nyomtatnia. Itt kellett

felhalmozni a takarmányt, tüzelőanyagot és a házfedésre, kerítésre vagy tüzelésre szolgáló nádat. Tüzelőt, takarmányt, csak a szükséghez képest lehetett bevinni a háznál levő tágas udvarokra.

A XVII. század második felében kísérlet történt a három nyomású rendszer behozatalára is és a szállásföldeken belül ugarföldet is osztottak. Ezeken nem lehetvén tanyát építeni, a kertség pedig már több helyen feloszlott, a rakodókat, az ugarföldek hiányzó tanyáinak pótlásául létesítették.

Meg kell jegyeznünk, hogy az alföldi parasztvárosok a benünk felhalmozott rengeteg tűzveszélyes anyag miatt gyakran porrá égtek s ilyenkor rendszeren újraosztották a leégett részek telkeit. Több helyen megszüntették a kétlakiságot s az istálló a házzal egy udvarra került. Égés után rendszeren az utcákat is szabályozták s a kerteken gyakori zsákutcákat, az ú. n. zugokat kinyitották.

A kétbeltelkű nomád eredetű település jó típusai a *hajduvárosok*. Ezek a török világ alatt elpusztult területen védelmi célra létesültek. Az a katonanép, melyet Bocskay István erdélyi fejedelem a XVI. század első éveiben itt letelepített, eredetileg nem ezen a vidéken született; de, hogy az Alföld közepe tájáról, közelebből, a Nagy- és Kiskunságból származott, a gazdálkodási és települési rendszere is elárulná. Azonban történelmi adatok is bizonyítják, hogy vezetői, sőt részben a közkatonák is kun eredetűek voltak.¹⁴

A hajdukat Bocskay fejedelem az Alföld keleti felének védelmére a törökök ellen telepítette. Az Alföldön szokásos kertes település tehát védelmi célokra is be volt rendezve. A városok belső magvát, az erődített templom körül levő összezsúfolt lakóházakat, a tulajdonképeni belsővárost sánc és erős palánk övezte. A palánkon kívül helyezkedett el a *kertség* a jószágállománnyal a mezőgazdaság berendezkedéseivel és termékeivel. Hajduböszörményben még a kertséget is sánc vette körül, ezért köralakját mind a mai napig megtartotta.

A hajduk ugyan a maguk munkája után éltek, de az örökös csatározások miatt nem sok földet műveltek, hanem a tágas határokat állattenyésztéssel éltek. Állatállományukat azonban — mivel alapos okuk volt tartani az ellenséges török támadásoktól —, a kerteken teleltették.

A szántóföldközösség nomád formában itt is megvolt s csak a XVIII. század közepén osztanak öröktulajdonú földet, amikor is hamarosan megindul a tanyarendszer kialakulása. A kertes város itt is megszüli a méhében hordozott tanyát.

¹⁴ Györffy István: Az alföldi kertes városok. Budapest, 1926. 8. 1.

Az állatteltetés színhelye a mezőgazdasági tanya lesz, a munkanélkül élő szilaj jószág egy részéből pedig igavonó baromf. A megkerülő kertek pedig belsősséggé válnak, házak épülnek bennük.

A XVI—XVII. században *Debrecen* szintén *kerített város* volt s *ólas* és *csűrös* kertjei hasonlóképen a város árkain kívül feküdtek. 1666-ban nemcsak a város kerítése égett meg, hanem azonkívül a sok szép rakott *major kertek* és *asztagok*. A város 1672-ben úgy határoz, hogy a város árkától 25 lépésig nem szabad kertet építeni, azontúl is az *istállók* a kertek túlsó részében állítandók fel.¹⁵

Ebből kiderül, hogy Debrecen várost is a város kerítésén kívül ólas és szérús kertség övezte. Ezek helyén állanak ma a várost körülvevő szőlők, gyümölcsösök, illetőleg az újabb városrészek, mert a kertség a maga szérújával, rakományával és telelő jószágaival a XVIII. század végétől kezdve lassanként kiköltözött a hosszabb időre elosztott határbeli szántóföldeken felállított tanyákra.

Szabó István¹⁶ szerint Debrecenben a tanyarendszer kialakulása újabb fejlődés eredménye. A nagyszabású legelőgazdálkodás is csak a XVI. század óta folyik Debrecenben, amikor a török pusztítás a Debrecentől nyugatra eső falvakat elnéptelenítette, azok határát Debrecen is Kecskemét módjára magához kapcsolta, már előzőleg magába fogadván az onnan elmenekülő népet. A nagymérvű legelőgazdaság nyomában járt a virágzó állatkereskedelem.

Debrecenben a szilaj jószágot az erdőség harasztjain teleltették ólakban, istállókban, aklokban. Ugy látszik, hogy itt már a XVIII. század közepén elvétele szántottak-vetettek s szállási és tanyát is építettek. Azonban Debrecen tanyavilága mégsem itt, az erdők közt alakult ki, hanem a művelődésre alkalmasabb pusztákon, azokat a város eleinte időről-időre osztotta el. Szállások már a földközösség megszűnése (1774 és 1819) előtt is épültek a szántóföldeken, de nagyobb mértékben csak a XIX. században indult meg a tanyarendszer kialakulása.

A Bach-korszak harcot indít a debreceni tanyarendszer ellen. Célja a tanyarendszer kiirtása, illetőleg falvakká való összevonása volt. Csak a közigazgatási hátrányait látták, gazdasági előnyeit nem. Mivel a terv az egész gazdálkodási rendszer megváltoztatásával járt volna, amire még a Bach-rendszernek sem volt elég hatalma, lemondott az erőszakos beavatkozásról. Így aztán a tanyarendszer napjainkig állandóan terjed és fejlődik Debrecen határán is.

¹⁵ I. m. 16. 1.

¹⁶ A debreceni tanyarendszer kialakulása. Föld és Ember. 1929.

Nagyjából Debrecenhez hasonlóképen alakult ki az alföldi nagyobb városok tanyarendszere, így *Hódmezővásárhelyé, Szedé stb.*

Az Alföldre a XVIII. században a hegyvidékről telepített földműves lakosságnak nem lévén nomád hagyományai, a hártart a földművelés céljai szerint rendezték be, hiszen földesuraik is tulajdonképen ezért telepítették be őket.

A szántóföldeket eredetileg nyomásban használták, de aztán a többi nagyhatárú népes alföldi falu és város példájára jobbagytelkeiket megváltván a földesúrtól, a szántóföldeket tagosítás után öröktulajdonul felosztották. A tótok a kertes települést nem ismerték, s amíg a tanyarendszer ki nem alakult, legelőiken magyar módra szálláson tartották és teleltették a szilaj jószágot, az igavonókat pedig tágas udvarú házaiknál.

Az *alföldi tótoknál* a tanyarendszer a tagosítások s a föld öröktulajdonba való bocsátása után alakult ki, mégpedig szintén magyar módra, amit az is bizonyít, hogy a tanyát a környező magyarságnál a XVIII. században még használatos, de de azóta kiveszett magyar *szállás* szóval jelölik. Különben a bácskai szerbek is szállás szóval nevezik a tanyáikat, jóllehet a magyarnál ma már az utóbbi évszázadban általánosan elterjedt tanya szó szláv eredetű. *Tanya* szavunkat azonban nem a tótoktól vagy szerbektől vettük át. Mint halászati műszó régidő óta megvan nyelvünkben.

Sajátságos, az Alföldön egyedülálló tanyarendszert találunk *Nyíregyházán, a bokortanyákat.*

A nyíregyházi tótság, főleg Békés megyéből leginkább Szarvasról származik. A magyarra emlékeztető egyes tanyákon kívül nagyszámban csoportos, ú. n. *bokor-tanyákat* is találunk Nyíregyházán. A bokortanyát nem Szarvasról vagy Békés megyéből hozták a XVIII. század közepén, hanem abból az időből erednek, amikor a nagy uradalmakat a földműves nép közötti felosztották s az egyes gazdák tanyát építettek a jókora darab öröktulajdonúvá lett földjükön s leszármazóik eleinte nem osztozkodtak meg a földeken, hanem birtokközösségben, de nem házközösségben maradtak. Ma már a bokrok apró falunak tűnnek fel. A szántóföldek is el vannak osztva, de az egyes bokroknak külön telekkönyve van.

A bokortanyákban tehát megvalósul az az idea, amit a Bach-korszak az Alföldön el akart érni. Tanyacsoportok létesültek tanyák helyett. Közigazgatási és művelődési szempontból előnyösek is. De ezt a településformát csak olyan nép tudta kialakítani, amelyik ősi hegyvidéki gazdálkodási rendszerét már feladta, az alföldi nomád életformát s az azon alapuló földművelési rendszert pedig még nem vette át. Amelyik tehát

részint a telepítő birtokos, részint a közigazgatás kívánalmainak teljesítésére hagyományainak feláldozása nélkül hajlamos volt.

A nyíregyházi bokor-tanyáknál még fejlettebb, zárt települések a *kalocsakörüli csoportos szállások*. Ezek szintén állatteleltető szállásokból keletkeztek. Eredetileg Kalocsa városhoz tartozó puszták voltak, melyeket a kalocsaai gazdák béreltek legelőnek s istállószerű szállásokat emeltek a pusztá bizonyos pontján. Lassanként földet is kezdtek művelni a szállások körül, majd a család is kiköltözött a szállásra. A földművelés nagyobb tömegű embernek nyújtott munkaalkalmat és megélhetést, így a csoportos szállások hamarosan falucskákká nőttek, melyek ma már nagyobb mérvű legelőgazdasággal nem is foglalkoznak. A beltelkek is a falusi szokás szerint rendezkednek el s az utak mellé zárkóznak. Így ezek a szállások semmiben sem különböznek az alföldi apró falvaktól. Mivel e szállás-faluk határa nem túl nagy, ezért tanyák nem alakulnak ki határaikon.

A tagosítás folytán egyre több alföldi községben szűnik meg a kötött gazdálkodás és ahol a gazda egy tagban kapja ki a szántóföld illetményét, ott a tanyarendszer hamarosan kialakul, ha a határ tágas és a szántóföld messze fekszik a községtől. A tanya létesítésének azonban alapfeltétele, hogy a gazda földjén iható vizű kutat lehessen ásni. Domb- és hegyvidéken magán a birtokon nehéz vagy lehetetlen kutat ásni, ezért az ilyen térszín a tanyarendszer kialakulására alkalmatlan.

A tanyarendszer az utóbbi időben már a Dunántúlra is áterjedt, de egyelőre a dunamenti síkságnál tovább nem jutott, sőt a fenti földrajzi oknál fogva tovább nem is jut.

5. Az uradalmi tanyák

Az Alföld tanyásvidékén kívül, sőt a domb- és hegyvidéken is találunk tanyaszerű határbeli településeket, ezek az uradalmi tanyák vagy majorok. Ezek azonban eredetben nem rokonok a kiscgazdák tanyáival, sőt a településformájukat tekintve is mások.

Az uradalmi tanyák a régi birtokos nemesség házi kezelésben művelt, ú. n. *allodialis* földjein keletkeztek. Területileg is hasonlíthatatlanul nagyobb földek tartoznak hozzájuk, mint a jobbágyeredetű kiscgazdák tanyáihoz. A birtokos osztály majorjai az Alföldön eredetileg többnyire egy elpusztult falu helyén keletkeztek s a tanyaépületek gyakran a falvak romjaiból épültek. Ezeket a birtokokat az uraság, vagy saját cselédségével, vagy jobbágyai ígás és kézimunka erejével műveltette.

Gyakran maga is a birtokon lakott s maga vezette a gazdaságot; de a legtöbb esetben birtokától távol élt, s gazdatisztjeire bízta a birtok vezetését és hasznosítását. Akárhányszor zálogba vette, vagypedig bérbeadta. A folytonos öröklések, osztozkodások, adásvételek, vagy belterjesebb gazdálkodás következtében ezek a több ezer holdra menő nagybirtokok lassanként szétmorzsolódtak és a birtokon több, kisebb uradalmi major keletkezett. Nagyon sok ilyen birtok pedig parcellázás alá került s kiscsajdák kezére jutott.

Az alföldi nomád eredetű mezőgazdálkodás területén azonban a XVIII–XIX. században az uradalmi tanyák legtöbbször nagyon kevés földet művelt s a tágas pusztákat állattenyésztéssel hasznosította. A nemességnek ugyanis éppúgy nem volt módja a gabonát értékesíteni, mint a parasztnak, éppen ezért nem is igen termelt. A földesúr igen gyakran inkább bérbeadta, mintsem maga vesződött volna vele. Rendesen a községek, városok bérelték a pusztákat s albérletbe adták legeltetésre vagy földművelésre a parasztságnak. A legtöbb helyen aztán az lett a sorsa a birtoknak, hogy a község, város megvette s később az időleges bérlőknek — akik már úgyszólván építményeket emeltek rajta — eladta.

Az uradalmi tanyák, majorok nem függelékai a falunak, városnak, mint a paraszti tanyák. Sőt a pusztának még a közel-
multban bizonyos önállósága is volt. A majorok többnyire népes telepek, egyik-másika kisebb faluval is vetekedik. Számuk azonban egyre fogy s ha faluvá nem tudnak alakulni, hozzájuk tartozó birtokon előbb-utóbb ki fog alakulni a kiscsajda tanya-rendszer, legalább is az Alföldön, mert a nagybirtokok a nép szaporodása és földínsége miatt sokáig nem tarthatók meg.

6. A tanya-rendszer

Az utóbbi években a tanya-kérdéssel foglalkozók közül többen kifogásolták a tanya-rendszer kifejezést, azzal indokolván meg, hogy a tanyákban nincsen semmi rendszer. Ez a megállapítás helytelen.

A magyar tanya-rendszer egy nomád állattartáson alapuló és felépülő mezőgazdasági rendszernek zökkenés, külső beavatkozás nélküli természetes kialakulása.

Mivel a földrajzilag és néprajzilag körülírt területen gazdasági törvényszerűség, sőt szükségszerűség alakította ki, lehetetlenség a tanya-rendszerben azt a hagyományokon nyugvó, a nép szaporodásához alkalmazkodó gazdasági rendszert meg nem látni, mely lépésről-lépésre fejleszti ki a tanya-rendszert a török-tatár népek állattartó nomád kultúrájának csúcspontjává.

Paradoxonnak látszik ugyan, hogy a nomád kultúra nálunk a legbelterjesebb ekés-földművelésben éri el tetőfokát, de tulajdonképpen könnyen megérthető, mert mindkét gazdálkodási ágnak az állattartás az alapja.

A magyar a honfoglalás előtt már az őshazában ismerte a földművelést, ha főfoglalkozása az állattenyésztés volt is. A Kárpátok medencéjébe mint zárt tömegben érkező, hódító és ezer esztendő óta uralkodó nép nem volt rákényszerülve, hogy mások gazdasági berendezését átvegye, így a maga ősi berendezkedéseit, legalábbis az Alföldön, szabadon fejleszthette ki olyanra, aminő európai viszonylatban is megállja a helyét.

Intéző köreinknek ezeket a törvényszerűségeket — melyek továbbra is megszabják a fejlődés irányát —, fel kell ismerniök s csak azután nyúlhatnak a tanyavilág problémáinak megoldásához. Hogy a tanyavilágban rendszer van, abból is kitűnik, hogy fejlődésében még az erőszakos Bach-korszak sem tudta megakadályozni, sőt még megállítani sem, noha megpróbálkozott vele.

A magyar tanyarendszert az írott törvénynél is erősebb törvény, a hagyományokban gyökerező élet irányítja és fejleszti.

A tanyakérdés irodalma

1. Alsó L.—Benisch A.—Mártonffy K.: A tanyai közigazgatás rendezése. Bpest, 1937.
2. Czettler Jenő: A tanyai település és a tanyai központok. Bpest, 1913.
3. Erdei Ferenc: A makói tanyarendszer. Népiünk és Nyelvünk. Szeged, 1933.
4. Fodor Ferenc: A tanyarendszer kialakulása a Jászságban. Magyar Gazdák Szemléje,
5. Gesztelyi Nagy László: A magyar tanyarendszer kialakulása. Kecskemét, 1926.
6. Gesztelyi Nagy László: A magyar tanyakérdés. Kecskemét, 1927.
7. Gesztelyi Nagy László: A magyar tanya. Kalocsa, 1929.
8. Györffy István: A nagykun-tanya. Bpest, 1910. (Különlevonat a Néprajzi Múzeum értesítőjéből.)
9. Györffy István: Az alföldi tanyák. A nép barátja. Naptár. 1915. 65—71. l.
10. Györffy István: Az alföldi tanyák. Föld és Ember, 1923.
11. Györffy István: A szilaj pásztorok. Budapest, 1927.
12. Györffy István: Das Bauwesen der Hirten im ungarischen Tiefland. 1927.
13. Györffy István: A tanyai telepedés kezdetei. Magyar Szemle, 1928. évf. 3. szám.

14. *Kaán Károly*: A magyar Alföld. Budapest, 1927.
15. *Kaán Károly*: Az Alföld problémája. Pécs, 1929.
16. *Kiss István*: Adalék a magyar tanyakérdéshez. Csongrád, 1929.
17. *Kiss István*: A magyar tanyai közigazgatás. Budapest, 1932.
18. *Krudy Mária*: A szegedi tanyarendszer kialakulása. Budapest, 1931.
19. *Madarassy László*: Nomád pásztorkodás a kecskeméti pusztaságon. Budapest, 1912.
20. *Papp László*: A kecskeméti tanyatelepülés kialakulása. Szeged, 1936.
21. *Símkó Gyula*: Nyiregyháza és tanyáinak települése. Földrajzi Közlemények, 1910.
22. *Szabó István*: A debreceni tanyarendszer kialakulása. Föld és Ember, 1929.
23. *Szabó Kálmán*: Kecskeméti tanyák. Kecskemét, 1936.
24. *Szűcs Mihály*: Szeged mezőgazdasága. Szeged.
25. *Tagányi Károly*: A földközösség története Magyarországon. Gazdaságtörténeti szemle, 1894.
26. *Tálas István*: A kiskunsági pásztorkodás. Szeged, 1937. (Néprajzi Füzetek, 4. sz.)
27. *Tálas István*: Az állattartás a Kiskunságon. Szeged, 1937. (Néprajzi Füzetek 6. sz.)

Első kiadása: Földrajzi Közlemények. LXV. 1937. évf. 4—5. füz. 70—93. l.

Ugyanez olasz nyelven: »La fattorie solitarie dell' Ungheria« címen. A »Földrajzi Közlemények« idegennyelvű kiadása. LXV. évf. 6—10. füz. 68—98. l.

Ugyanez különlenyomatban: Budapest, 1937. Élet ny. 31. l. 8.

Rövid összefoglalása: »A tanyai telepedés kezdetei« címen. Magyar Szemle. III. 1928. évf. 2. (10). füz. 119—124. l.

Rövid összefoglalása francia nyelven: La »tanya« címen. Nouvelle Revue de Hongrie. XLVIII. 1933. évf. 3. füz. 258—267. l.

AZ ALFÖLD ŐSI MAGYAR TELEPÜLÉSMÓDJA

(1928.)

A magyar köztudatban egészen a legújabb időkig megcsontosodva élt az a felfogás, hogy őseink sátor alatt élő, helyről-helyre vándorló nomádok voltak, kiket a föld semmiképen sem kötött. Ehhez képest Meitzen, a nagy német település- és agrártörténész térképe Magyarországot szláv településűnek mutatja. És a külföldi tudósvilág hazánkban eredeti településtípust egyáltalán nem ismer. Annyit tudnak rólunk, hogy az északi és déli szlávok közé ékelődve élünk s ezelőtt ezer évvel valami szláv népet igaztunk le s nyilván ennek itt talált településmódját vettük át. Sőt nálunk is gyakran hallható az a felfogás, hogy a magyar, amint elfoglalta az országot, a szlávot kikergette a házából s helyére költözött, mert hisz a lakóház részeit nagyobbára szláv szóval jelöljük (kemence, padka, gerenda, szelemen, kémény stb.). Mások azt mondják, hogy a meghódított szlávok tanítottak meg bennünket szilárd falazatú épületeket emelni.

Ezt a meglehetősen megcsontosodott, de mindazonáltal gyenge alapokon álló feltevést az újabb tudományos kutatások nagyon megingatták. Ma már bizonyos, hogy a magyar falu és város szó ugor, illetőleg török eredetű. A város a vár szóból keletkezett, a vár ősi formája pedig árok, illetőleg az árokból kihányt földből való töltés volt, melyet a rendelkezésre álló egyéb építőanyagból esetleg magasbítottak.

Az itt talált szlávok földművesek voltak, de a honfoglaló magyar is értett a földműveléshez. A búza, árpa, tarló, sarló, eke, kéve, kepe, szérű, szór, honfoglalás előtti korból származó török jövevényszavaink is ezt bizonyítják. Régészeink több olyan honfoglaláskori sírt találtak, mely pelyvás sárral volt kitapasztva. Már pedig a pelyva földművelésre, a tapasztóanyag pedig szilárd építkezésre enged következtetni. Nyelvészeink szerint a ház szó is ugor eredetű, s nem a német Haus szó átvétele.

De a honfoglaló magyar nem is vehette át az itt talált szláv települési formát, mert egyáltalán nem tudta volna használni. A szláv ugyanis csekély jószágállományát vagy lakóházában, vagy a lakóházzal egy fedél alatt levő istállójában tartotta. A magyaroknak sokkal nagyobb jószágállománya volt, úgyhogy ezt a szláv faluban semmi esetre sem tudta volna elhelyezni. Annnyira más volt a gazdasági berendezkedése is, hogy a szláv falut egyáltalán nem tudta volna használni semmire sem. Mezőgazdasági berendezkedése ma is tökéletes ellentéte a hazánk területén élő szlávokénak.

A nomád magyar nyáron át helyről-helyre bolyongott legelőterületén, télire pedig valamely víz mellé húzódott téli szállásra. Bizonyos, hogy nyáron, s eleinte talán télen is sátor alatt élt, bár már Al Bekri arab író a magyarok kunyhóit is említi. Téli szállásán azonban a jószág számára bizonyosan volt szilárd épülete is, ez volt az ól. Ebben azonban csak a féltettebb, főleg a télen, vagy a kora tavaszon ellő jószágait tartotta, a többi jószág a szabad ég alatt húzta ki a telet. Az ól török eredetű szó, s a nomád török népeknél tanyát, a félnomádoknál szállást, falut jelent.

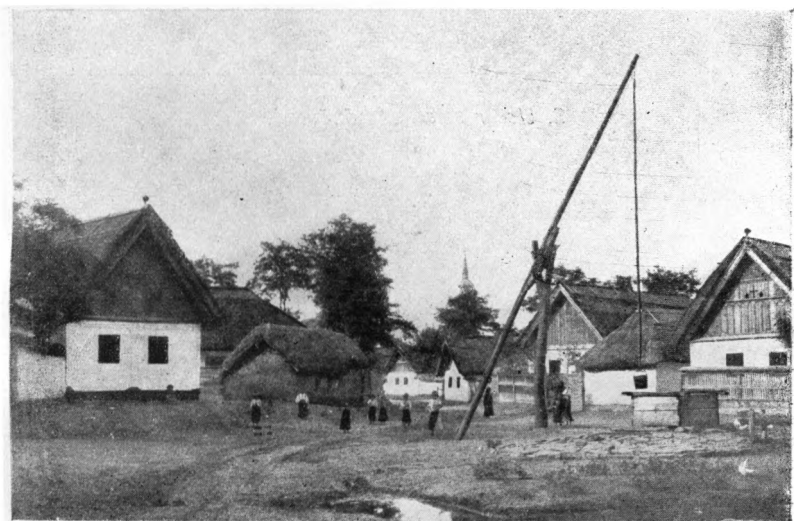
A nomád népet szilárd anyagból épített óla köti legelőbb állandó helyhez. Óla körül egy darabig még sátorban lakik, később a sátor helyett is szilárd falazatú házat épít és a sátrat csak nyári, helyről-helyre költözködő szállásain használja.

Hogy milyenek az igazi nomádok téli szállásai, Almássynak a karakirgizekről szóló leírásából megtudjuk. Ezeknek kétféle állandó téli építményük van; egyik a kislak, mely a sátor védelmére szolgáló körszerű falazat, másik az agil-, ail-, ól-nak nevezett akolszerű építmény, melynek egyik része fedett, sőt oldalfala is van. Minél inkább északra megyünk, annál inkább megtaláljuk a nomádok téli szállásán ezt az ólszerű épületet. A baskir nép már az egész téli szállását aolnak nevezi, melyet csak nyáron hagy el, amikor sátraival és nyájaival a legelőre költözik. A kazáni tatár pedig, aki télen-nyáron egy helyben lakik, a faluját nevezi aol-nak. Mindebből tehát azt látjuk, hogy a nomádok első szilárd épülete az ól s az elszaporodott ólából támad a falu.

Már most, ha megtekintjük az alföldi magyarság falvainak és városainak régi térképeit, sajátságos módon csak az egykori nomádkodásból magyarázható településmódot láthatjuk rajta. Legvilágosabban Hajdúböszörmény 1782. évi térképén, amely szerint a városnak van egy belső, kör- vagy tojásdadalakú magva, egészen szűk utcákkal, s az egyes utcákon rendkívül apró telkekkel, úgyhogy e miatt a házak nagyon össze vannak zsúfolva, beépítetlen telkük tulajdonképpen alig van. A belső kör-

1. Sorházas település. Lóc, Nógrád m.

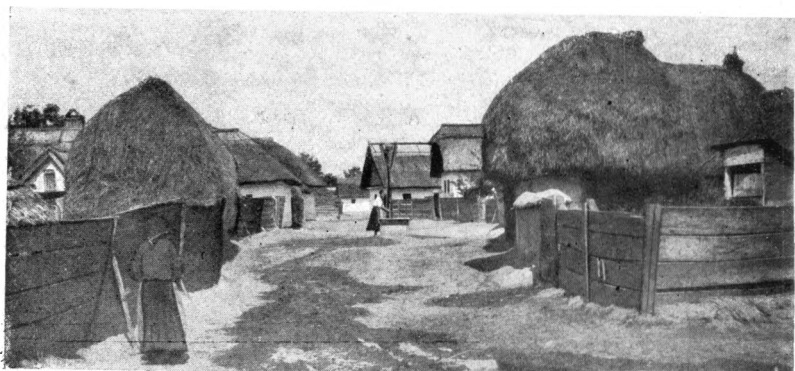
2. Rendszertelenül beépített kertés belsőségek. Mézőkövesd, Borsod m.

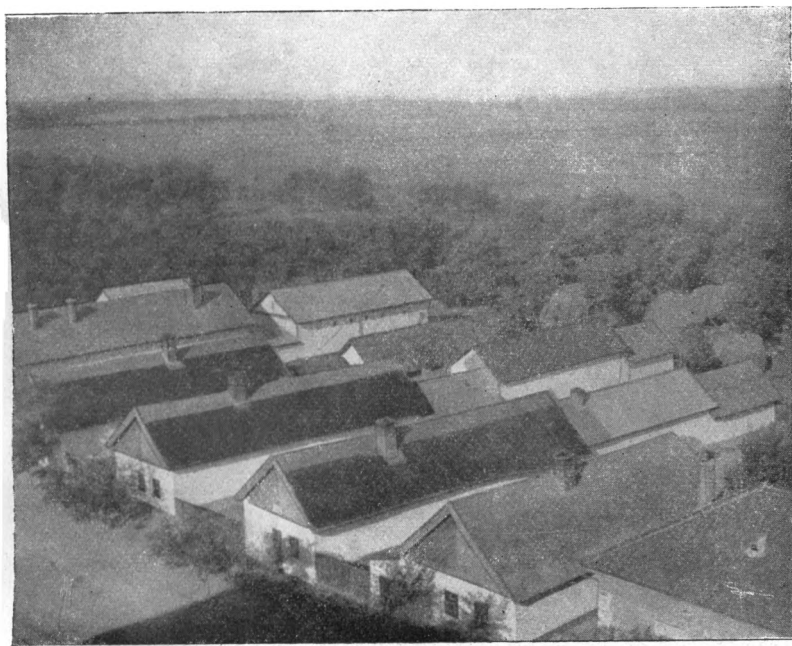
1. Uccarészlet. Tard.

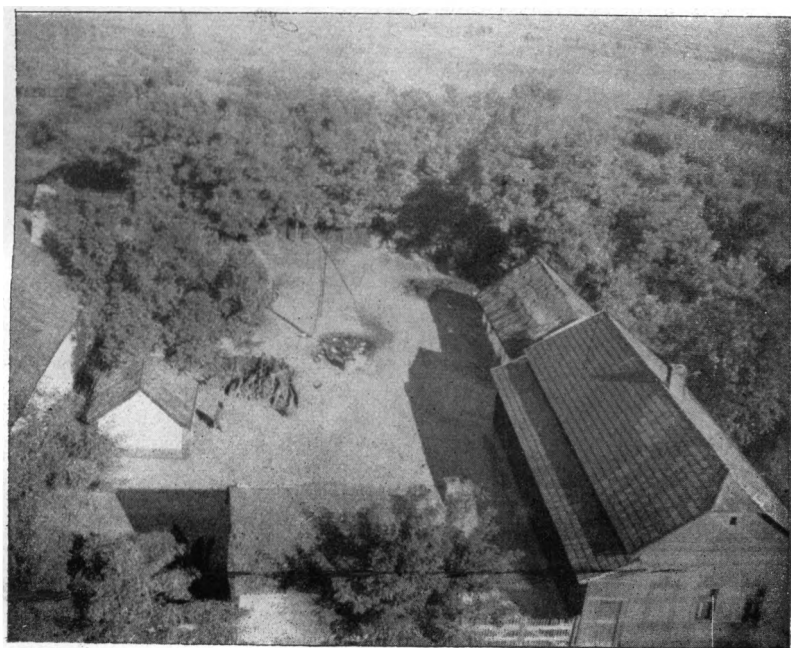
2. Uccarészlet. Mezőkövesd.

3. Uccarészlet. Szentistván.

1. Szűk szalagtelkek sorosan beépítve. Tiszaörs.

*2. Tágabb lakótelek csoportos elrendezésben. Tiszaörs.
(Vargha L.ⁿ felvételei)*

1. Gádoros putri. Karcag.

2. Szabadkéményes putriház. Fegyvernek, Jász-Nagykun-Szolnok m.

főutcái sugarakban tovább folytatódnak a belsőt körülvevő szintén köralakú külső városban, ahol azonban már tágas telkek vannak, rajtuk csak itt-ott egy-egy épület. Ma már a város minden része egyformán beépült házakkal s így ez az élesen elkülönülő kétféle településmód 150 év óta eltűnt. A Borsod megye alföldi részén levő falvakban azonban még sok helyen ma is megvan.

Mi ennek a magyarázata?

Az alföldi magyarnak két beltelke van. Egyik a falu vagy város belső részén levő szűk lakótelek, melyen csak a háza van, másik a falu vagy város külső részén levő ólas, aklos szállás, vagy szérűskert. Ez utóbbin van az óla, itt telel az egész jószág-állománya. Itt van minden rakománya, a takarmány, tüzelőanyag, itt lakik a cselédsége. Ez a külső telek, mely többnyire jelentékeny távolságra van a lakótelektől, ma nem egyéb, mint gazdasági udvar. Ezt a célt is csak ott szolgálja, ahol a szántóföldet kényszergazdálkodással, három nyomásos rendszerrel élik. Ahol a gazda a szántóföldjét szabadon használhatja, ott az ólát, vagy a gazdasági kertjét kiviszi a szántóföldre s előttünk áll a tanya. Tudjuk, hogy ezt a külső telket kert-nek is nevezik. Kert alatt azonban a magyar régebben kizárólag kerített helyet értett, nem pedig művelt területet. A baskir az aklot ma is kerte-nek nevezi. Az ólas kert tehát nem más, mint a nomád téli szállásának lényeges alkotórésze, vagyis a karakirgizek aul-ja. A város zsúfolt középső része pedig nem egyéb, mint az egykori kislak, a lakósátrak tábora.

Nem hiányzik a kerítés sem, mely a lakótelkeket védi az időjárás, az ellenség, vagy a bolyongó jószág ellen. Alföldi városaink, mint a levéltári adatokból, vagy sok helyen még a népek emlékezetéből is megállapítható, árokkal voltak körülveve. Az árkokat sok helyen tövissel, gazzal rakták meg, sőt a török világ alatt valóságos falakat emeltek a városok védelmére földből, esetleg palánkból. Ezek az árkok vagy kerítések választották el a lakótelkeket az ólas kertektől. A főbb utak számára kapukat hagytak a kerítéseken. Egyébként a beltelkek közt nem voltak kerítések s a házak a város árkán vagy kerítésén belül csakugyan úgy állottak, mint valami sátrak. Az ólas kert-övben az egyes gazdák telkeit trágyából rakott kert (kerítés) övezte. A jószág sohasem ment be a lakótelkek közé, sőt a cseléd is csak este ment be vacsorázni a gazda házához, amikor egyúttal a tűzrevaló szalmát vagy nádat is bevitte. A cselédség az ólban lakott a jószággal együtt. A kertség-nek nevezett külső résznek utcái kifelé fölcserázva szélesedtek. Ezek a csorda járása miatt alakultak így. A csorda ugyanis kihajtáskor a szélek felé egyre szaporodott, befelé hajtáskor egyre fogyott, a sugaras utcák

tehát ehhez igazodtak. A város árka és a kertség között nagyobb üres helyek maradtak, ezek voltak a közös juhfejtő helyek. A fejésre behajtott juhnyáját ugyanis nem hajtották széjjel az egyes gazdákhöz, hanem minden gazda, akinek a juhnyájában bizonyos része volt, a hét valamelyik napján az egész nyáját a maga részére fejte.

A magyar falu és várostípust tehát az különbözteti meg a szláv és germán településformáktól, hogy még ma is magán viseli a nomád téli szállás ősi jellegét. A magyar embernek két telke van. Egyikén maga lakik, a másikán jószágállománya. Ahol a föld használatát mi sem korlátozza s a határ nagy, ott gazdasági udvarát kiviszi a szántóföldre szállásnak vagy tanya-nak. Ahol a határ kisebb, vagy pedig a földet vetéskényszerrel használják s az ugarrendszer divatozik, ott a gazdasági munka nagy része, a nyomtatás és szórás is a falubeli ólas vagy szérűs kertben történik. A magyar embernek a mezőgazdasági munkákhoz tulajdonképpen semmiféle épülete nem volt, ami pedig ma van, az mind újabb eredetű. A magyar ember egész gazdasági munkája a szabad ég alatt történik, ehhez képest a csűrrendszer az ősi magyar eredetű településeknél teljesen ismeretlen. Ahol a népnek ősidők óta egy beltelke van, melyen az istálló egy fedél alatt van a házzal, sőt az udvaron külön csűr is van, ott kétségtelenül idegen eredetű településsel van dolgunk.

Az alföldi magyar az újabb időkben, mikor már az ősi ké, beltelkű, kertes települését feladta s egy telken lakik, még mindig idegenkedik attól, hogy istállóját a lakóházzal egy fedél alá építse, ami pedig megvan úgy az olasz, mint német és szláv településben is. Sőt ahányféle jószágá van az udvaron, lehetőleg annyi külön ólat vagy istállót épít.

A nomád téli szállás leszármazottaiként fennmaradt két beltelkes vagy kertes falvak és városok valaha nagy területen el voltak terjedve, de a török világ az Alföld déli részén elpusztította őket s ahol újabb települések történtek a török világ után, ott ezt az ősi települési rendszert már nem vették át. Ősi kertes településekkel az Alföld északi felé egészen a Bükk és Mátra gerincéig, keleten a Nyírségig találkozunk, nyugatra átmegy a Dunántúlra, egészen le Baranyáig.

Mindazon városaink tehát, melyek ezeken a területeken keletkeztek, egy pár kivétellel magyar eredetűnek tekinthetők. Az alföldi paraszt- vagy gazdaváros a hozzátartozó tanyarendszerrel annyira magyar specialitást alkot, hogy még hozzá hasonlót sem találunk egyebütt. Igaz ugyan, hogy a másfélszázadot török uralom nagyon is megzavarta alföldi községeink természetes fejlődését, de még ez a borzasztó pusztítás sem tudta alapjában megváltoztatni a magyar települések ősi formáját. A sok

vihart látott alföldi magyar falura és városra, mely a török világ alatt a nyugat védelmében hamvadt el és még ma sem tudta kiheverni e századok csapásait, büszkeséggel kell tekintenünk, mert ősi, nomádkori egyéniségünk maradványai és emlékei.

Első kiadása: Magyar Szemle. II. 1928. évf. 4. (8.) füz. 315—318. l.

A KERTES ÉS CSÚRÖS TELEPÜLÉS

A magyar település alföldi vagy nomád formája a *kertes város*. Ez — mint említettük, — a téli szállásból fejlődött ki és a nomád állattartás nyomta rá bélyegét. Lényege, hogy minden gazdának két beltelke van; a község közepe táján a házas lakótelek, a perifériális részen az ólas gazdasági udvar. A házban az asszony nép lakik a gyermekekkel, az ólas kertben a férfinép a jószággal. A házas telkek eredetileg nem voltak felkerítve, tehát udvarok és utcák nem voltak. A tágas ólas kerteket trágyakerítés övezte. Ezek között utcák is voltak, melyek a község szélei felé egyre szélesebbek lettek.

A kéttelkes települési forma lassanként átalakul. Ma már a centrális fekvésű házas telkeket felkerítik, tehát itt is utcák létesülnek; az ólas kert pedig kiköltözik a határba tanyának. Az ólas kert helyén lakóházak épülnek s így a kertes városban a kéttelkűség megszűnik. Egyformán lakóházas telkek vannak úgy a külső, mint a belső részekben. Az egykori kertes településforma azért az ilyen átalakult helységeken is felismerhető. Az udvarok megközelítőleg négyzet, vagy legalábbis téglányalakúak, de sohasem szalagszerűek. Az udvarok véggel dőlnek egymásra. Belsőtelek egység nincs. A telkek a község közepén kicsik, a szélek felé nagyok. Rendkívül gyakori a zsákutca. A házak nem mindig vannak utcasorban, sőt gyakran bent az udvarban találjuk, néha pedig háttal, vagy arccal néznek az utcára. Sok helyen, különösen a zsákutcákban egymás hegyén-hátán fekszenek. Olyan képe van a községnek, mintha a házakat, különösen egyes helyeken, minden előzetes terv, telek és udvar kimérése nélkül rakták volna egymás mellé. Tulajdonképeni utcákról sem lehet itt beszélni, mert a közök nem egyebek, mint háztömbök között üresen maradt keskenyebb-szélesebb térszalagok, melyek helyenként szabálytalan vagy kerek alakú közterekké tágulnak ki. Nyilvánvaló, hogy ilyen községekben előbb meg voltak a házak s csak utólag keletkeztek a girbe-görbe utcák azáltal,

hogy a házakat felkerítették. Ezt a településformát, mely többnyire a kertes település maradványa tipológiai szempontból *rendetlen településnek* nevezzük.¹

A zsákutcák igen gyakoriak a kertes eredetű községekben. Ezek is azt bizonyítják, hogy nem előre kimért utcákba települt

4. ábra. Mezőkövesd térképe 1787-ből. A város közepén lakóházak vannak udvar nélkül. A széleken jószágartató ólas kertek.

¹ Prinz Gyula halmazfalunak nevezi, sőt a sok utcás nagyobb települések között rostos-, kusza-, sugaras-halmaz típusokat különböztet meg, az utcák típusai után. Ezeknek a neveknek nem sok jelentősége van.

a népesség, hanem az utcák utólag jöttek létre a házak felkerítése révén. Sok házhoz nem jutott utca, vagypedig a telek később haránt osztódott s csak az egyik feléhez jutott utca. Egyszóval a zsákutca fenekén még ma is sok helyen utcanélküli telkek vannak, melyek vagy nincsenek bekerítve, vagypedig a kerítéseken át közlekedve lehet egyik telekről a másikra járni.

A részletesebb vizsgálatok ezek keletkezésére nézve kiderítették, hogy a községet rokoncsaládok, palócosan *hadak* szállották meg, s akár állott földesúri jog alatt, akár nem, az első foglalás módjára ülték meg. Ez azt jelenti, hogy a hadak a belsőség egyes darabjait kapták meg, ahol tetszésük szerint építkeztek, majd a közösséghez érhetőleg ragaszkodó had szaporodásával osztották tovább és építették be a telkeket tekintet nélkül a többi haladra, közlekedésre stb. Így jöttek létre a *szerek*, *szegek* vagy *zugok*, melyek egy-egy ősi portáján néha 4—5 ház is állott egymás mögött. A hatóság később a porták közé vezető utat közterületnek, zsákutcának minősítette. Majdpedig napjainkban arra törekszik, hogy a zsákutcákat kinyitja, vagyis az elzáró telket keresztül töri, és azokból rendes utcát csinál.

Ezeket a falvakat, melyek mindegyike egy-egy nemzetség vagy had lakóhelye volt, csoportos falunak nevezzük.²

A kertes település határa — amennyire sejthető — a Bükk-Mátra-Cserhát hegység gerince. Innen Vácig terjed s átmegy a Dunántúlra; a Pilis-Vértes hegységen át a Balatonig, innen Fegyér, Tolna, Baranya megyén át a Dráváig halad. Másfelől pedig a Hegyaljától Nyíregyházán keresztül Debrecenig, innen az Ermellékig tart, ahonnan Nagyvárad-Arad vonalán át a Marosig terjed.

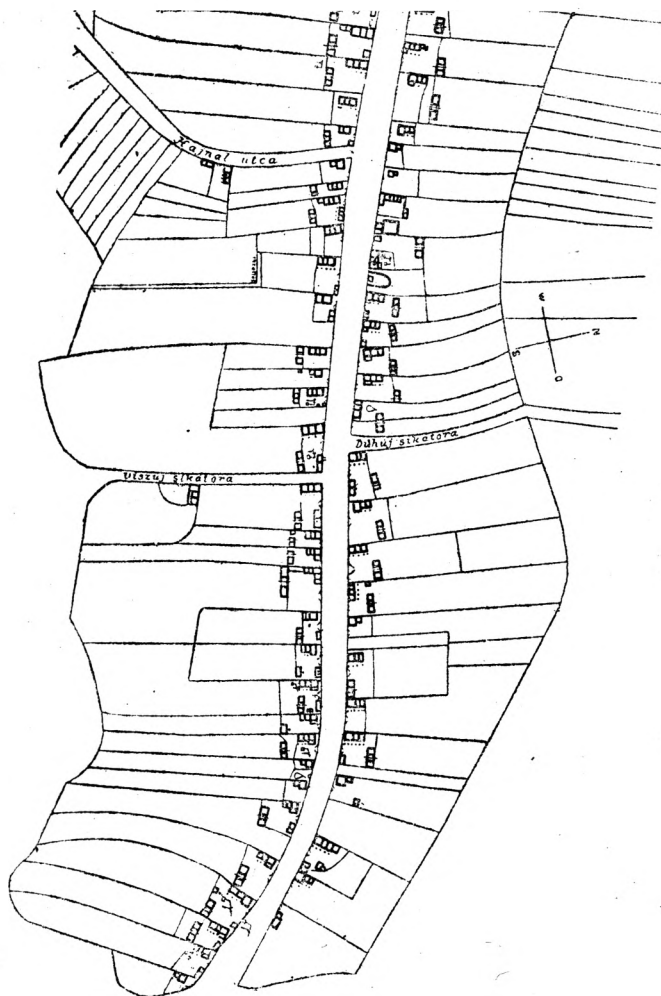
A Marostól délre a Bánátban, továbbá a Bácskában új települések vannak, melyek a XVIII. században keletkeztek. Ezek nem a kertes rendszer szerint települtek, hanem mérnöki tervek szerint geometriai formában. De mivel ezeknek az új eredetű paraszt városoknak is függeléke a tanyarendszer, a kertes település reminiscenciáinak kell tekintenünk.

A kertes település ma mindenütt felbomlóban van s csak az Alföld északi szélén maradt meg eléggé jól tanulmányozható formájában. A török világ előtt azonban ilyen lehetett az Alföldön egyebütt is.

A kertes, csoportos vagy rendetlen falukkal szemben állnak a soros vagy *utcás* falvak. Ezek keletkezésénél adva volt egy út, amely mellé a házak települtek. Sok helyen a soros-

² Ezeket Prinz szintén halmaz falunak nevezi. Szerinte a moseli frank származású erdélyi szászok sem frank, hanem »kusza halmaz« faluban laktak, holott még határbeosztásukat is magukkal hozták.

ság hatósági beavatkozás eredménye. A német településtörténetet azt tanítja, hogy ez a faluforma a középkorban frank földön alakult ki s ebben a szabályos alakjában hivatalos, szabványos

5. ábra. Körösjánosfalva. (Bihar-megye) szalagtelkes, csűrös településforma.

nyos formává lett, melyet aztán a frank települők terjesztettek el kelet felé s így jutott el hozzánk is (az alább említendő középnémet-frank udvartípussal együtt).

A soros falvak lényegbevágó jellemvonása, hogy a házak és a kerítések az utcaszintben vannak, s a homlokukkal állanak kifelé. Egyszerű formája a két sor ház az út mellett. A soros falvak leggyakoribbak a hegyvidékeken, a folyók völgyein. A keresztutács falu az útkereszteződésnél telepszik. Az útmenti falvak morfológiai szempontból sok altípusra oszlanak. Leginkább a térszíni viszonyok befolyásolják. Mivel az altípusok földrajzi okokkal magyarázhatók, nem pedig néprajzi okokkal, ezekkel bővebben nem foglalkozunk.

A soros és utcás településeket és az ezekből fejlődött változatokat a kertessel szemben *csűrös* településeknek nevezzük. Ez nem földrajzi, hanem néprajzi jellegére vonatkozik. Ezekben a falvakban megvan, vagy megvolt a csűr vagy pajta, mégpedig minden esetben a lakóház telkén. A csűrös települési rendszer tehát egytelkű település.

Megtaláljuk egész Erdélyben, elpusztulófélben az Alföld északkeleti részén, a Nyírségen, a Szamos mentén, Tiszaháton; mindenütt a Felföldön, s a Dunántúl nyugati oldalán. Egyszóval azokon a területeken találjuk, ahol a kertés település hiányzik. Ez a települési forma nem szorítkozik csak Magyarországra, mint a kertés település, hanem egész Középeurópában honos. Így Ausztria, Csehország, részben Németország és Lengyelország mind a csűrös település hazája. A dunántúli és felföldi csűrös település megmagyarázható volna egy újabb kelet felé terjedő középeurópai kultúrhatással. De mivel Erdélyben is általános, sőt kizárólagos a csűrös település, melyet az alföldi kertés település teljesen elszakít a nyugati csűrös településektől, azt a gyanút kelti bennünk, hogy valaha egyformán csűrös településű falvak voltak úgy a keleti, mint a nyugati végeken, továbbá az Alföldön is, de az Alföldre betelepülő nomád honfoglaló magyarság a maga nomád téliszállás eredetű kertés településével kettészakította a csűrös területet. Egyébként Erdélytől délre és keletre Romániában és általában a Balkánon a csűrös településsel nem találkozunk.

A *csűr* szót a német *Schiure* szóból magyarázza a magyar nyelvtudomány. Körülbelül ugyanezt a fogalmat fejezi ki a *pajta* szó is, melyet a szlovén *pojata* szóból magyaráznak nyelvészeink. Hazánk nyugati részén a pajta, az erdélyi részekben a csűr szó használatos. Némelyek szerint Erdélyben a csűrűt a szászok honosították volna meg. Az oláh szintén a németből vette át a csűrűt jelentő *șura* szavát.

A csűr eredetileg a kicsépeletlen gabona elraktározó helye, továbbá cséplésre szolgáló fedeles épület. Rendesen jóval magasabb a háznál. Középe táján egy harántfolyosó vonul át, melyen rakott szekérrel is át lehet hajtani. Rendesen elől-hátul nagy

ajtó zárja el a folyosót. A folyosótól jobbra és balra zárt helység van benne. Erdélyben ezek istállók. Gyakran azonban az egész csűr egyetlen tág helység, különösen a felföldi és dunántúli pajták. Az istállónak használt helység felett magas, tágas padlást találunk, ez az *odor*, melyet szintén megraknak kévés gabonával vagy szénával. A csűr elsősorban gabona vagy szénaraktár, másodsorban pedig istálló. A kertes település legtöbb funkcióját a csűr vállalja magára; ahol tehát csűr van, ott kertes település nincs. Ez a két településforma kizárja egymást, mivel mind a kettő egy-egy jól kiépített, egymástól homlokegyenest eltérő gazdasági rendszer szüleménye.

A kertes település a búzatermő, asztagrakó, lóval nyomtató, gabonát elvermelő, esőtlen, száraz, kötött talajú Alföld gazdálkodási rendszere. A csűrös település a rozstermő, cséplő, esős, sovány, esetleg homokos hidegebb klímájú dombos és hegyes vidék gazdálkodási rendszere. A csűrös gazdálkodási rendszer mellett a cséplés eredetileg nem idény-munka, mint a lóval nyomtatás, hanem aratástól szinte aratásig tart. A csűrben a gabonát állandóan kévékben elraktározva tartják. Tehát nem egyszerre csépelik ki, hanem a szükséglethez képest mindig annyit csépelnek ki, amennyi a kenyér számára szükséges. Így a szemes gabona elraktározása nem probléma. Természetesen a csűr ma már nem kizárólag a szalmas gabona tárolására szolgál; esetleg lehet szénaraktár. A gabona olykor a csűr mellett asztagokban áll. A csűrben igen gyakran helyet foglal maga az istálló is. A csűr folyosója pedig a szín szerepét tölti be. Egy szóval idővel a csűr is elveszti eredeti hivatását, éppúgy, mint a kertes telek.

A csűrös rendszernél a cséplés a csűr folyosóján cséphadaróval történik s ugyancsak itt szórják fel a gabonát, felhasználva a légvonatot, mely a csűr folyosóján áthúz.

Mióta azonban a cséplőgép elterjedt, a cséppel való cséplés alábbhagyott, sőt sok helyen eltűnt. A gép nagytömetű gabonát rövid idő alatt elcsépel, így nincs szükség a szalmas gabona elraktározására, következésképpen a csűrre sem. Így aztán a csűrök lassanként kimennek a használatból s színné, gazdasági szerszámraktárrá alacsonyodnak le. A jószág számára is külön istállók épülnek.

Gyakori eset, hogy az istálló és a szín a lakóház fedele alatt kap helyet, így az összes építmények egy fedél alá kerülnek. Ez a településforma leginkább a sváboknál, palócoknál s a Dunántúl fejlődött ki az utóbbi időkben.

A csűr használata és elhelyezése kihat az egész faluformára, sőt szoros kapcsolatban van a határ használatával is. A csűrös településformával rendszeresen vele jár a nyomásos rendszer. Ahol

csűrös rendszer van, ott tanyarendszer nincs. Néhol szénpajtákat találunk a határban, de ezekből tanya nem alakult sehhol.

A csűr helyzete az udvarban mindig szigorún meg van határozva, az utcával párhuzamosan s a lakóházra derékszögben fekszik. Ez a fekvés nem magyar specialitás, hanem általános egész Közép-Európában, aminthogy az egész csűrös rendszer középeurópai.

*Egyetemi előadás a bölcsészeti karon 1932/33. tanév első felében.
Nyomtatásban itt jelenik meg először.*

AZ ALFÖLD TELEPÜLÉS FORMAI

A magyar településforma legjellemzőbb vonásait és eredetét Györffy István 1926-ban fejtette ki először. »Az alföldi kertes városok« és »Hajdúböszörmény települése« c. munkájában. További műveiben és egyetemi előadásaiban kimutatta, hogy Magyarországon eredete és a benne üzött gazdálkodási rend szerint két fő településforma különböztethető meg, első a jellegzetesen magyar kertes település, melyből a tanyarendszer kifejlődött; második a sorházas, szalagtelkes település, mely egyezik a környező európai népek egyik elterjedt településformájával.

A kertes településformát Györffy István a hajdúvárosok régi térképein ismerte fel először. További kutatásai nyomán arra igyekezett feleletet adni, hogy ez a jellegzetes települési forma hol terjedt el Magyarországon? Minthogy a faluk kertes berendezése a benne üzött gazdálkodási renddel a XVIII. század óta fokozatosan eltűnt, olyan anyagot kellett keresni, amely bepillantást enged hazánk XVIII. századi települési viszonyaiba. Erre legalkalmasabbul Magyarországnak II. József korában végrehajtott első katonai térképfelvétele, az ú. n. Josephinische Aufnahme, kínálkozott (1763–1787). Ennek a térképnek 1:28800 méteraránya a településformákat, az utcák és házak elhelyezkedését meglehetősen pontosan feltünteti. Györffy István a bécsi Kriegsarchivban átvizsgálta az Alföldre vonatkozó térképlapok nagyrészét; minden egyes átvizsgált lapról jegyzetet készített, sőt néhány jellegesebb faluformát le is másolt.

A fennmaradt jegyzetanyagból egy átfogó településtanulmány alapjai bontakoznak ki. Sajnos, ez a nagyjelentőségű munka soha sem készült el; eredményeiről csak néhány cikkben és egyetemi előadásaiban tett említést. A fennmaradt jegyzetanyag azonban így nyersen is olyan értékes, hogy kiadása komoly tudományos nyereségnek számíthat.

Györffy Istvánnak az első katonai térképfelvétel lapjairól készített jegyzetei az ábrázolt terület legjellegzetesebb települési

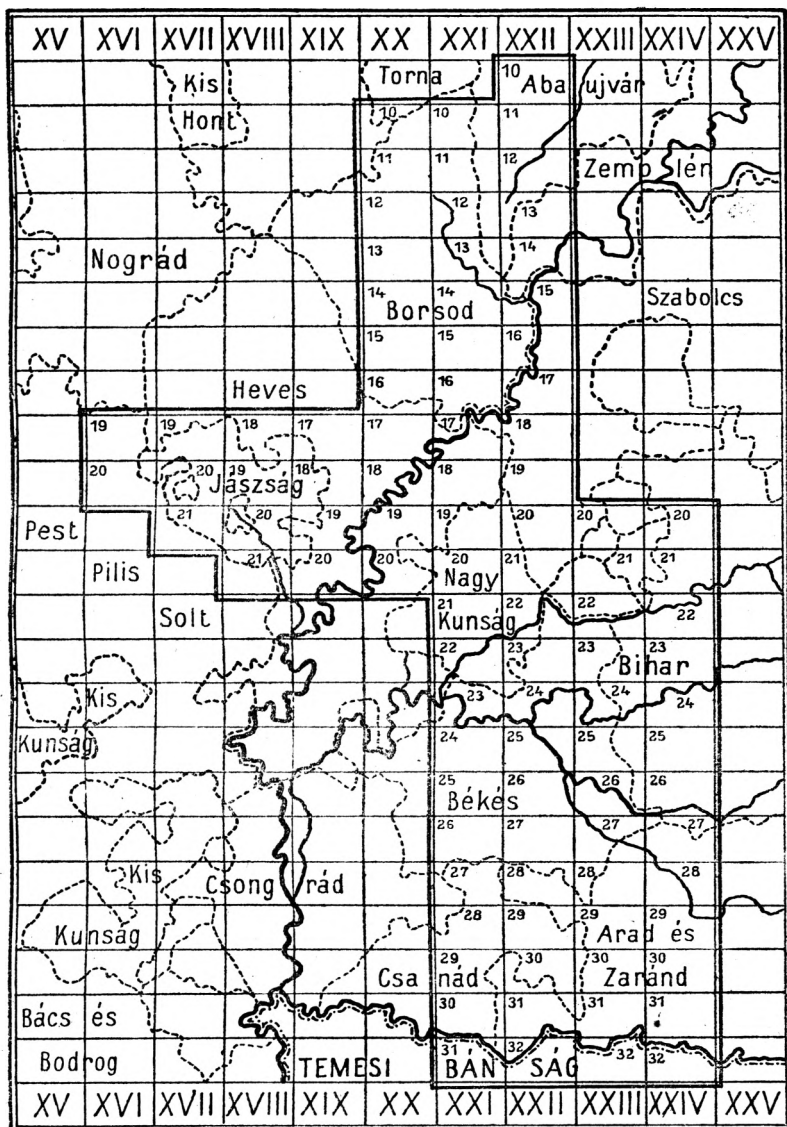
sajátosságaira mutatnak rá. A tárgyalt szempontok: Mennyiben találunk a vizsgált területen kertes települést? Van-e tanya, ill. »szállás«, major a területen? Milyen egyéb települési érdekesség (vízimalom, elpusztult helység romjai stb) mutatkozik a térképlapon?

E jegyzetek szépen rávilágítanak arra, hogy a magyar vidék és magyar falu hogyan nézett ki a XVIII. század második felében. Többnyire az derül ki, hogy az alföldi falvak jórészt jószágtartó kertek öveztek; ugyanakkor tanyát alig lehetett az Alföldön találni. Ezt a tényt a tanyát tárgyaló tanulmányaiban (v. ö. pl. »A magyar tanya«) részletesen ki is fejtette. A szövegben közlünk néhány falutérképet, melyet Győrffy István a bécsi Hadilevéltárban másolt le. Mező-Tárkány, Szemere és Szent István jellegzetes példája a kertes településnek, míg Tard a szalagtelkes formát mutatja be szemléletesen. Kard-szag Uj Szállás (ma Karcag) valamikor szintén kertes lehetett, de a XVIII. század végi térkép már nem tünteti fel.

Az első katonai felvétel mellékelt átnézeti térképén a bekeretezett rész azt a területet mutatja, amelyet Győrffy István átvizsgált s amelyről jegyzetei fennmaradtak. A jegyzetek a térképlapok eredeti számozásának megfelelően vannak csoportosítva. Így az érdeklődő az átnézeti térképen feltüntetett szám alapján a jegyzetben bármely terület XVIII. századi települési viszonyaira megkapja a feleletet. A jegyzet hevenyészett stílusán egy-két értelemzavaró hely kivételével nem változtattunk.

A vizsgált területen Borsod megyét Győrffy István különös gonddal tanulmányozta. Ez a terület ugyanis az alföldi és hegyvidéki településvidék átmenete, a kertes és szalagtelkes település határterülete. Mindkét településformának mintaszerű példáit találjuk itt; lásd a szövegközti térképeken Szent István és Szemere kertes és Tard szalagtelkes berendezését. Borsod megye esetében azonban nem elégedett meg a József császár kori felvétel néhol bizonytalan ábrázolású lapjaival, hanem a helyi levéltárakban található összes régi térképet átvizsgálta és gazdag jegyzetanyag alapján rajzolta meg a megye pontos településföldrajzi térképét. A színes mellékletként közölt térkép a leg-részletesebben adja a tiszta és átmeneti településformákat, amelyek a magyarlakta Alföldön és Felvidéken uralkodnak. Ez a térkép mintául szolgálhat a további ilyenirányú kutatásoknak.

Gy. Gy.

6. ábra. Az első katonai felvétel alföldi térképlapjainak áttekintő térképe.
A bekeretezett rész lapjainak leírása alább olvasható.

Az első katonai felvétel térképlapjainak településföldrajzi tanúságai

Col. XVI. Sect. 19.

Hévízgyörk, Hévíz, Tura, Szentlászló, Hatvan kertes, *Bag* kevésbé; *Boldog* bár egy utcából áll, szintén kertesnek látszik. *Aszód* nem látszik kertesnek, de tőle északra, két szőlőskert mellett nyugatra »Szallasz« címen tanyakertek vannak egymáshoz ragadva. Aszódtól keletre *Korda puszta* és *Varsány puszta* majorok. Egyébként tanyarendszer nincs.

Col. XVI. Sect. 20.

Valkó, Dány, Zsámbok, Tóth Almás lehetnek kertesek is; *Kóka* azonban határozottan az. A faluk körül néhány elszórt ház látható, de nem valószínű, hogy tanyák. Csárda van egynéhány. Tóalmástól délre *Szenttamás puszta* major.

Col. XVII. Sect. 19.

Csan határozottan kertes. A kertekben többnyire épületek. Tanya sehol sincs.

Col. XVII. Sect. 20.

Jászberény határozottan kertes. Északnyugati szélén van »Begräbnisz der Attila«. A várostól északra levő szántóföldeken tanyáknak semmi nyoma. Nyugatra *Szentmártonkáta* felé a Zöldhalom és Vargahalom közti mocsár szélén vagy 7—8 tanya-féle »Szalas« vagy »halasz« néven. Nem tudom, szállások-e vagy halásztanyák; — talán az előbbiek. Innen kezdve a határ mentén elszórva 14 »Sallaschen«, délre pedig a Szent Imre halomtól kezdődőleg az egész berényi határ jól meg van rakva szállásokkal (Sallaschen, Zallaschen od. Ställe, Stähle).

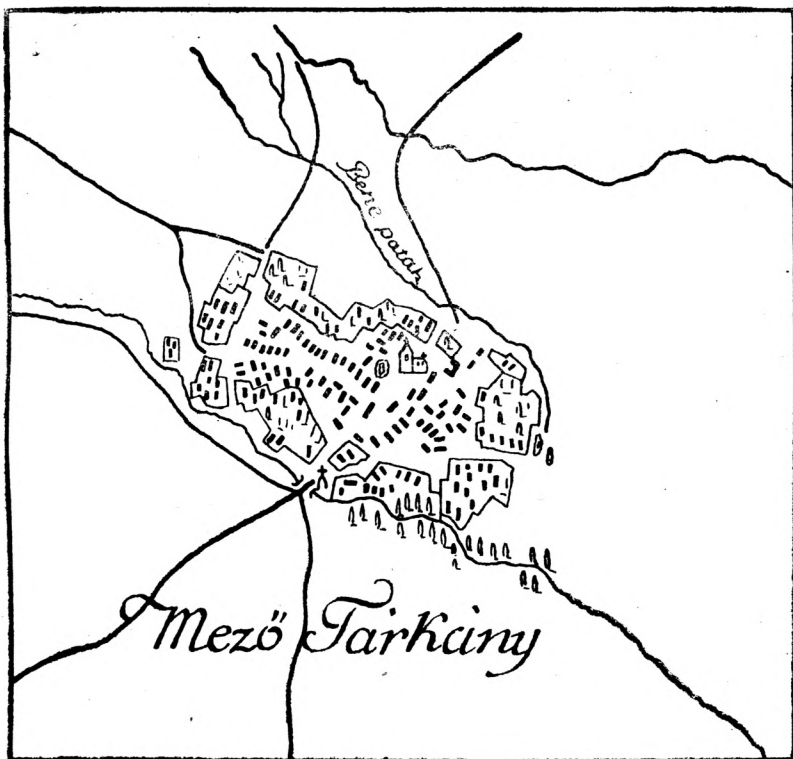
Monostor keresztutcás, nem kertes falu. (Heves megyéhez tartozik.) *Fényszaru* kertesnek látszik. Határában tanya nincs. *Szentlőrinc-káta* szintén nem kertes. Tőle délnyugatra az Orozlean halma mellett »Bienen« úgy látszik tanya (méhes?). Ettől nem messze délkeletre »Zilos« erdőcske mellett egy »Szalas« kétségtelenül tanya 2 épülettel. *Jász Felső Szentgyörgy* nem kertes. Puszta kerek udvaron egy halom mellett »Földvár« s ettől nyugatra két épület van, úgy látszik tanyák. Tőlük délre Schäffler hof, úgy látszik (juhász?) tanya.

Col. XVII. Sect. 21.

Szentmártonkáta, Farmos, de különösen *Nagykáta* kertes. Szállás, Feldhütter kunyhó, Wirtshaus elvétve akad. Farmostól keletre a Jászág felé a határszélen már van néhány szállás.

Col. XVIII. Sect. 18.

Arokszállás határozottan kertes. A házak inkább a nyugati és déli részen. Ügylátszik, mintha két kertes község olvadt volna össze benne. *Visznek* nem kertes. *Tarnaörs*, *Erk*, *Szaránk*, *Zsádány*, *Méra*, *Boczonád* határozottan kertesek. A határok úgy látszik, nagyobbrészt legelők. Kútak elég bőven vannak a hatá-

7. ábra. Kertes település. Mezőtárkány. (Heves-m.)

rokon. Boczonád és Erk közt Fogats erdő mellett egy Meyerhof. *Pusztla Szentandrás*on falu még nincs, csak elszórt, de mégis sorban levő tanyák: »Häuser zu Arokszállas gehörig«, ezen a lapon 37, de a következő

Col. XVIII. Sect. 19.

[1783.] lapon is folytatódnak »Vieh Stelle zu Arokszállas gehörig« néven. Ezen a lapon 24 Vieh Ställe Szentandrás^{hoz} tartozik. *Dósa*, *Jákóhalma*, *Mihálytelek*, *Markt Apáthy* határozottan kertes községek tanyarendszer nélkül.

Col. XVIII. Sect. 20.

Alattyán, Jánoshida, Alsó Szent György, Jász Ladány valószínűleg kertesek, de a felületes rajz nem mutatja. Alattyán és Jánoshida körül, közvetlen a kertek mögött sok kút van. Alattyántól északra a Miskei Tsarda mellett egy »Schaf Behältnis« négyszögletes karámféle, a csárdánál »Gärte und Brun«. Alattyán körül »Gruben« vályogvető gödrök. Jánoshidától északra Windmühle és vízimalom. Jász Ladánytól keletre a falu mellett Hanf Felder. A Jászság legelőin itt-ott kettős, sőt négyes kút is látható. Ezen a lapon Zallaschen oder Stähle néven a Szent Imre halomtól Boldogháza pusztáig 74 tanya olvasható meg, mely úgylátszik Jászberényhez tartozik. Ezeken túl a pest-megyei részen is van 6 tanya.

Col. XVIII. Sect. 21.

A tanyák ezen a lapon is folytatódnak, s a Boldogházi részen 37 tanya olvasható meg. *Tápió György, Rékas*, határozottan kertés. Ujszász kertés, új falunak néz ki. Tapju György-től délkeletre egy Schaaf St.; Ujszásztól keletre is van, néhány épület a legelőn a Zagyva mellett. Talán malom és kocsmá.

Col. XIX. Sect. 17.

Tenk, Atány, Markt *Heves* határozottan kertés. Tanyák sehol sincsenek. Hevestől nyugatra az Alatkai csárdánál a halmon akasztófa. Heves mellett *Csász* kis falu; nem kertés, *Atány* nagyon szép kertés település. *Kömlő* nem kertés. *Szárazbőlt* pusztán négy elszórt tanyacsoport.

Col. XIX. Sect. 18.

Az *Arokszállás*-hoz tartozó tanyák a lap északi szélés folytatódnak s Vich Staelle zu Arok-Szállas gehöriq néven mintegy 25, és ehhez csatlakozva »Heves Ivany Vich Stelle zu Apathi gehöriq« néven mintegy 57 tanya látható. A rajz többnyire két épületből állónak tünteti fel. *Kis Ér, Pely, Vezekény, Szent Miklós* úgy látszik kertészek, bár a tökéletlen rajzolásmód nem mutatja határozottan.

Col. XIX. Sect. 19.

Kis Ér belsősege folytatódik. *Súly, Rof* (részben látszik) talán kertészek. Kürti pusztán Dohányosház címen egy 12 épületből álló kerített major. Ettől keletre a Paphalom környékén Szállás, Kürti major és Dohányosház nem messze egymástól. Kürti pusztá keleti szélén a Szőlő hügel közelében »János Gazda Tanyáo« két épület.

1. Szabadkéményes putri. Bács-Bodrog m.

2. Földistálló és félszer. Gebe, Szatmár m.

1. Szabadkéményes lakóház. Mezőtúr.

2. Ótbeli tüzelő. Karcag.

Oszloptornácos nemesi kúria. Mezőcsát, Borsod m.

*1. Megyery-féle zárt, egyenes tornácú derékház. Vasmegyer.
Szabolcs m.
(ifj. Györfly István felv.)*

2. Oszloptornácos nemesi kúria. Mezőcsát, Borsod m.

Col. XIX. Sect. 20.

Szt. Iván és Szék két összeolvadt kis falu; nem kertesek. Nagy legelők, nagy rétek, vizek láthatók; tanya, kút sehol.

Col. XX. Sect. 10.

Tris, Szuhajó, Zádorfalu, Dövény, Zuhogy, Telekes; Szőlős Ardó, Egerszeg, patakmenti községek, széles patakutcával; úgy látszik szalagtelkesek.

Col. XX. Sect. 11.

Velezd, Bánhorvát, Kazinc, Mucsony, Disznóshorvát, Felsőnyárád szalagtelkesek. *Felső Barcida* egy zsákutcából álló község (szláv típus). *Kazinc* közepe lehet kertes is.

Col. XX. Sect. 12.

Tapolcsán, Dédes, Tardona, Kápolna, Alaczka kerteseknek látszanak, de bizonyosan rajzolásbeli hiba.

Col. XX. Sect. 13.

Diósgyőr hasonlóképp; *Kisgyőr* szintén.

Col. XX. Sect. 14.

Noszvaj, Cserépfalu, Bogács, Tiboldaróc, Sály szintén.

Col. XX. Sect. 15.

Szomolya, Novaj, Tard, Ábrány nem kertes, *Kövesd, Keresztes, M. Nyárád* kertes. *Mezőkövesd* és *Keresztes* közt félúton, ahol a k. püspöki út kiszakad, van »Grabmahl des veziri Babuly«.

Col. XX. Sect. 16.

Szihalom, Szemere, Mezőtárkány, E. Lövő, Ivánka, Szent István kertesek (Mintalap!); *Egerfarms* nem kertes. Szemere és Szent István közt a Kis és Nagy Szállás tó. Ivánkától délre a »Varga Lelki tó«, délnyugatra a »Tisza Szeme Kút«.

Col. XX. Sect. 17.

Kömlő nem kertes. *Poroszló* mintaszerű kertes. A kertek egy eldalon vannak. *Sarud* nem kertes. Tőle délnyugatra Nána felé »Bienengarten«. *Tiszahalász* nem kertes.

Col. XX. Sect. 18.

Tiszanána, Abád, Szalók kertesek; talán Derzs is. (Szentimrénél Katymár halom.)

Col. XX. Sect. 19.

1783. *Bura, Roff, Kunhegyes* nem kertes. Kunhegyestől északkeletre két »Tomai szállás« is van néhány épülettel. A tomaji pusztán több kút, épületek nélkül. Rofftól keletre a Búza-őrző Tsárdánál egy-két épület. E lapon tanya sehhol sincs.

Col. XX. Sect. 20.

Kőtelek, Tiszabő, Nagy Köre, Kenderes kertesek. Fegyvernek pusztán elszórt tanyákból kezdődő falu. *Bánhalma* major, tőle délkeletre a Kakat mentén vagy 5 szállás, melynek mindegyike 2—3 épületből áll. Több templomrom is van.

Col. XXI. Sect. 10.

Szendrő, Lád, Lád Bessenyő, Felső Vadász, Ruszka Gadna, Meszes nem kertesek.

Col. XXI. Sect. 11.

Nádjalu, Edelén, Kopaszföld, Vadász, Jánosi, Homorogd; Kupa, Hegymeg szalagtelkesek. Zsilicén átfolyik az Ördök Oszlár.

Col. XXI. Sect. 12.

S. St. Péter, Bábon, Szirmabessenyő. Arnód, Szikszó, Bodva szalagtelkesek.

Col. XXI. Sect. 13.

Miskolc, Mályi, S. Petri, Felsőzsolca szalagtelkesek.

Col. XXI. Sect. 14.

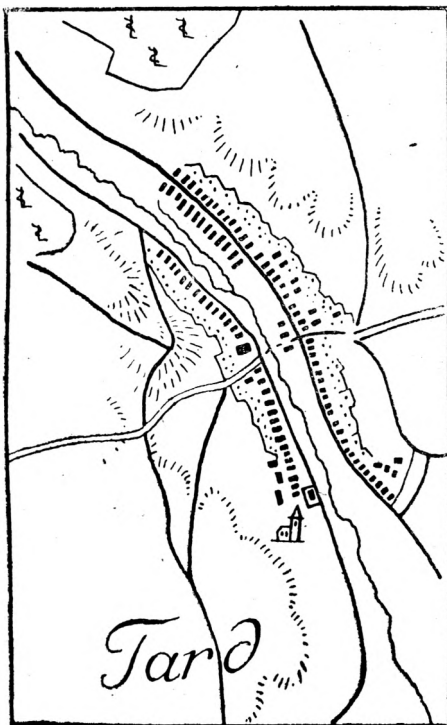
Geszt, Vatta, Hejőpapi, Ónod, Nyék-Ládháza kertes, talán *Vatta* is.

Col. XXI. Sect. 15.

Mezőkeresztes, Nagymihály, Gelej, Csát, Igrici mind kertes. (Mintalap.)

Col. XXI. Sect. 16.

Négyes, Valk, Bábolna, Dorogma. E két utóbbi talán kertes. Fái szállás (Százd pusztán), Etsérszállás, Salamonta a Nagy Csincse mentén, Blaskovitz szállás Dorogmától északra továbbá még két szállás látható ezen a lapon.

8. ábra. Szalagtelkes település. Tard. (Borsod-m.)

Col. XXI. Sect. 17.

Örvény, Füred, Egyek. A kertességet a rajz nem mutatja. A füredi szőlőkben épületek.

Col. XXI. Sect. 18.

Szöllős, Szent Imre, Igar, Örs, Nagyiván, valószínűleg kertesek, bár a tökéletlen rajzolás nem mutatja. Örs és a Börek halom közt egy Mayerhof látható. Nagyivántól északra a Sarkad ér felett »Hármas Szállás« és a »Lapos Halma« 3–3 épületből álló tanya. *Szent Imrétől* délre *Szent György* és *Eperjes* Staal úgylátszik szállások.

Col. XXI. Sect. 19.

Madaras lehet kertes is. Madarastól nyugatra Heves m-ben »Szállás oder Hütten nach Abád gehörig« néven néhány tanya. Egy szőlőskerttől nyugatra egész tanyasor Tomaj északi részén. *Kunhegyes* kolbászi részén 58 »Szállás oder Hütten nach Kunhegyes gehörig.« Madaras határában is az Üllő táján vagy 6 tanya szétszórva. »Szállás nach Madaras.« Ezen a lapon 60 »Szállás oder Hütten.«

Col. XXI. Sect. 20.

lapon pedig 28 »Szállásen nach Kartzag Uj Szállás gehörig« található a Gergelyen és Bócsán, de csak a várostól távolabb eső részeken. *Karcag* és *Kisújszállás* közt a fő közlekedési út a Tibucon keresztül vezetett. A csárda már ekkor megvolt. A karcagi szőlős kertek közül 6 van meg. A Kisújszállás és Karcag közti terület roppant nagy mocsár. A térkép Hortobágy vagy Karajános mocsár néven nevezi, melyben csak néhány sziget, a Kurvahát, Karajános sziget, Karajános rét emelkedik ki. A mai országút helyét egy pontozott vonal jelöli meg »Weg auf Karzag von Kös új Szálás bey Starken Frost« jelzéssel. A Bolteir tó a Kecskere telektől északnyugatra van, a Csonka értől délkeletre. A Hortobágy—Karajános mocsár délre a

Col. XXI. Sect. 21.

Sárréthen folytatódik, mely Kisújszállás és Ecseg alá egészen beszülik. *Kisújszállás* úgylátszik nem kertes. A várostól délre Kevi felé mintegy 8—10 tanya. Ugyanennyi Kevihez is tartozik ezen a lapon. Az ecsegi régi templom romjai még megvannak .

Col. XXI. Sect. 22.

Turkevi nem látszik kertesnek. A fenti laphoz tartozólag 8 tanyát látunk. Régi vízimalmát a Berettyón, tégláégetőjét is feltünteti a térkép. A ványai határban Ecseg, Sártó, Kérsziget, Egyházhalma, Gabonás körül mintegy 24 tanyát találunk szétszórva, úgy látszik jószágtenyésztő szállások.

Col. XXI. Sect. 23.

Gyoma, *Endrőd* esetleg kertesek. Szállás sehol.

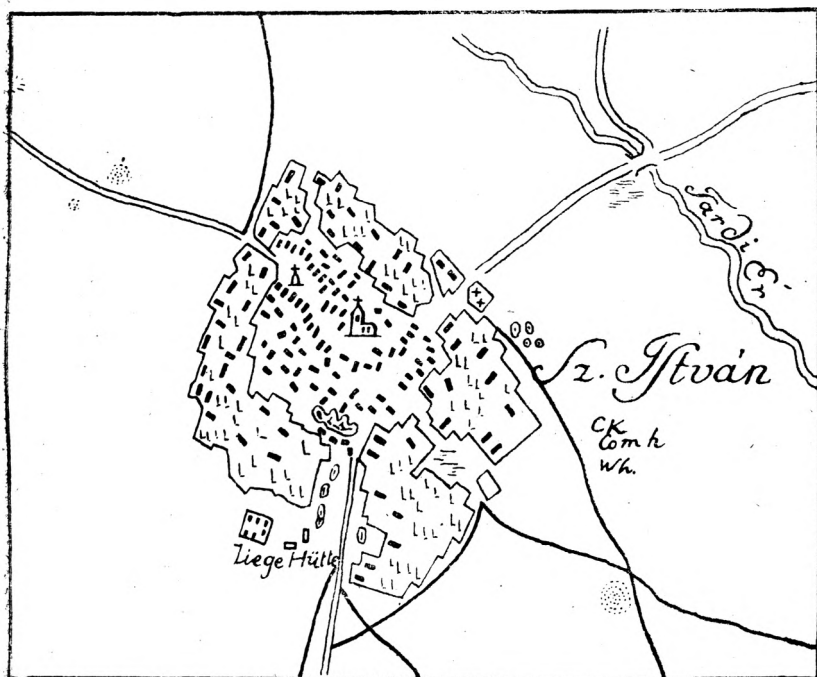
Col. XXI. Sect. 24.

Berény, *Békés*, *Szarvas*, *Tiami*, *Kiskondoros* szállások. A Décsi puszta kivételével az egész lap szántó; dúllőutak mellett tanya-

sorok. Szarvashoz 57, Békéshez 23, Kiskondoroshoz 28, Csabához 90 szállás tartozik. A Kondorosi csárda körül csak legelő van.

Col. XXI. Sect. 26.

Csorváspusztától délre mintegy 129 »Szalassen oder Hütten«; Csabához 83 szállás tartozik.

9. ábra. Kertes település. Szent-István. (Borsod-m.)

Col. XXI. Sect. 27.

Orosházához 85 Sallaschen, Apáca csak Szállás. Casaper szintén.

Col. XXI. Sect. 28.

Komlós nem kertes, esetleg csak az északi és keleti oldala. A határ szélső részei felé 71 szállás van. Kaszaper pusztán vagy 3 szállás, Kovácsháza pusztán 3 szállás látható.

Col. XXI. Sect. 29.

Mezőhegyes pusztán 2 szállás. *Nagy Bereghen* 2 szállás, *Pató* tához 19 szállás tartozik.

Col. XXI. Sect. 30.

Palota talán kertes, hozzátartozik 56 Szállás. *Nagylak* kertes, hozzá 73 Szállásen. *Arad* felől 31 szállás.

Col. XXI. Sect. 31.

Sajtin kertes (?) *Tanya* nincs.

Col. XXII. Sect. 10.

János, Keresztes, Vajda, Litka, Vécse, Perény; Lánc; Reste;

Col. XXII. Sect. 11.

Bátor, Szolnok, Tenger, Devecser, Alsócece, Garadna, Kécs;

Col. XXII . Sect. 12.

Detek, Kázmárk, Halmaj, Kinizs, Szántó, Gibárt, Encs szalagtelkesek.

Col. XXII. Sect. 13.

Csanáros, Megyasszó, Monok kertes; *Aszaló, Bénye, Bekcs* nem.

Col. XXII . Sect. 14.

Luc, Dob, Szada, Harkály kertes; *Gesztely, Kak, Böcs, Berzék* nem.

Col. XXII . Sect. 15.

Szederkény kertes; *Hidvég, Köröm, Nagy Csécs, Bába, Kesznyita* nem az. A *Tiszától* keletre 3—4 szállás van, köztük *Tikos*.

Col. XXII. Sect. 16.

T. Tarján, Palkonya, Polgár (!) kertes; *Nemes Bük, T. Keszti, Oszlár* nem az. *T. Kürt* még tanyaszerű falu. Tanyák találhatók a *Tiszától* keletre, *Polgártól* délre, *Császár h., Czibak hát.* Szálás (= Folyás).

Col. XXII. Sect. 17.

Ároklő, Csege, Csege Mayerhöfjei a falutól bizonyos távolságra északkeletre. Az *Igej* mellett a *Csegei Szilágnál* 32 épület

egy sorban kelet-nyugati irányban. Ettől északra Vieh Stelle 19 épület, ettől északra a Selypes mellett Gyűrőfokánál 8 épület látható. Szent Margita szállás csak 2 épület. Ettől északra kerülőhäuser 12 épület az erdő egyik tisztásán. A margitai teleknél csárda. Az erdőtől keletre 9 épületből álló Vieh Ställe.

Col. XXII. Sect. 19.

Nagy Ivány a rajz szerint nem kertes. Tőle északra van »Nagy Állás« szállásfélé. Ez a Hortobágy és a nádudvari legelők lapja.

Col. XXII. Sect. 20.

Az Asszonyszállási részen 2 tanya van, melyre azt írja: »Szállás nach Madaras.« Tyúk Kergető halom. A Zádor halomnál csárda, de erdő még nincs. Szent Ágota csárda azonban megvan több épülettel. Nádudvar felé még a Kékhalomi és Makkodi csárdákat találjuk. A Hortobágy Ágotánál elveszti a medrét és szétomlik. A Makkodhalom körül »Szállás oder Hütten zu Nádudvar« tanyák.

Col. XXII. Sect. 21.

Karcagújszállás belsősége, kertessége nem állapítható meg. A Hármas halomtól délre a Naziatok halom. A Kunlaposon a Naziatok hát, melyen a vasút keresztül megy. A vasút ugyanis e térképbe utólag be van rajzolva. *Püspökladány* nem kertes. Tanya e lapon sehol sincs.

Col. XXII. Sect. 22.

Szerep nem kertes. A lapot a Berettyó mocsarai foglalják el. Gyarmat határában a Berettyó mocsaraitól körülvevő nagy szigeten (Nagy Hortobágy-, Csuka-, Telek-, Görbe-sziget, Töviskes-hát) 10 szállás látható 2—3 épülettel, Délkeletre a Cséfán szigetnél és a Kecskés hátnál ismét találunk 2—3 szállást. Ványán a Doszta halomtól délnyugatra is van egy szállás.

Col. XXII. Sect. 23.

A Doszta halomtól délre Réhel és Fúdir között le Ványáig tanyával elég sűrűn megrakott terület. Ezen a lapon a ványai határban 50 szállás van. *Ványa* nem kertes. A gyarmati részen van az Aklossziget a hasonló lapanyaggal; Siskás, lejjebb a Sertésér.

Col. XXII. Sect. 24.

Ványától délkeletre a réten csak egy »Szállás« van. *Kőrösladány* nem kertes.

Col. XXII . Sect. 25.

Köröstarcsának az északi vége kertes; Kis Berény kertes. Berénytől északnyugatra a Szent János és Vitáris halomtól északra mintegy 18 szállásféle. A Szent János csárda mellett 8 szállás. Berénytől nyugatra a szántóföldön mintegy 27 szállás. Egyebütt legelők vannak.

Col. XXII. Sect. 26.

Békés részben talán kertes. *Csaba* nem kertes. A Szarvas—Kondoros—Békési úttól északra 19 »Zalaschen«, délre »Felder und Szallaschen oder Vieh Ställe« néven 211 szántóföldi szállás sorban a dülő utak mentén.

Col. XXII. Sect. 27

Csaba másik fele sem kertes. Legelőnek látszó területén »Szállásen oder Hitten von Szaba« néven 90 szállás.

Col. XXII. Sect. 28.

Csaba déli részén 5 szállás; Pusztakakutson egy »Mayerhof«; Puszta Bocsas (Bodzás)-on 9 szállás, ebből 8 szántóföldön; Megyes pusztán 1 szállás és 1 Hirten Haus; Puszta Bánkútán 1 szállás; Pusztakamarástól északra 3 szabályos sorban 47 Szallaschen.

Col. XXII. Sect. 29.

Bánhegyes, Kövéry szállás, Kunágod (Kunágota) szállás; Ganhoháry, Domigratos, (Dombiratos), Dömegyház egy-egy szállás (jószág tartó lehetett); Dömbegyházán mintegy 10 szállás található.

Col. XXII. Sect. 30.

Battonya, Tornyá nem kertes, de közel hozzá, délkeletre »Szallasch zu Tornyá« néven mintegy 16 épületből álló tanya-csoport van. Battonyától északra is 15 »Szallaschen« található.

Col. XXII. Sect. 31.

Magyar- és Oláh-pécska nem kertes, de a Marostól északra elterülő pécskai határ a dülőutak között igen bőven van meg-rakva szállásokkal (314 db).

Col. XXII. Sect. 32.

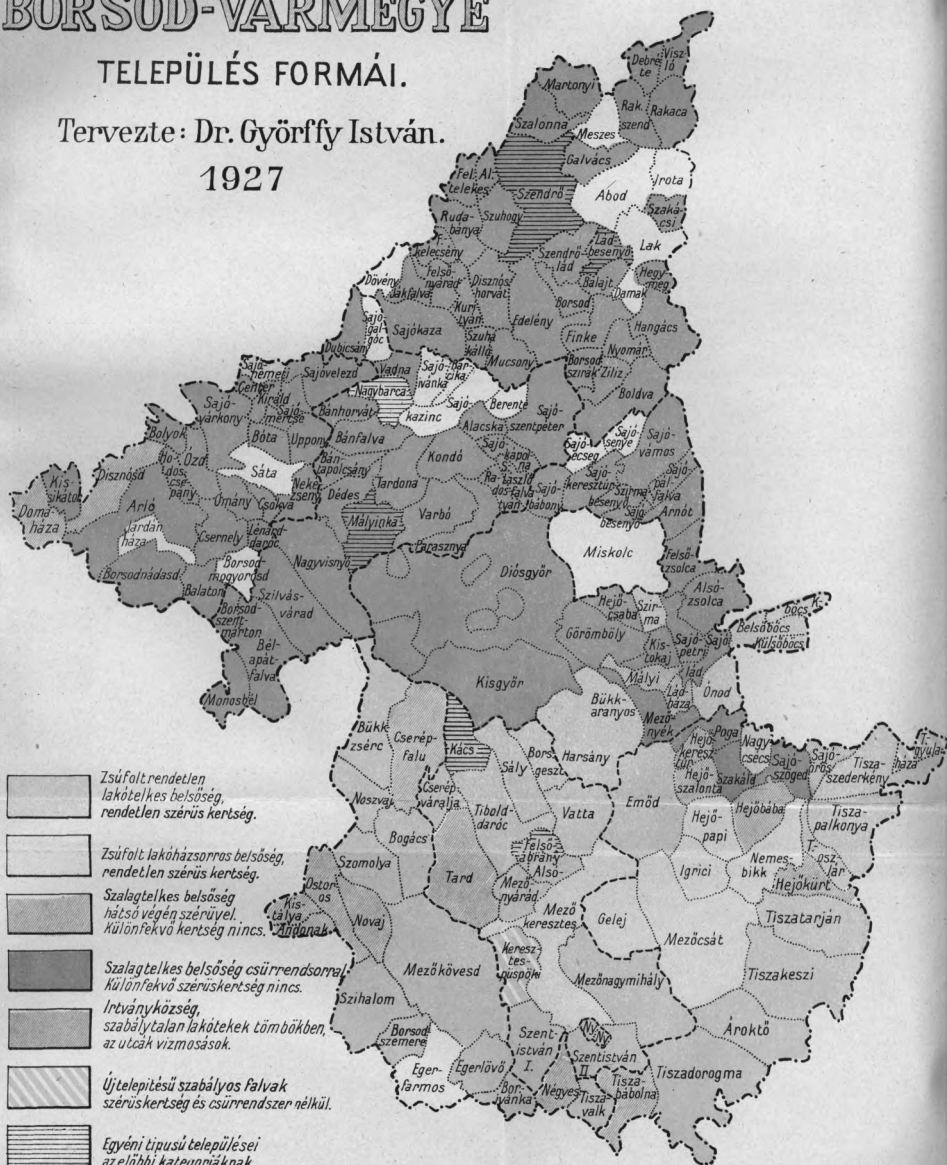
Széplak települési formája nem állapítható meg.

BORSOD-VÁRMEGYE

TELEPÜLÉS FORMÁI.

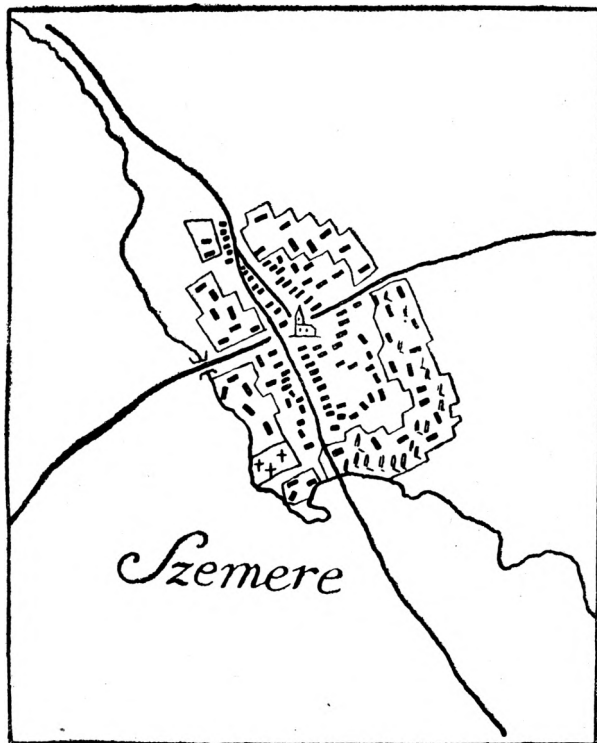
Tervezte: Dr. Györffy István.

1927

Col. XXIII. Sect. 20.

Nádudvar kelet felé nem kertes, *Szoboszló*, *Kaba* sem az. *Nádudvartól* keletre, a *Külsőhalom* mellett, a *Kőszűly* kanyarulatában »Szállás von Debrecenii«. *Nádudvartól* délre pedig a

10. ábra. Kertes település. Szemere. (Borsod-m.)

Sashalomtól nyugatra egy *Szállás* található. *Kaba* mellett nyugatra a *Tataryi Szék*.

Col. XXIII. Sect. 21.

Báránd, *Tetőtlen*, *Földes*, *Sáp*, *Dancsháza*; *Udvari* nem kertes. Tanya sehol sincs, csak *Dancsházán* a *Békás* halomtól nyugatra látható egy.

Col. XXIII. Sect. 22.

Nagybajom, *Rábé*, *Torda* nem kertesek.

Col. XXIII. Sect. 23.

Gyarmat, Szeghalom, Zekmeny (Csökmő), *Darvas, Vekerd* nem kertesek. Szállás nincs sehol.

Col. XXIII. Sect. 24.

Vésztő, Okány nem kertesek. Vésztő mellett északra 5 vízi-malom van.

Col. XXIII. Sect. 25.

Keresztur (Sarkad) kertés. Szállás sehol.

Col. XXIII. Sect. 26.

Doboz, Sarkad, nem kertesek. Mindenütt mocsaras, ritkás erdők. Szállás sehol.

Col. XXIII. Sect. 27.

Gyula nem kertés. *Vári, Varsánd, Nagy Pély* talán az. Gyulától nyugatra mintegy 46 »Sallaschen«.

Col. XXIII. Sect. 28.

Kétegyháza, Elek, Ottlaka, Sikló nem kertesek. Elektől délre 14 Szallaschen.

Col. XXIII. Sect. 29.

Mácsa, Szentmárton nem kertesek. Lokosház 2, Dumegyház 2, Kövernősház 1, Kotosház 1 — szállás.

Col. XXIII. Sect. 30.

Kurtics északi és nyugati oldala esetleg lehet kertés, Vizes, Kisiratos, Nagyiratos, Eötvenes pusztá 1—2 szállásból áll. P. Varjason (Tornyához) 34 szállás.

Col. XXIII. Sect. 31.

Arad olyan, mintha kertés volna. Tőle északra Monasterig mintegy 42 szállás. *Mikalaka* nem kertés.

Col. XXIV. Sect. 20.

Szovát, Mikepércs, Sáránd nem kertés. *Derecskén* kertek láthatók a község nyugati felén. A lap északi szélén 7 debreceni szállás.

Col. XXIV. Sect. 21.

Bakonyszeg, keleti fele kertés, míg *Zsaka, Furta, Szentmárton, Váncsod, Peterd* szélei esetleg lehetnek kertések. *Szoma-lyom, Barogni, Körmösd* egyes szállások.

Col. XXIV. Sect. 22.

Tépe, Berettyóújfalu. Péterszeg nem kertes. Földeshez 2—3 szállás, Tordához 1—2 szállás tartozik.

11. ábra. Karcag településformája II. József korában.

Col. XXIV. Sect. 23.

Sas, Homrog, Szakál, Apáti nem kertesek. Told egy tanya-csoport; Vekert szállás pedig tanya.

Col. XXIV. Sect. 24.

Komádi, Ugra, Atyás, Zsadány nem kertes. Tőle délre 2 »Hütten.«

Col. XXIV. Sect. 25.

Mezőgyán nem kertes, míg *Geszt* esetleg lehet kertes. Gyan-tán van 10 szállás.

Col. XXIV. Sect. 26.

Méhkerék nem kertes, de tőle keletre és nyugatra nem nagy távolságban (Gelejhez hasonlóan) mintegy 36 szállás fekszik részint erdők szélén, részint ritkásokban. *Ilye, Kőtegyán* nem kertes, de Kőtegyán körül az erdőkben vagy 15—20 szállás.

Col. XXIV. Sect. 27.

Ant, Feketegyarmat, Nagyzerénd, Tamásda, Miske nagy erdők között fekszik, nem kertes. Nagyzeréndtől és Feketegyarmattól nyugatra 3 szállás.

Col. XXIV. Sect. 28.

Szekudvar, Erdőhegy, Nadab, Szomos, Kisjenő, Szintye; Ágya nem kertes.

Col. XXIV. Sect. 29.

Simánd, Csermő, Csinttye, Fazekasvarsánd, Komlós nem kertesek. Simánd és Csente közt 6 szállás van egy bokorban

Col. XXIV. Sect. 30.

Ujszentanna nem kertes. *Kerék* tanyaszerű falu. Földvár és Panát pusztákon 4 tipikus bokortanya csoport »Szalaschen, Hirtenhausen« néven. Egy csoport 5—10 tanyából áll.

Col. XXIV. Sect. 31.

Glogovac, Mondorlak, Czicsér, Szabadhely, Ménes, Gyorok; Kovaszcinc, Kúvin nem kertesek.

Col. XXIV. Sect. 32.

Mondorlak, Czicsér, Paulis nem kertes.

Kézírtos jegyzet, mely most kerül először kiadásra.

A RÉGI VÁSÁROK

(1922.)

A vásárok is már a mult emlékei közé tartoznak. Akinek valamire szüksége van, megveszi a városi boltban, vagy felül a vonatra és Pesten veszi meg valamelyik nagykereskedésben. Esetleg kiválasztja egy árjegyzékből a kívánt portékát s ha megrendeli, pár nap múlva postán, vasúton meg is jön. A terménnyel sem kell a vásárra menni. Házhoz jön a kereskedő.

Régen, amikor vasút nem volt, a rakoncátlan vizek szabadon rongálták a szekérutakat, akkor volt a vásárok fénykora. Akkor még jószágtartásból élt a nép, ha rosszak is voltak az utak, de igavonó állat volt elég. A szarvasmarhát s egyéb jószágot a maga lábán hajtották vásárról vásárra. Ötven-hatvan öl széles utak is voltak az Alföldön a gulyák hajtására. A többnapos út sem okozott fejtörést a hajcsároknak, legelő mindenütt volt az utak mentén, s a jószág legelhetett. Nyáron égig érő por jelezte az utak körül, hogy valahol vásár készül, esős időszakban pedig feneketlen sár, láрма, húhó és lóhalál.

Már a legrégebbi időben is voltak híresebb vásártartó helyek, melyek »Vásárhely« jelzést kaptak, mint pl. Maros-(Szekely) Vásárhely, Hódmező-Vásárhely, Kézdi-Vásárhely, Lendva-Vásárhely, stb. — Ha egy falu a királytól vásártartási jogot nyert, azáltal várossá lett nemcsak névben, hanem valóságban is, mert a mesteremberek az ilyen helyekre húzódtak, ahol portékáikat könnyen eladhatták. Nem voltak akkor még gyárak, minden iparcikket a mesteremberek készítettek. Voltak olyan városok, melyeknek vásárai nemcsak országos, hanem európai hírnevet örvendettek. Ilyenek voltak pl. Brassó, Debrecen, Kassa, Pest stb. Hírük, nevük természetesen emelkedett vagy esett aszerint, hogy milyenek voltak a forgalmi viszonyok. Ez pedig igen sokszor a politikai helyzettől függött.

Szinte hihetetlen, hogy Debrecen — melynek határa még a közelmúltban is legnagyobbrészt legelő volt, most pedig lakossága földműveléssel foglalkozik — a török világ alatt kereskedő város volt, s vásárai olyan híresek voltak, hogy kalmárok és tőzsérek az ország minden részéből felkeresték. Igaz, hogy hódoltsági terület volt, kétfelé is adózott, a töröknek is, meg a magyarnak is, de viszont mind a két részről felkeresték az árusok is, a vevők is. A debreceni nagy kalmárok összeköttetésben állottak a külföldi kereskedőházakkal. Debrecen árucikkeit Törökországba, Erdélybe, Ausztriába és Lengyelországba is elvitték, állatjait pedig Németországba, Velencébe. Kereskedői a török világban mind született magyar emberek voltak, mint: Almássy István, Szép Péter, Mező Mihály, Veres Máté, Fehér Péter, Törödsi Mihály, Vida Péter, Vigkedvü Mihály stb.; ami kereken cáfolja azt a balvéleményt, hogy a magyarban nincs kereskedői szellem és nem alkalmas kereskedőnek. Hét vásárja volt Debrecennek és ezeket közeli-távoli helyekről rengeteg árus és vevő nép kereste fel. A legfontosabb kiviteli cikkek: szarvasmarha, bőr, só, méz, viasz, bor, gyapjú, szűrposztó, salétrom, lőpor, fegyverek, hintók; szappan, kása, szalonna, ruhaneműek és agyagáruk voltak, a behozatal főképen posztó és lenszövet, ruhadíszítő cikkek, szőrmék, vas- és fémtárgyak, gyarmatáruk. A török világ után hanyatlott Debrecen kereskedelme, s görögök, majd zsidók kezére jutott, de bizonyos iparágaknak és a jószágkereskedelemnek egészen az újabb időkig egyik leghíresebb gócpontja volt a debreceni vásár, vagy ahogy ezen a tájon emlegetik, a debreceni szabadság. Jószágvásárt Debrecen évente egyszer, június 24-én a Hortobágyi pusztán is tart, mely egyike volt az Alföld legszebb látványosságainak. Sajnos, most már a Hortobágyot nagyrészt elosztották, s a pásztorok s az ezeket kiszolgáló mesteremberek: szűrszabók, szűcsök, szíjgyártók, kötelesek is majdnem teljesen eltűntek a hortobágyi vásárról.

Híres vásárai voltak hajdan Mezőtúrnak is, melyet a nóta is emleget:

*Túri vásár sátor nélkül,
Mit ér a lány legény nélkül.*

Tudniillik, a túri vásár sem ért volna semmit sátor nélkül. Sátor alatt a lacikonyhát értették, melyet az eső és por ellen sátor védett. Itt tartották a nagy áldomásívásokat a vásárosok, itt duhajkodták ki magukat a pásztorok és egyéb szilajabb természetű legények.

A túri vásár is teljesen lezüllött már. Nincs már itt semmi látnivaló. Jószágfelhajtás már nincs, mióta a környék legelőit felosztották, a kisipar meghalt, kereskedői gyári portékát árul-

nak, a »Hét-hét, minden darab hét« fülsértő danája hallatszik mindenfelé.

Érdekesnek tartom a nyolcvan év előtti pesti vásárnak egykorú leírását mely így hangzik:*

»Évenként négyszer tartatik e' fővárosban vásár, mely nyomosságra, valamint az eladásra rendelt természetmények sokaságára nézve a' világ első vásárai közé tartozik. A' városnak több igen tágas piacai vannak, melyek vásár alkalmával egytől-egyig sátorokkal és portékákkal rakottak. A' ki fogalmat akar magának alkotni az eladásra ide hozott természetvényekről, valamint az egész vásár nagyneműségéről, annak csak egy természetvényt, a' gyapjút kell megneveznem. Ebből körülbelül számolva, józsefnapi vásárra 60.000 mázsa hozatik fel, mely mennyiséget az európai szárazföld egyetlen vásárja sem mutat-hat. Más honi természetvényeknek ide hordott sokasága ezzel egyirányban áll. Elég az hozzá, a' hihetelenséggel határos az s' annak minden képzeletét felmulja, ki soha sem látott vásárt.

»De a' mesterség és szorgalom művei is hasonló mennyiségben árultatnak itt. Nemcsak Magyarország, hanem a' szomszédos keleti tartományok is e' vásárról látják el magukat mindennel, mire az illy portékákból szükségök van. Így olly járás-keelés támad ottan, mellyett csak a' lipcsei vásárral hasonlíthatni. Azt hiszem, még keveset mondana az ember, ha az év mind négy vásárját összevéve, 50 millió pengő forintnyi tőkepénzre becsülné. Gondoljuk meg már most, mi kívántatik ahhoz, hogy illy sok száz mázsányi portékát ide hozassanak' s ha eladtattak, újra tovább vitessenek.«

»E vásárok alatt úgyszólván az egész ország mozgásban van, minden úton s minden irányban számtalan szekér halad a' város felé' s az utak a' főtájakon a' szó betűszerinti értelmében el vannak lepve velök. Mert e' mellett azt is gondolóra kell venni, hogy a' magyar parasztok nem sokat raknak fel, mivel minden eledelőket magok és marháik számára magukkal viszik' s hogy egy szekérre egyet-másra számolva, nem számolhatni többet, tizenkét mázsánál. Ha e' szekeresek meg nem szokták volna az éjt szabad ég alatt tölteni, ez időben nagy baj volna szállást kapni. Pesten magában a' fogadók nem hiánylanak s a' külvárosokban majd minden harmadik ház az.«

»Idegenek vásár idején az útát Pestre minden útmutatás és jel nélkül, csupán a' szekerek irányzatából megtalálhatják. Azonfelül út jelül szolgálhatnának nekik az útfélen elhullott és el nem ásott sok lovak.«

»Mint mindenütt, e' vásár alkalmával sem hiánylanak lát-

* Rajzolatok. 1880. 40-ik szám.

vágyat ébresztő tárgyak. Vannak itt ekkor lovagmívészek, panorámák, kutyakomédiák, kötél tánccsok és más ilyenek.»

Úgy látszik tehát, hogy a régi pesti vásár is olyanforma külsejű lehetett, mint ma egy falusi vásár. Természetes, hogy ebből a régi pesti vásárból ma már nem maradt meg jóformán semmi. A tenyészállatvásár, a tattersaali állandó lóvásár, a városligeti Iparcsarnokban rendezett időszakos kiállítások stb. lassanként egészen elmoszák a régi híres pesti vásároknak az emlékét is.

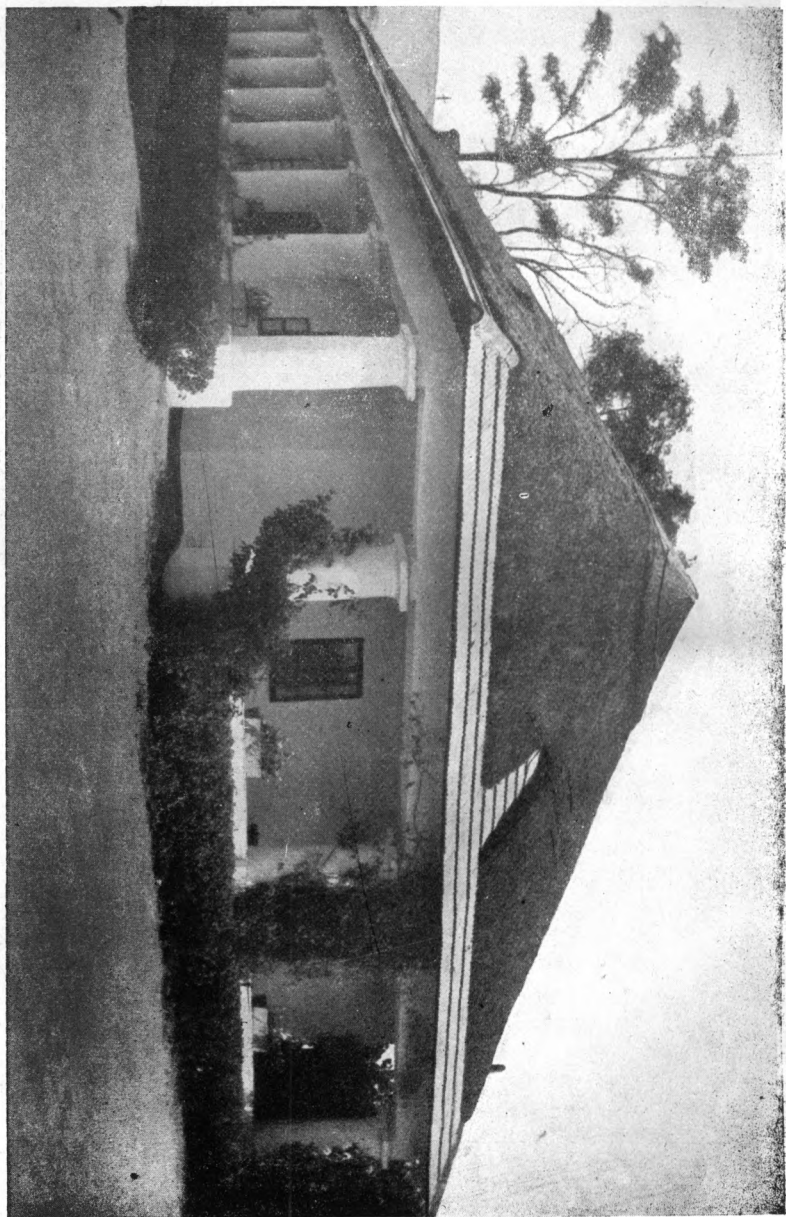
Első kiadása: A Falu. III. 1922. évf. 4. füz. 92—93: l.

*1. Zoltán-féle görbe tornácú derékház. Nyirbogdány. Szabolcs m.
(ifj. Györfly István, felv.)*

*2. Szorított egyenes tornácú derékház. Ramocsaháza, Szabolcs m.
(ifj. Györfly István, felv.)*

Megyery kúria. Kemecse, Szabolcs m.

(H. Györfly István felv.)

Szabadkéményes vályogház. Biharnagybajom.

Gazdaház, Tiszafüred, Heves m.

1. Nagykunsági lakóház, Karcag.

2. Sárréti kőoszlopos gazdaház, Békés m.

A T E L E K

TELEKFORMÁINK

(1935.)

Telek elnevezés alatt közfelfogás szerint a házhelyet, udvart értjük. Régebben tágabbkörű volt ez a fogalom. A telek szó nemcsak a házhelyet s az udvart, hanem a házhoz tartozó külső ingatlanokat, a szántóföldet, legelőt, erdőt, stb. is jelentette; vagyis a tulajdonos egész ingatlan birtokát. A házhelyet és udvart a hozzá csatlakozó kerttel, belteleknek nevezték. Erről a beltelekről akarok egyetmást röviden elmondani.

A nyugateurópai településformák megítélésében jelentős, mondhatnánk döntő szerepe van az utaknak, utcáknak. Ezeknek formáját, irányát pedig a beltelkek, udvarok szabják meg, melyek minden esetben fel vannak kerítve. A kerítés teszi tehát az utcát utcává, enélkül az elhatároló válaszfal nélkül bizonytalan az udvar nagysága és az utca szélessége.

Már maga az a tény is, hogy sem az utcára, sem az udvarra nincs ősi magyar szavunk, azt a gondolatot kelti bennünk, hogy ezek a magyar faluban nem ősi elemek s kellett egy olyan korszaknak lenni, amikor udvarok és utcák nem voltak, vagyis csak házak s köztük út gyanánt szolgáló térségekből állott a falu. Ilyen falvak még a közelmúltban, emberemlékezetre is voltak, a régi belsőség-térképek az alföldi faluk, parasztvárosok nagyrészt ilyennek tüntetik fel. Itt tehát előbb épültek a házak, s csak utólag az újabb korban alakult ki az utca a telkek felkerítésével. Ezért nincs a magyar falu utcáinak olyan kor- és típusmeghatározó értéke, mint a nyugateurópai falvaknak és egyrészt ezért nem lehet a magyar települési formákat nyugateurópai formákból levezetni, vagy azokkal azonosítani.

Ha beltelekformáinkat mai felkerekített állapotukban szemügyre vesszük, két főformát különböztetünk meg; egyik az alföldi, mely megközelítően tábla- vagy téglányalakú, másik a

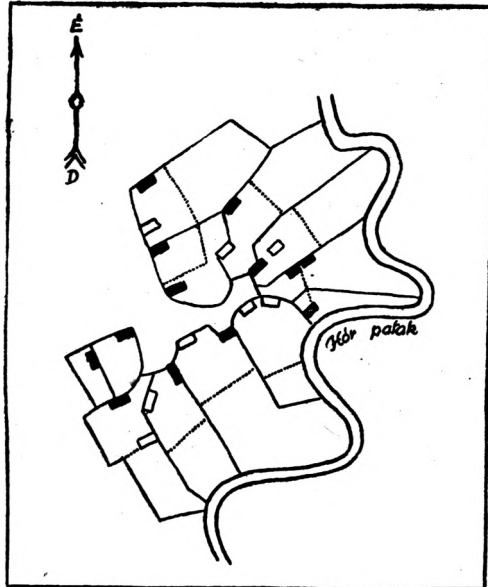
domb- és hegyvidéki, mely legtöbbször keskeny, hosszú, szalag-alakú. Amaz az állattenyésztő, emez a földművelő népek jellegzetes telektípusa.

Az alföldi állattenyésztő ú. n. kertes »város«-okban, — melyek csak fenntartással mondhatók városoknak — régen két beltelek volt. Egyik tulajdonképpen csak házhely, a másik a lábas jószágok és a szálas terményt befogadó kertnek nevezett gazdasági udvar volt. A ház a város, vagy község központi részén feküdt bekerítetlenül, a szélek felé fekvő úgynevezett ólas, akol, szállás, szérús, stb. kertek ellenben mindig be voltak kerítve és pedig azzal az anyaggal, ami az állattenyésztés kellőképpen nem értékesíthető mellékterméke, t. i. trágyával. Ilyen trágyából rakott kerítéssel az Alföldön néhol még most is találkozunk. Az ólas kert kerítése, a trágyából rakott kerítés rendes köralakú, így a köztük lévő, ú. n. köz-ök, amik megfelelnek a későbbi utcáknak, nem párhuzamosak. Három, négy ilyen kert között rendszeren szabad térség marad, melyet régebben közcélra juh-fejőhelynek, közös kútnak, vermeknek, malomnak, kovácműhelynek, stb. hagytak. A nagyobb közlekedési utak a kertek közt tágasak voltak és a város széle felé tölcser-szerűleg kitértek, hogy a naponta a legelőre ki- és bejáró csorda, csűrre akadálytalanul közlekedhessék.

A lakóházak között kerítés nem volt, nem is lett volna semmi célja, mert minden jószágot és terményt az ólas kertben tartottak, a házak közt pedig csak emberek jártak, akik akadálytalanul csak úgy közlekedhettek egymással, ha kerítés nem állotta útjukat. Utca tehát nem volt, mert hiszen mindenütt utca volt annak számára, aki a háza küszöbén kilépett. Ezt az állapotot, ahol még ősi soron fennállott, a Bach-korszak szüntette meg, mely a kataszteri felmérések kapcsán arra kényszerítette a lakosokat, hogy a házak környékét felkerítsék és utcát hagyjanak. Egyszerűen európai formára vegyék az alföldi magyar községet, mely addig a nomád téli szállás képét mutatta. A beltelek ilyenét rendezése nagyon megváltoztatta az alföldi községek beltelek használatát. A házaskertek, — mely területileg nem függött össze a sokszor jelentékeny távolságban levő ólas kerttel — a bekerítés folytán alkalmassá lett állatok befogadására. Ilyenformán az ólas-kert bizonyos mértékig feleslegessé lett, önállósult, s szintén házhellyé lett. Az apa két gyermeke közül egyik a házaskert, másik az ólas telket örökölte és az évezredes kétlakiság megszűnt, illetőleg olyanformán módosult, hogy az ólas, vagy szérűskert minden szerepével kiment a tagosított határba s ott feltámadt, mint — tanya. A magyar tanya tehát nem vezethető le semmiféle európai magányos településből. Nem önálló település az, hanem a városbeli ház függvénye, az ősi kétlaki nomád településnek legmagasabb fokú

kifejlődése. Az alföldi városhoz, az ősi nomád téli szálláshoz viszonyítva nem más, mint nyári szállás. Ma azonban már hovatovább téli szállássá lesz, mert a gazda gyakran télire is kűnn marad jószágaival.

Az alföldi kertes eredetű városok telkeinek fő jellemvonása tehát ma az, hogy a központhoz közelebb eső beltelkek, udvarok, szűkek, alig 80–150 négyszögölnyiek, a szélek felé pedig tágasak, 600–1200–1600 négyszögölnyiek, sőt még nagyobbak

12. ábra. Ólaskerti telek Mezőkövesd, Borsod m.

is. (Természetesen a lakosság szaporodása miatt állandóan osztásban vannak s belátható időn belül egyformákká válnak.) Jellemzője még a beltelkeknek, hogy mindig véggel dőlnek a szomszédra, azaz keskenyebb végükkel érintkeznek egymással, s hogy többnyire tábla-, vagy téglányalakúak. Ez a forma az ősi állatösszetartó akolra vezethető vissza.

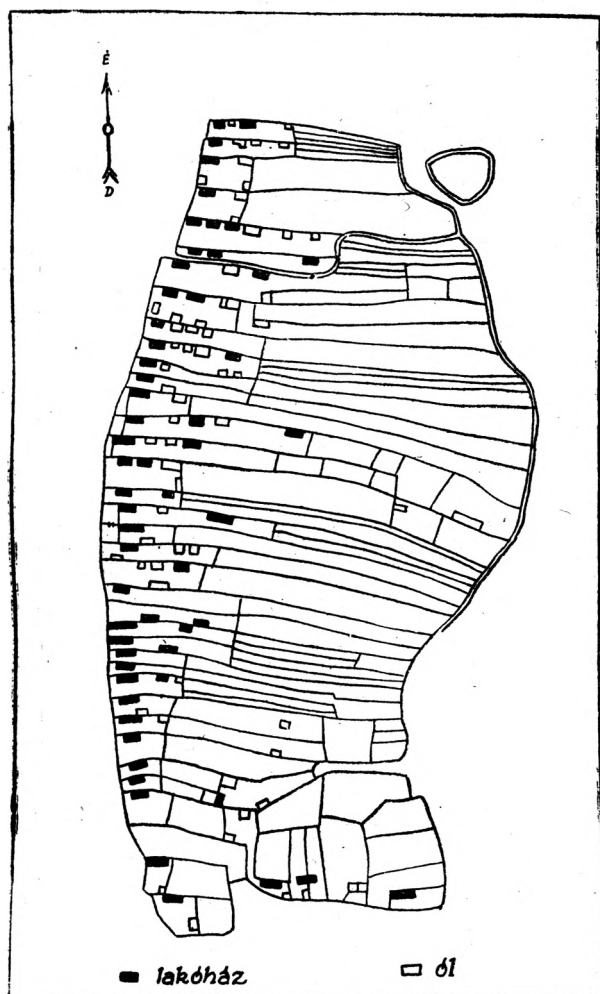
A másik fő beltelkiformánk az Alföldön kívül, a domb- és hegyvidéken van elterjedve. Ez ma keskeny, 10–20 ölnyi széles és 60–100–150 öl hosszú szalag. Hosszát gyakran valami térszíni relief akadály, patak, dombtető, stb. szabja meg. Ugy látszik, mintha a helyet földművesnép szállotta volna meg először s ezeket az aránylag keskeny telkeket kezdetben eke alá osztották volna el. Erre vall az is, hogy a hosszú telek belső,

nagyobbik felét többnyire ma is ekével szántják fel, s konyhakerti növényekkel művelik s a ház előtti állattartó udvartól kerítés, vagy gazdasági épület, a csűr választja el. Ha a népesség szaporodik, a hosszú telken sorjában helyezkednek el a házak, esetleg egymáshoz is ragadnak. Ezt látjuk például a Dunántúlon és a Felföldön. Az állami földmérés harántul határolja el az egyes házakhoz tartozó beltelket, ez azonban csak eszményi határ, mert kerítést emelni nem lehet, mivel az udvar belsejében lakók nem tudnának az utcára kijárni. (Ellenben a telek belső, kerti művelés alatt álló végét az állami földmérés az egyes lakóházak számához képest hosszában osztja fel. Ebben is az egész beltelkek egykori szántóföld eredete csillan vissza.)

A szalagtelkek típusos beosztása a következő: A ház véggel dől az utcára. Az állattartó településekkel szemben, — ahol az állat sohasem lakik egy fedél alatt az emberrel, hanem lehetőleg minden állatnak külön épületet emelnek — itt igen gyakran a házzal egy fedél alatt van az istálló, s az aprójószágok óla is. A ház belső végénél, a ház tengelyére merőlegesen tehát az utcával párhuzamosan van a pajta, vagy csűr, a szálastermények, kevés gabona elraktározó helye. A csűr elzárja a hátsó, gyümölcsösnek vagy veteménynek használt udvart a ház előtti gazdasági udvartól. A csűr mögött, de néha a ház előtt sérűt találunk, ahol lóval nyomtatnak. Ez azonban a kertes település nyomtatás módja. A szalagtelkes, csűrös település ugyanis a cséphadaróval való cséplés igazi területe, s a cséplés tulajdonképpen helye a csűr vagy pajta középső nyílt tere. A Dunántúl némely pontján, de főleg Erdélyben az istállók, ólak nem a lakóházzal, hanem a csűrrel vannak egy fedél alatt. Olyan felföldi, vagy dunántúli szalagtelkeken, ahol 4—6—8 ház is van egy telken, az istállók a ház előtt, vagy ha az udvar szűk, a házak sora után sorakoznak. Csűr, pajta azonban a sorházas telkeken is rendszeren csak egy van, mely ilyen esetben hátul, a kert végén foglal helyet.

Figyelemreméltó, hogy a szalagtelkes, csűrös településnél sem lényeges a kerítés. Voltaképpen csak az egymáshoz zárköző csűröket kötik össze kerítéssel, hogy az aprójószág a kertekre ne tóduljon. Az utca felé gyakran ma is nyitott a kapu, sőt sokszor kerítés sincs. Az állat szabadon kimehet az utcára is. Nincs kerítés a csűr mögötti kertek közt sem, úgy, hogy a tizedik gazda kertjére is el lehet menni a kerteken keresztül. A kert — mint mondtuk — gyakran valami természeti akadályig húzódik (patak, dombtető), s ha ilyen nincs, közös kerítés veszi körül az egész falut, mely rendszeren sövényből készül, s ezeken csak az utak, utcák számára van átjáró, melyet kapukkal látnak el. Ezeket a földműves eredetű falukat ugyanis az állattartó kertes településekkel szemben nem legelő, hanem szántóföld

környezi, s az utcák, sikátorok végein levő vetéskapuk akadályozzák meg az udvarról az utcákra csatangoló állatokat abban, hogy a vetésekre ki ne menjenek és kárt ne tegyenek. A

13. ábra. Szalagtelek. Tard, Borsod-m.

kertes alföldi településeknél pedig azért van a kert a város széléin, hogy a jószág hamar elérje a várost környező legelőt. Különben sem lehetne a nagyszámú jószágot a lakóház körül tartani, mert ott nem férne el. A földműves eredetű szalagtel-

kes, csűrös településeknél a jószágállomány nem olyan nagy, hogy a házas telken el ne lehetne helyezni.

A szalagtelkes településeknél eredetileg nincsenek egymáshoz véggel dőlő telkek, mint az állattartó településeknél. Ilyenek csak akkor alakulnak ki, ha a lakosság szaporodásával az ősi településmód megbomlik és a kényszerűség felborítja a régi rendszert.

Beltelekformáink két fő típusa tehát az alföldi, egykor állattartó táblatelek s a domb- és hegyvidéki földművelő szalagtelkek. Átmenetek és változatok bőven vannak. Ezeknek összegyűjtésével és rendszerezésével idáig még behatóan senki sem foglalkozott.

Itt még csak egypár átmeneti formára akarom a figyelmet felhívni. A domb- és hegyvidéken is találkozunk kerekded beltelekkel, melyek lehetnek állattartó udvarok emlékei, de itt a kétlaki település, vagyis a lakóház és az ől nem két külön, egymástól távoleső telken van, hanem egy beltelken. Kerekded belteleket találunk az irtványeredetű falvakban is. Ez a telekforma megfelel annak az ősi jogszokásnak, hogy mindenki akkora területet irthatott ki a közös erdőből, ameddig egyhelyből el tudta dobni a baltáját.

Vannak az Alföldön olyan kétlaki kertes városok, községek, amelyek sorházas szalagtelkes típusúak, azonban nem csűrösök; gyümölcsös, vagy konyhakert sem tartozik a szalagtelekhez, hanem az egész szalagtelkes belsőséget ólas kertség övezi. Ezeket minden valószínűség szerint hegyvidékről, a csűrös gazdálkodás területéről ide települt földműves népek alapították, akik később áttértek az állattartásra s községeik utólag kertsévé váltak.

Fentiekben kívántam rámutatni röviden településformáink tanulmányozásának egyik elhanyagolt ágára, a beltelkek tanulmányozására, amelyek alapos ismerete nélkül mai településformáink eredetét nem tudjuk megmagyarázni. Arra is ráakartam mutatni, hogy a gazdálkodási rendszer döntő jelentőségű a településformák kialakulásában és morfológiai vizsgálatuk a nép gazdasági életének, gazdaság- és település-történetének ismerete nélkül csak üres tipológiai spekuláció.

Első kiadása: Földrajzi Közlemények. LXIII. 1935. évf. 8—10. füz. 226—231. l.

Ugyanez francia nyelven: »Formes de terrain en Hongrie« címen. U. o. 232—236. l.

AZ ALFÖLDI PARASZTHÁZ

(1929.)

Általánosan elterjedt az a hit, hogy a magyar, mint sátor alatt lakó nomád nép jött be keletről, s nem volt háza. Akik ezt bizonyítani is akarják, rendszeren a ház terminológiájában lévő szláv vagy egyéb idegen eredetű szavainkkal bizonyítanak. Morfológiai szempontból is többen megkísérelték a magyar ház eredetét kikutatni, ezek közül csak kettőt említek, a két legkiválóbbat, *Jankó Jánost* és *Hermann Ottót*. Amaz a magyar házat a német házbúvárok munkái nyomán germán eredetűnek tartja, Hermann Ottó pedig minden idegen hatást tagadva, a pásztorépítmények két válfajából, a földalatti putriból és a szétszedhető falú cserényből származtatja.

Mindkét jeles tudósunk a föld alatt porlik már, de a magyar ház eredetének kérdése még mindig megoldásra vár. Ugy érezzük, hogy valahol a két elmélet között van az igazság, mert azt már kezdjük látni, hogy a magyar csakugyan hozott keletről magával valami szilárdabb épülettípusát, viszont az is tagadhatatlan, hogy az itt talált népek is valamilyen hajlékban laktak s ezek hatásától, meg a nyugati hatásoktól ősi hajlékunkat mi sem tudtuk, sőt nem is akartuk elzárni, úgyhogy a sokféle hatás a magyar házon, ha egyelőre alapos vizsgálat híján ki nem mutatható is, de legalább megérthető.

Mik a bizonyítékai, hogy a magyaroknak csakugyan volt háza keleten az őshazában is?

Elsősorban a ház nevei. Maga a ház szó nem a német Haus-ból magyarosodott, mint első tekintetre hinnők. Ez a szó finn-ugor eredetű. De egyéb szavaink is vannak, mint a hajlék, kunyhó, ól, szállás stb., melyek épületeket jelölnek, nagyobbrészt a török nyelvekből fejthetők meg. Keleti írók az őshazában is említik a magyarok kunyhóit, amelyekben télen a folyók mellé húzódott halászó magyarság lakott. Bizo-

nyos, hogy a főként állattenyésztéssel foglalkozó ősmagyarok a féltettebb jószág számára még inkább emeltek épületeket. Az a véleményünk, hogy az alföldi ől-épületünket is keletről hoztuk magunkkal, mert minden szomszéd nép ilyenmő épületétől eltér és nemcsak formája, hanem egész rendeltetése, a benne folyó élet annyira különleges, hogy csak egy nomád eredetű nép életével lehet vonatkozásba hozni. *Zichy István* gróf a magyarság honfoglalás előtti műveltségéről írott tanulmányában azt állítja, hogy a magyar egy ugor és egy török nép összeolvadásából keletkezett. Szerinte a török fajú harcosok ugor eredetű nőkkel házasodtak össze. Ha ez a magyarázat igaz, nem lehetetlen, hogy a házat az ugor eredetű nők hozták, az ólat pedig a török férfiak, mert a ház szó finn-ugor eredetű, az ől pedig török, s az ország némely részén ma is az asszony a házban lakik, a férfi pedig az ólban. Az alföldi magyar falvak és városok település formáiban sem látunk egyebet, mint a nomád téli szállás megrögzítését.

Messze vezetne, ha ezeket a kérdéseket tovább feszegetnők. Az építőművészet szempontjából úgy sem fontos, hogy putri, cserény vagy más primitív épület volt-e az ősmagyar hajlék. Elég annyit leszögeznünk, hogy igenis, hoztunk magunkkal szilárd hajlékot s abból ezer esztendő leforgása alatt olyan házat fejlesztettünk, mely sokkal különb, mint pl. azon szomszédunkké, aki a rómaiakat vallja ősenek!

A magyarság házformái közül talán legegényibb az alföldi. A domb- és hegyvidéki népek építkezése ugyanis az építőanyag azonossága miatt többé-kevésbé hasonlított egymáshoz. Az alföldi nép azonban nélkülözi a két legfontosabb építőanyagot, a fát és a követ s ez a körülmény nagyon szembeötlő az alföldi házon. Ezen a területen igazán csak olyan nép tud építkezni, amely hosszú évszázadokon keresztül ilyen területeken élt és lakott, s ennek a pusztasíkságnak az építőanyagával, a sárral, náddal, vesszővel bänni tudott.

A földdel, sárral való bánásban a magyar utolérhetetlen mester. Már a honfoglalás korából találtak sírokat, melyek pelyvás sárral voltak kitapasztva, jelölül annak, hogy a magyar tudott falat építeni, mert hisz a sarat máshoz nem használta, mint faltapasztáshoz. A török világ alatt földből kiténő várfalakat tudott építeni, úgyhogy a magyar várépítés valósgos iskolát teremtet.

Az alföldi nép ma is számtalan változatban építi a sárfalat. A sarat azonban kötőanyag nélkül nem használja soha.

Kötőanyagul is azt használja, amit a sár körül leg hamarabb talál: nádat, sást, fűz vesszőt. A szalma, törek, pelyva már a fejlettebb viszonyok kötőanyaga.

A legegyszerűbb fal nádból van, melyet kívül-belül pelyvás sárral tapasztanak meg. Ugyanilyen a sövényből fonott fal is, de ez már nagyobb munkával készül. Mindkét faltípus a közelmúltban is megtalálható volt az Alföld különböző vidékein. A nádból úgy csináltak falat, hogy a nádszálakat egymás mellé fűzték, mint a stukaturához szokták, aztán megfelelő támasztékkal felállították és mindkét oldalról betapasztották. Ha a fal megszáradt, újból tapasztották, mégpedig többször is míg a fal kellő vastagságúra nem hizott. Ekkor már nem a nád tartotta a falat, hanem a fal tartotta a nádat.

Az ilyen nád-, vesszőfalak azonban csak úgy állhattak meg építés közben, ha megfelelő tartóoszlopok voltak közbeiktatva. Ezek fából voltak. A tető súlyát is az oszlopok viselték. Legjelentékenyebb tartófák a szelemenágások voltak, melyek a ház két végén, a ház tengelyében állottak és a szelement tartották, melyen a szarufák nyugodtak. A fentebb említett falak nem tartottak a tetőből semmit, voltaképen csak kitélések voltak. A szarufák másik vége a koszorúfákon nyugodott, ezek pedig a ház négy sarkán álló oszlopokon.

Ilyen falakat ma már nem igen építenek. Ezeknek a fénykora az árvizes világban volt. Ezeket ugyanis elmoshatta a víz, a váz a tetővel megmaradt, s ha elment az árvíz, maradt utána építőanyag elég.

Az igazi sárfal a fecskerakás, vertfal, csömpölyeg és vályog.

A fecskerakást a neve magyarázza: Az agyagos földet szalmával, törekkkel keverik, vizet öntenek hozzá, aztán jól megtiporják. Leginkább lovakkal szokták megtapostatni. Szokták a sarat ekével több irányban megszántani is, hogy lehetőleg kíméljék az emberi erőt. Ha kész a sár, vasvillával rakják fel. Jó sűrűnek kell lennie, különben nem áll meg. Egyszerre nem raknak 1—2 arasznál többet, pár napig várnak a rakással, míg szikkad. Rakás közben gereblyézik, hogy egyenletes, síma legyen. A fecskerakású fal a sárban levő szalmától a gereblyezés miatt borzasnak átszik, de annál jobban fogja a tapasztást.

A csömpölyegfal hasonló sárból készül, csak hogy itt már vályog nagyságú és többé-kevésbé hasonló alakú darabokat szaggatott ki belőle és ezeket az ú. n. csömpölyegeket kézzel rakják fel, nem villával. A csömpölyegek közt kötőanyag nincs, csak megvizezik a külsejüket és egymás mellé téve, mindjárt összeragadnak. Ebből az anyagból sem lehet egyszerre két arasznál többet felrakni, várni kell vele, míg a fal szikkad.

A vályog olyan, mint egy nagyméretű téglá. Ez is az előbb leírt sáranyagból készül, de formába rakják a sarat s mikor felemelik a formát, a vályog ott marad a törekkkel behintett föl-

dön. Ha néhány nap mulva megszáradt, lehet vele építeni. A vályogban is mindig van szalma, törek kötőanyag. Régen sással is csinálták. A vályogokat híg sárral is rakják, a sár azonban inkább a hézagokat tölti ki, mintsem köt.

Egészen másként készül a vert vagy döngölt fal. Itt a szalmával, törekkkel kevert nyirkos földet oszlopokkal kívül-belül megtámasztott deszkák közé verik. Ez a fal tehát nem sárból, hanem agyagföldből készül. Tömőfával szokták a deszkák közé döngetni, s ha a fal kissé szikkadt, a deszkákat feljebb húzzák és újból kezdődik a munka. Szoktak a vert fal közé néhol kevés rőzsét is bedöngölni, így a fal erősebb.

A vert fal őse valószínűleg a régi magyarok várfala volt. Ennél két rőzséből fonott sövény közé döngölték a földet, a rőzse falkérget azonban nem távolították el, hanem betapasztották.

Mindezek a sár- és földfalak az Alföldön ma is igen el vannak terjedve, s 150 évig eltartanak. 100 éves házakat pedig akárhány faluban könnyen találunk, pedig az alföldi magyar fundamentumot sem igen rak, gyakran a puszta földre rakja a házat.

Mindezen sárfalak oly erősek, hogy a fedélzet teljesen rajtuk nyugszik. Sár- és földfalaknál fedéltartó-oszlopok nincsenek. A plafón is a falakon nyugszik. A plafóntartó főgerenda az ú. n. mestergerenda keresztfalakon. A magyar a falakat mindig egyvastagságúra veszi, tehát a helyiségeket elválasztó falak is olyan vastagok, mint a külső fal. A mestergerenda a szelemennel egyenlő hosszúságú és irányú. Ezen keresztben nyugosznak az általfák. A mestergerendák és általfák tartják a plafónt, mely rendszeren nádból készül. A megoldott nádkévéket az általfákon keresztbe fektetik, néhol egy kis sarat is tesznek közéjük kötőanyagnak, s ha szépen elterítették sárral, felülről jó vastagon, alulról vékonyabban betapasztják. Ha parasztház padlásán járunk s recseg a lábunk alatt, bizonyos, hogy nádból készült a plafón.

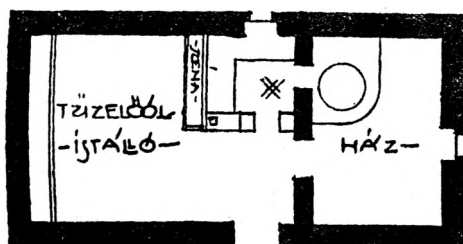
Bár a nád tűzveszélyes fedőanyag, de a parasztház padlása tűzveszély esetén ritkán szakad le, mert a vastag sárréteg nem engedi meggyulladni.

Az Alföldön a csöves tengeri termést sok helyen a padláson elterítve tartják. Egy-egy szoba fölé sok métermázsát fölraknak. Hogy a nagy súlytól a gerendák meg ne hajoljanak, már építéskor alátámasztják a szoba közepén a mestergerendát egy oszloppal. Ezt sok helyen »boldoganyá«-nak nevezik.

Az alföldi nép a házat még a közelmúltban is csaknem kizárólag náddal fedte. Még ma is nádas a falusi házak többsége. Egy nádfedés, megfelelő javításokkal, pótlásokkal, száz évig is

eltart. A nád erősen kovasav tartalmú, ami a rothadásnak jól ellenáll. Különben is a magyar nép a nádat nem úgy rakja fel, hogy a nádszál egész hosszában ki legyen téve az idő viszontagságainak. A nádszálnak csak a legvége 1—2 cm-nyire érintkezik a szabad levegővel, ha tehát korhad a tető, egy kis lepréssel az elkorhadt 1—2 cm nádvégeket le lehet tisztítani. Bár ezt sem szokták. Hagyják, hogy a moha lepje be, mely az esőből igen sokat fel tud szívni, de nem adja tovább a tetőnek.

Az alföldi ház tetőszerkezete rendkívül változatos. Egyike a legősibbnek a sátoros tető. Néhol, különösen az Alföld északi részén, a tető két végén, a mestergerenda alatt, egy kis vértelket (oromfalat) hagynak, hogy ezen világosságot kapjon a padlás, vagy a füst eltávozzék, ha nincs kémény. Ősi szokás szerint ugyanis néhol még ma is a padlásra engedik fel a füstöt, hogy a tetőt belülről konzerválja. A matyóknál a sátoros tetőnek egy

14. ábra. Kunsági óltanya alaprajza.

érdekes válfaját, az üstökös tetőt találjuk. Ez a tető, mint egy ernyő ugrik elő a ház végénél és védi a ház végét, s az alatta tanyázókat. Az alföldi fedél másik igen elterjedt formája a nyergesfedő, mely az Alföld nyugati felén általános. Ennek már két oromfala van a két végén. Az utcafelőli oromfalat ma a nép sokféleképpen szokta díszíteni. Kedetben nem volt oromfal, a padlás fölött keresztül lehetett látni. Később sövénnel szőtték be vagy nádból csináltak egy vékony falat, melyet betapasztoltak. Ujabban díszesen kifaragott deszkából készül az oromfal.

A nyergesfedél egyik válfaja a kontyos. Olyan ez, mintha a tető két sarkát ferde sikkal lemeteszennék. Ez a tetőtípus inkább az Alföld keleti felén szokásos.

Zsúptetőkkel inkább az Alföld rozstermő vidékein találkozunk, ahol nád nem terem. Ez a tetőanyag azonban tartósság tekintetében messze mögötte marad a nádtetőnek.

Ma már a cserép is nagyon elterjedt, s a régi fedéltípusokat is nagyon megváltoztatta, mert az új anyag új formákat hozott divatba.

Az alföldi parasztház régi, megmaradt példányainál ritkán találunk tornácot. A keleti részeken gyakoribb, mint az Alföld közepén.

A tornác gyakran végigmegy nemcsak a ház elején, hanem az utcai végén is. Máshol egyik vagy másik helyiség beljebbépítésével nyernek tornácot.

Az alföldi magyar parasztház legegyszerűbb formája két-osztatú, vagy két helyiségből áll, egyik a szoba, amit a nép háznak nevez, másik a konyha. Rendesen azonban három helyiségből áll, a harmadik helyiség a kamra. A konyha a szoba és kamra közt van. A konyha elülső részét pitvarnak nevezik, innen nyílik az ajtó egyik oldalon a szobába, másikon a kamrába.

Az alföldi magyar nem szokta az istállót a lakóházzal egy fedél alá építeni, mert lehetőleg minden jószágá számára külön épületet emel. Sőt eredetileg nem is lakott a jószág a ház udvarán sem, hanem egy külön telken, az ólaskertben. A ház további fejlődése az, hogy a kamrából egy másik szoba lesz, s a kamra lejjebb szorul.

Míg a ház hámosztatú, addig csak egy bejárása van. A negyedik helyiséggként jelentkező kamra ajtaja azonban már az udvarra szolgál. Mivel ide terményt és egyebet raknak be, a szekér gyakran közel az ajtaja elé áll, hogy kényelmesebben lehessen ki- s berakodni, ezért leginkább a kamrát tolják előre, a kamránál tehát megszűnik a tornác. Máshol előretolják a régebbi kamrából lett lakószobát is, hogy annak a tornácáról nyíló kis ablakból láthassák, ha bejön valaki az utcáról. Néha a lakószobát is kitolják, úgy, hogy csak a pitvar marad bemélyítve, vagyis a tornác csak egy pár méternyi. Az alföld nyugati részén az újabb időben igen elterjedt a toldott tornác, mely az egész ház elején végighúzódik. Ez már nem a ház fedele alatt van, hanem az eresz alól indul ki, néha félméterrel lejjebből. Nagyon barátságosatlanná teszi a házat, s az elülső világítást nagyon csökkenti.

Az alföldi magyar parasztház alapformáját a tűzhely szigorúan megszabja. A házat ugyanis, más tüzelőanyag hiányában, csak szalmával lehet fűteni. Ebből a könnyen ellobbanó tüzelőanyagból azonban nagy mennyiség kell, tehát nagy fűtőkemencére van szükség, melyet a kicsapó láng s a fűtéssel járó sok szemet miatt a szobából nem lehet fűteni. Az alföldi parasztháznak tehát egy fűstházra van szüksége, ahol a füst és láng nem tesz kárt.

A parasztház fűstháza a konyha. Csak itt van tűzhely, más helyiségben nincs. Ha két szobája van a háznak, mindkettő kemencéje ide torkollik s innen fűtik.

Az alföldi magyar ház viszonylag azért egészséges, mert a fűtés nem fogyasztja a szoba levegőjét s nem csinál füstöt, kormot. Viszont az is igaz, hogy a szellőztetéshez sem járul hozzá. A kemence 2—3 m³ űrtartalmú, felfelé keskenyedő boglyaformájú. Mindig sárból készül, s ha jól kiég, évtizedekig eltart. Belül a szobában sárból patkája van, ezen ülve melegszik a család. A meleget 24 óráig is tartja egy fűtés után s melege igen egyenletes.

A főzés a konyhában, szabad tűznél történik, rendszeren a kemence szája előtt levő patkán, melynek egyik vagy mindkét végébe katlant is építenek. Ebben hamvad el kenyérsütéskor a kemencéből kikapart zsarátnok, s mosáskor az üst alá ebben a katlanban tüzelnek. Sok helyen a konyha közepén van egy asztalmagasságú tűzpatka s az a tűzhely. Az egész konyha-helyiséget egy kúpalakú, nádból vagy sövényből font és sárral betapasztott szabad kémény borítja be, mely kívül a tetőn kéményben végződik. Ez az ú. n. pendelykémény. Ez a ház hátsó falán, a szobafelőli és a kamrafelőli falon, elül pedig a mestergerendán nyugszik. Ha fölnézünk a kéményen a konyha közepéről, a szabad eget látjuk.

Már régen felmerült annak a szükségessége, hogy a falusi nemes ember, különösen ha kissé jobbmódú volt, igényeinek megfelelőleg valami takarosabb, kényelmesebb házat építsen. Nem szaladt mindjárt külföldre, más népek házformáit nem tanulmányozta — annál sokkal egyszerűbb ember volt —, hanem azt nézte, hogy lehetne az atyái egyszerű háztípusán úgy módosítani, hogy az lényegében ugyanaz maradjon, de nagyobb, szebb és kényelmesebb legyen.

Hiszen ha nem szalmával kellett volna tüzelni és a kemence nem követelte volna meg szigorúan a tűzhely központi elhelyezését, misem lett volna könnyebb, mint tetszésszerű irányban szobákat építeni, s mindegyiket kályhával ellátni! A szalmával való fűtés azonban központi fűtésre kényszerítette a magyar nemes embert is. Újabb lakóhelyiségeit tehát úgy kellett megépítenie, hogy azok mind egy helyről, konyhából legyenek fűthetők. Ezt pedig nem lehetett úgy elérni, hogyha a helyiségeket a ház hosszanti tengelyében helyezte el. Az új helyiségeket tehát az ellenkező irányban helyezte el, vagyis a házat szélesítette. Így a ház megközelítőleg négyzet alaprajzú lett, s az elülső és hátsó szobákat egy-egy hosszanti irányban húzódó fal választotta kétfelé.

A fűtés most is a konyhából történt. Most már mindkét oldalról 2—2 kemenceszáj torkollott a konyhába. De már ezt nem is nevezhetjük konyhának, mert elül a pitvartól is fal választotta el, maga a pitvar előszoba lett, melyből egy ajtó

vezetett az egykori konyhába, melyet ezentúl fűstháznak hívnak. A fűstházon túl is támadt egy új helyiség, a két hátulsó szoba között. Ebből meg konyhát csináltak, melynek ajtaja a ház tulsó oldalára nyílt. A fűstháznak más rendeltetése nem maradt, csak a helyiségeket fűteni. A pendelykémény továbbra is megmaradt. A szép Megyery-féle kúria fűstházából feltekintve, az eget szemlélhetjük. A fűstháznak azonban az előszobára is volt két ablaka, így közvetve innen is kap világítást.

A nemesi kúriává fejlődött magyar parasztház itt sem állott meg. Kettős hosszanti elosztással 3—3 szobát nyert a végein, a fűstház a kemence elhelyezhetése végett nyolcszögletű lett. Ilyenféle, de már többé-kevésbé átalakított régi nemesi kúriák Szabolcs-, Szatmármegyékben még most is találhatók. Némelyiket még most is kemencével fűtik. Ezek a magyar parasztházból nőtt nemesi kúriák legfejlettebb példái, amelyekkel aztán megállott az igazi alföldi magyar úriház fejlődése; megakadályozta — a szalmaláng.

Első kiadása: Tér és forma, II. 1929. évf. 1. f. 17—23. l.

A RÉGI ALFÖLDI FALVAK ÉS HÁZAK

(1922.)

Jeles szakembereink megállapították már, hogy falusi népünk házai az egészségügyi kívánalmaknak vajmi kevéssé felelnek meg. Nem ezt a megállapítást akarom megcáfolni, — hiszen nem is tudnám —, hanem a régi állapotok bemutatásával csak arra akarok rámutatni, hogy a magyar ember igyekezett mindig haladni a korral. Akármilyen kezdetleges még ma is a falusi ház, igen messze van már attól, amelyben a magyar ember 100—200 évvel azelőtt lakott.

Hogy a háború az építkezést megakasztotta, azt talán felesleges is megemlítenem. De, hogy az építkezés módját is visszavetette a háború, figyelmes szemlélő azt is könnyen észreveheti. Azt látjuk, hogy a náddal való fedés, — mely már divatját multá, sőt a hatóság is eltiltotta — újból feltámadt. Téglá helyett vályogból, sárból építik a házakat. Sok helyen a tetőt szalmával fedik. A deszkakerítés, ha kidőlt, nádból, tengeri- és napraforgókóróból ültettek helyébe mást, ha egyáltalán ültettek. Jobbmódú gazdáknál a kályha helyébe újra beépítették a boglyakemencét, melyet ezelőtt 20—30 évvel kidobtak. Egy szóval a hét háborús esztendő 20—50 esztendővel vetette vissza az építkezés módját. Mit mívelhetett a 145 esztendőös török uralom és az ezt követő 25 éves kurucvilág!

Lássuk tehát először milyenné lett a magyar falu a törökvilág alatt!

A török és kurucvilág alatt az alföldi falvak annyira elpusztultak, hogy csak a templomok téglaomladéka jelezte a helyüket. A Köröstől délre, a Bánságban, Bácskában talán csak minden századik falu ha megmaradt. De az is milyen állapotban! A Körösöktől északra egészen a Tiszáig, Krasznáig, a Duna-Tisza közén valamivel több község maradt meg, de ezek is olyan siralmas állapotban voltak, mint amazok. Míg

az ember be nem ért ezekbe a falvakba, addig semmit sem látott belőlük. Legfeljebb a templom omlatag falait, mert az egész falu a föld alatt volt. Az emberek ugyanis, amint az égető, pusztító ellenséges csordák rendes lakóházaikat elpusztították, házaikat többé nem építették fel, mert hiszen nem tudhatták, hogy pár hónap múlva nem perzseli-e fel megint valami gonosz ellenség. Gödröt ástak a földbe, e fölé az elpusztult ház üszkös gerendáiból valami fedélszéket tákoltak össze. Ezt meghordták giz-gazzal, ami fölébe meg földet hánytak és kész volt a tűzmentes hajlék. Ha menekülni kellett, ezt már könnyebb szívvel hagyták el, mint a fennálló házat. Egykorú utazók és régi krónikások feljegyzése szerint mindeütt putriban lakott a falusi nép. A putrit fűteni nem igen kellett, a föld melegen tartotta. Építéséhez anyag jóformán alig kellett, ezért könnyen hozzájutott mindenki. Az ellenségnek nem tűnt szemébe s ha bevetődött is a faluba, nem óhajtott hosszabb időre megszállani a putriházakban.

De nemcsak az ember bújt a föld alá, hanem jószágai is. A kezesjószágot földalatti istállókban tartották, a szilaj jószág ellenben a rétségeken, lápokon töltötte a telet, nyarat. Tél-szakán a hó alól káparta ki silány élelmét, a rét avar fűvét. Lenyűtt, hosszú szőrt eresztett, de tavasszal az új fűvön rendbejött. Ez a jószág volt az alföldi magyar embernek egyetlen vagyona s ha jött az ellenség, nem a putriját védelmezte tőle, hanem elásva csekély ingóságát, behúzódott a lápok közé jószágaihoz, járhatatlanná tette maga után az utat s ott várta ki az ellenség elvonulását.

Akinek nem volt félteni való jószág, az nekivágott a legközelebbi megerősített városnak s beköltözött, örökre búcsút mondván egykori falujának. A városban tengődött, ahogy tudott. Mivel a katonáskodás volt akkor az egyetlen foglalkozás, ahol férfikarra szükség volt, az ilyen semmitlen szegény ember beállott katonának s valamelyik csatatéren végezte be hányatott életét, vagypedig szegénylegény lett.

Ágoston Gergely karcagi lakos 1759-ben ezeket diktálja örök emlékezet okáért a református tiszteletes pennájára:¹

»Vagyok 86 esztendőös, ha nem több. Etsegen² születtem e villágra, ekkor pusztába volt ez a föld. Hogy Karaffa Debrecenben kínzott, elfutottunk Ványára, Ványáról Komádiba. A sok tolvajok³ ráűtöttek Komádira, minden jussunkat, marháinkat el-

¹ Karcagi ref. egyház anyakönyve

² Ma pusztta Dévaványa határában.

³ Bujdosó magyar katonák.

*1. Ivestornácú téglaház. Kunmadaras.
(Vargha L. felv.)*

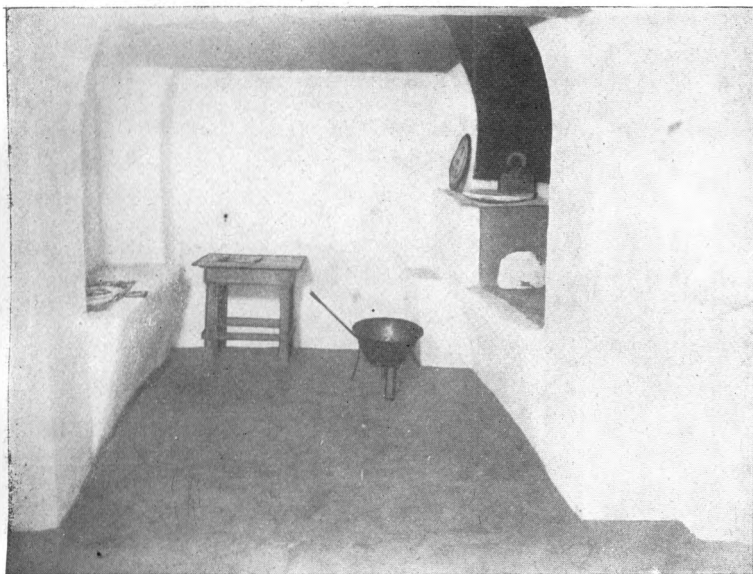
2. Régi ívestornácú ház. Derecske, Bihar m.

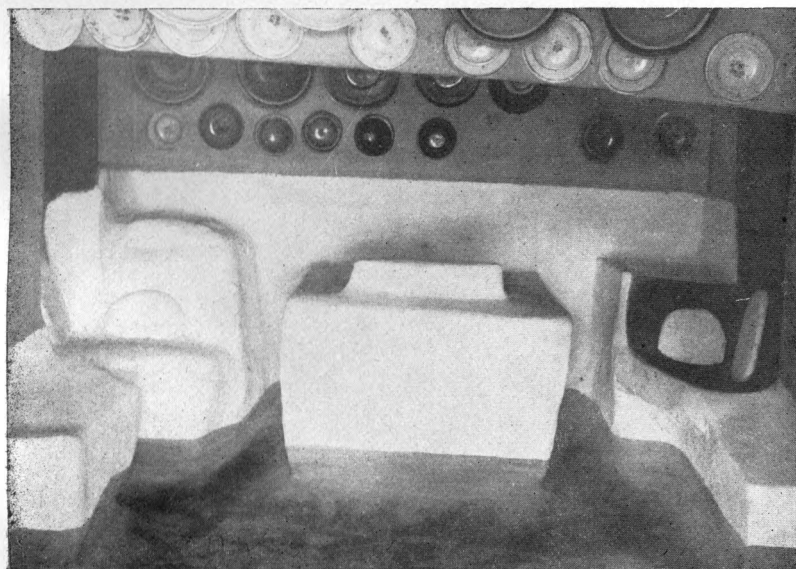
*1. Gerendaoszlopos gazdaház. Biharnagybajom.
(Vargha L. felv.)*

*2. Tüzelős ól tágas ólaskertben. Tiszafüred, Heves m.
(Vargha L. felv.)*

*1. Tüzelőpatkás szabadkonyha. Tiszaderzs.
(Vargha L. felv.)*

2. Katlanos, középpatkás tűzhely. Bihartorda.

1. Matyó ház. Az előtérben szabadkéményes üstökös ágasfás ház látható. Tard, Borsod m.

2. Matyó ház. Mezőkövesd, Borsod m.

hajtották, azt hírlelték osztán, hogy a töröktől nyerték. Egyszer nekik ment az pogány, mind levágta őket. Azután a víz közé Ványára visszajöttünk, ott megúnván az hamis emberek miatt, Túrra mentünk. A tatár ránk jött. Ekkor mind Ványa, mind Túr, mindpedig ez az egész föld elpusztult. Szolnok fele szaladtunk. Jut eszembe, hogy az hídra nem botsátotta a német az futottakat, letaszigálta a hídról, osztán minden szekeret egy aranyért botsátotta által. Osztán Czeglédnek telettünk, onnét Nánára⁴ jöttünk, ott hat esztendeig laktunk, onnét jöttünk Kardszagra, de akkor s azután is csak bujdosás volt életünk. Sokszor két éjszaka sem háltunk meg Kardszagon csak futottunk, jöttünk, mentünk.» Így élt akkor minden alföldi magyar ember, mint Ágoston Gergely.

Nem volt azonban jobb dolga a városiaknak sem. Ugy a török, mint a magyar sereg ezeket sarcolta élelemért. Ha nem adtak rögtön, akkor felperzselték a várost is. Nem tehetett a város sem egyebet, mind a föld alá bújt, mint a falu. Debrecenben 1698-ban, tehát a törökvilág utáni békésebb időben, nagyobb szerű téglapülete 17, kisebb szerű 66 találtatott. Részint fából, részint téglából 27, nagyobb földalatti 104, kisebb földalatti 324, romladozófélben levő 242. Némely telken három-négy gunyhó is volt épülve, hol a befutott vidéki szegénység húzódott meg; ilyen 248 számmal volt.

A városok sánccal és kettős sövénykerítéssel voltak körülvéve. A sövény köze földdel volt kitöltve. A sáncon és sövényen kapuk vezettek ki. A templomot is körkerítés vette körül, ez volt a belső vár, az utolsó menedékhely az ellenség előtt. Néhol még ezen belül is volt egy legvégső menedék, a torony. Azért a tornyot mindig kitűnően megépítették, az ellenség megfigyelésére sétálóval is ellátták. A torony katonai célokra felhasználása egy alföldi toronystílust teremtett, mely még ma is tartja magát. A régi katonai őrtornyok szép példája a szalontai csonkatorony, melyben ma Arany János múzeuma van.

A törökvilágban az emberi étellel egyenlő értékű volt a gabona, sőt ennek elrejtésére talán még nagyobb gondot fordítottak. A földben egy aknaszerű nyíláson át, egy terjedelmes üreget ástak. Miután szalmával, náddal jól kiegészítették, beleöntötték a gabonát, az akna nyílását leföldték, aztán a föld színével egyenlővé tették. Ha aztán jött az ellenség, a gazda nyugodtan menekült el, mert ha visszajött, volt mit ennie. Megtörtént igen gyakran, hogy odaveszett a gazda és nem volt aki a vermet felbontsa. Így az utóbbi években is bukkantak ásás közben törökvilágbeli vermekre, melyben épen, bár nem élvezhető állapotban, megtalálták az elrejtett gabonát.

⁴ Tiszanána.

Az eke, vagy ásó sok helyen, főleg elpusztult falvak helyein, az úgynevezett »telkek«-en sok helyen vet fel régiségeket, főleg cseréptégladarabokat, vagy cserépedényeket. Az ásatások folyamán sikerült több elpusztult falu helyén az egykori putrikat és vermetek kiásni s a benne talált régiségekből a 200—300 évvel ezelőtti falvak, házak képeire s az akkori életmódra következtetni.

Ezek a régi falvak csöppet sem hasonlítottak a mai falvakra, ellenben annál jobban hasonlítottak a mai cigánysorhoz. A házak és putrik szanaszét, rendetlenül feküdtek. Utcaik nem voltak, kerítések sem, legfeljebb némi árkolások húzódtak a ház vagy putri körül. Akármelyik irányban keresztül lehetett szekerrel is menni a falun. A fennálló házak olyanformák voltak, mint a mai bogárhátú cigánykunyhók, melyeknek teteje agyaggal van betapasztva, a földalatti putrik pedig olyanfélék, mint amilyet ma a csongrádi kubikusok szoktak hevenyészni munkálkodásuk helyén. A nagyobb szabású putrik fedett bejáróval, ú. n. gádorral bírtak, mint képeinken látható. A putrikban virágcserephöz hasonló cserépbögrékből összerakott kis kemencét találtak, amelyben úgy látszik, ganéjjal tüzeltek. Ezek a bögrekemencék előkerültek az Alföld több, a törökvilágban elpusztult községéből, sőt egy-két helyen eldugott faluban még mint élő kemencét is megtalálták.

•

A mai falu és falusi ház a török-kurucvilág után csendesebb időkben kezdett életre kelni. Erről a korról már többet tudunk mondani. A török és kurucvilág utáni falvaink gyors tempóban fejlődtek. Nincs semmi adatunk arra, hogy a hatóság a házak építését vagy a falvak települését a törökvilág előtt rendszabályozta volna, de utána annál inkább belefolyt a rendezésbe.

Ahova a kincstár telepített lakosokat, oda mérnököket küldött és az új falvak helyét kimérette. Ezért van az, hogy a Délmagyarországi falvak utcái olyanok, mintha lénia mellett húzlák volna ki őket.

Sok helyen, mint pl. Arad, Bihar megyékben az új lakosok nem alkottak falvakat, hanem szántóföldjeiken szanaszét tanyaszerűleg telepedtek. Ezeket Mária Terézia királyné karhatalommal összeletelepítette egy-egy faluba s aki nem akart a faluban építkezni, annak a tanyáját felgyújtották, vagy széthányták. Már akkor is tisztában volt a felsőbbbség azzal, hogy a tanyarendszer a művelődés kerékkötője.

Az 1802. év böjtmás havának 29-én a nemes jáász és két kun districtusok részéről tartatott közönséges gyűlés a következőket rendeli currentáltatni:⁵

A házak építése regulája.

Bizonyos az, hogy a házi fundusoknak megszorításával, valamint a levegő ég öszve szoríttatik, úgy a bántortalanságnak, a tűznek az egész helység kitétetik és így mind az egészséggel, mind a közbálorsággal ellenkezik; ne engedtesen tehát a lakosoknak a portákat darabonként kivált az előljárók híre és előrevaló megtekintése nélkül eladni.

»A királyi parancsolatoknak az a kívánsága, hogy a házak oly karban építtessenek, hogy a katonaság azokban kvártélyozhasson, de az egészség és a politia is kívánja, hogy azok rendezen és csinosan építtessenek, ugyanezért a lakosok semmi épületet ne tegyenek az előljárók híre s tudta nélkül, mert naponként tapasztaltatik, hogy a lakosok házak aljait trágyával — melynek gőzölgése veszedelmes — töltik meg; vigyázók legyenek az előljárók, hogy az épületek aljai jó és egészséges száraz földdel töltsenek meg oly móddal, hogy az épületnek belső földje a külsőnél magosabb legyen.«

Az új fundusok, valamint a districtualis determinatio tartja magistratualis tiszt urak vagy földmérők híre nélkül ne osztassanak, az építendő házak egymástól legkevesebbet az épületeken kívül 7 ölnyre helyeztessenek, ahol pedig a sűrűség már megvolna, ugyan a magistratualis tiszt uraknak és geometrának közbenjöttével új sor foglaltasson utcának.

Az újonnan építendő házaknak belső világossága 2 és fél ölnél kevesebb ne legyen, magassága pedig legkevesebb 7 sukk. A háznak 2 oldalán ablakok, még pedig kinyithatók, vagy fiókosak legyenek, hogy alkalmas időben a szobát ki lehessen szellőztetni, a magasságokra 2, szélességekre 1 és fél sukko-sak, az utcára hagyattasanak. Ellenkeznek e szerint az egészséggel a betapasztott és fióktalan ablakok és ha publicatio után fél esztendőre fiókos ablakokra nem fognak változtatni, azok minden tekintet nélkül betörettessenek.

Az újonnan épült házaknak teteje belülről (a nád farkait lesarlózáván) tüzet nem fogható földdel tapasztasson bé, a régi-eknek pedig vérték⁶ legyen és eszterhájai nádoltassanak bé; úgy hasonlóan a pitvar és a konyhának az a része is, melyek a kémény boltozátyán kívül esnek, bémázoltassanak.

⁵ Turkeve város levéltára Körözési jegyzőkönyvek X. k. 188. j.

⁶ = vértetek.

•A kémények a parancsolatok szerint, de a közbátorságra nézve is kőből, vagyis égetett téglából építtessenek, azoknak magassága a szegésen felül 3 sukk legyen; ugyanezért a communityások a lakosoknak ezen szükségére téglát mindenkor készen tartssanak és azt amennyire lehet, lakosaiknak olcsóbban mint szokták, adják.»

•Az újonnan építendő házakban 7 vagy 8 sukknyi kamara csináltasson, a kamarából legyen a padlásra való feljárás. A régi házakban pedig, ahol a padlásra való feljárás a pitvarban vagy, azon feljárására nyíló ajtó készíttessen és az is bémázoltasson.»

Minthogy pedig a házakban való mázolás kivált télben, mikor az ablakok ki nem nyitnak, rossz gőzölgése miatt ártalmas és veszedelmes volna, a nagyobb rossznak elhárítására szükséges volna elrendelni, hogy a mázolás csak egyszer essen meg egy héten, akkor is az ajtó és az ablakok nyitassanak fel; hogy pedig a máz tovább tartson és így ártalmas ne legyen, a szűcsök vagy vargák szeméjtében kihányott dirib darab bőröknek vagy vereshagymáknak főzött vizévet kevertessen öszve a mázolni való föld és azzal mázoljanak, ez a máz nem fog ragadozni és tovább tart, mellyel a gyakoribb mázolás is el fog kerületni.»

•Sok szerencsétlen példák tanítják, hogy az őszi időkből épített házak a hirtelen való belészállással huzamos nyavalyákat, sőt halált is okoznak, ugyanezért szükséges legyen elrendelni, hogy a házak tavasszal építtessenek, hogy azok nyáron által kellete szerint kiszáradjanak.»

•A kerítések is okai lehetnek a szerencsétlen tűz terjedésének, ugyanezek a házak közt lévő kerítések földből, sárból, vályogból s más tüzet nem fogható materiákból készíttessenek. A föld hordása az ország úttya körül tilalmas lészen.»

•Valamint a levegő égnek tisztítására és azáltal az egészségnek feltartása úgy a csinoságra nézve is szükséges és megkívántató az élőfáknak ültetése és nevelése, köteleztetik minden lakos szomszédsága háza megett ha nem több, legkevesébbé 6, kivált eperjákat oly helyre ültetni, hol azokat sem a rossz emberek, sem pedig a marhák el ne ronthassák, a temető árkok partjai is élő fákkal ültetessenek bé. Az élőfa elrontóknak 1 forint vagy 25 pácza büntetés, az elrontót feladónak pedig ajándék projiciáltatik.»

•A víz az ember életének egy megkívántató requisituma: ha tehát valaki rossz vizet iszik, következhetik abból nyavalya, annak elhárítására tehát a folyó vizek tisztán tartassanak és meg ne engedtessen, hogy azokban kenderek áztattassanak és meg ne engedtessen, hogy belé trágyák hordattassanak vagy döglött állatok. Hasonlóan az ivóutak is melyek a föld felett

2 suknyira felrovattassanak, azok esztendőben állandó emberek által négyszer tisztíttassanak meg, más kutak pedig ha 2 suknyira fel nem rovattnak, huzattassanak be.»

»Nemcsak az egészség, de a jórend és a tisztaság is megkívánja, hogy az utcák csinosan tartassanak, szükséges léssen tehát, mégpedig büntetés alatt elrendelni, hogy az utcára dögölt állatok ki ne vettessenek, szemetek, trágyák, akárminemű gazok ki ne hordattassanak, hanem azok az udvaroknak hátsó részében ásatandó gödrökbe hordattassanak, a dögök pedig minden kifogás nélkül eltemetessenek, az utcákon álló poshadt vizek lecsapoltassanak és azoknak folyások nyitassanak, melyeknek könnyebbítésére minden utcán vízvezető árkok ásattassanak, a vízállásokból se legyen szabad sarat a házak mellé hordani. A sertésólak se tétessenek ki az utcára, a szomszéd háza alá, hanem azokat minden gazda azonnal és minden hátráltatás nélkül vigye udvarának hátsó részébe.»

»A vermeknek a közönséges utcákon s utakon való ásatatása valamint veszedelmes és dísztelen, úgy azoknak begyújtásai és pergelései az egészségre és a közbátorságra nézve ártalmasak, óhajtani lehetne valóban, hogy a vermek kívül a helységen egy csomóban (mint némely helyen gyakoroltatik) ásattassanak. Amennyiben tehát a lehetőség engedi azt elrendelni, mind a polítia, mind az egészségnek fenntartása és a közbátorság is javallja a fenálló vermekre s különösen azokra nézve melyek a közönséges utcákon és utakon vagynak elrendelni épen szükségesnek találtatik, hogy azok, amelyek még alkalmatosaknak találtnak meghagyattassanak ugyan, de úgy, hogy azok szeles időben és estvére egyáltalán bé ne gyujtassanak és elegendő bátorsággal becsinálva tartassanak, a roskadozó félben levők behúzzattassanak, egyáltalján pedig senkinek ezután a közönséges utcákon vermeket ásatni büntetés alatt szabad ne legyen, hanem ássattasson, kiki a maga udvarán s portáján.»

»A salétromfőzők által a házakból kihordott föld helyett száraz föld hordasson be vissza a házba. Már feljebb előadott, hogy a házaknak trágyával való meghordása vagy töltése veszedelmes gőzölgése miatt ártalmas légyen, ugyanakkor a salétromfőzők mindenkor egy arra kirendelendő tanácsbeli személy jelenlétében hordják ki a házakból a földet és a gödrök ne trágyával, hanem jó száraz földdel töltessenek bé.»

Ez utóbbi pont magyarázatára meg kell említenünk, hogy száz év előtt még nagy divat volt a salétromfőzés. A salétromot puskaporgyártáshoz, szappanfőzéshez stb használták. Ma már vegyi úton állítják elő. A régi falusi házak földesek lévén, a lehulló és bomlásnak induló szerves anyagokból, de főleg apró

gyermekes köztisztaság elleni vétségeiből a szoba földje lassanként salétromossá vált. Ezt a földet ásták ki a salétromások s aztán kifőzték belőle a salétromot. Ezért természetesen fizettek a gazdának, aki aztán, hogy gyorsabban elsalétromosodjék a szoba földje, nem friss földet hordott be a kiásott szobába, hanem egyenesen trágyát. Képzeliük ezekhez a bűzőkhöz a szobában poshadó hordós káposztát, meg az ágy alatt ülő kollókat, az altalaj nedvességét, csodálkoznunk kell, hogy «él nemzet e hazán».

A fenti szabályrendeletnek azonban sok olyan pontja van, amit most 120 év múlva is ki lehetne adni és végre kellene hajtani.

*

Az ember a föld legalkalmazkodni tudóbb teremtménye. Bárhova veti is a sors keze, mindenütt tud magának fészket rakni. A régi Alföldön erdők nem voltak, de még fákat sem igen lehetett látni, amint hiteles régi útleírások megállapítják. Téglát sem égettek. Abból építettek, amit a föld önként kínált sárból, nádból, esetleg sövényből. A háború szülte szükség ma megint ezen ősi anyagok használatára szorított bennünket.

A sárépítkezésnek háromféle fajtája divatozott, sőt divatozik most is: a fecskerakás, vertfal és vályogfal. A fecskerakás olyanformán készült, hogy a meggyúrt sarat szalmával keverték és apránként villával rakták fel, közben-közben a felrakott falat meggereblyézték, hogy síma legyen. A vertfalat deszkák között dögölték s a deszkákat időről-időre felemelték.

A vályogfal sárból kivett és megszáritott, de ki nem égetett nagyobb téglamájú darabokból épült. Mindezen falféleségek mai napig is használatosak.

A nád- és sövényfalú építkezés letűnőfélben van. A vizek lecsapolásával eltűnt a nád és kivesztek a vesszős berkek. A nád és sövényházak favázra készültek. Az egész ház leglényegesebb része a két ágasfa s az ezeken nyugovó szelemen volt. A gerendák, szarufák a szelemeneken nyugodtak. A ház négy sarkán is volt egy-egy ágas, ezeket pedig felül egy koszorúgerenda kötötte össze, melyen a szarufák alsó vége nyugodott. A fal tehát a tető terhét nem viselte, mint ahogy a mai építkezéseknél viseli, következésképpen a fal gyöngye anyagból (nád, sövény) is lehetett. A nádfal úgy készült, hogy a fal helyén árkot ástak, ebbe beleültették a nádat, aztán két korc közé szorították, fent a koszorúfánál elnyírták, aztán betapasztották. A nádházak ma már nagy ritkaságok, csak a Sárrét környékén találhatók még.

A sövény- vagy paticsfalú házak gyakoribbak; a Nyírségen s túl a Dunán több helyütt ma is megvan. Sokféleképpen

készítik a sövényfalat, de mindnek az a lényege, hogy összefonják a vesszőt, aztán betapasztják.

A házak teteje a régi időben nádból, zsupszalmából és sárból készült. Régen a nép az Alföldön cseréppel nem fedett s a zsindeylől is idegenkedett. Ahol inkább gabonát termeltek, ott a zsúp vagy a szalmatető divatozott, ahol nagy rétségek voltak s a nép jobbadán jószágtartásból élt, ott nádat használtak.

Régen a nádnak, mint tüzelőanyagnak is nagy szerepe volt, sőt azt mondhatjuk, hogy sok helyen kizárólagos tüzelőanyag volt. A tüzelőanyag pedig a nép építkezésére is visszahat. Náddal például csakis boglyakemencékben lehet fűteni. A nád nagy lánggal ég, ezért a kicsapó láng miatt a kemence száját úgy kellett építeni, hogy az a kéménybe szolgáljon. Főzni náddal csak a szabad kémény alatt lehetett a pitvarban, A takaréktűzhelyek a múlt század közepén kezdtek divatba jönni, mikor a nád mint tüzelőanyag kiveszett. A takaréktűzhelyekben kisebb lánggal égő, de tartalmasabb tüzelőanyaggal (fa, kóró, ganéj) lehelve tüzelni, a takaréktűzhely lassanként helyet nyert a szobában is a kemence mellett. Bár ez az újítás gazdaságosabb, mert a főzéskor eltűzelt anyag a szobát egyúttal fűti is, másrészt azonban a konyha minden bűze a szobában marad és rontja a levegőt. E tekintetben a régi tüzelési és fűtési rendszer halározottan egészségesebb volt. A földes szobák régen általánosak voltak, ma már azonban ezek is kezdenek kimenni a divatból. Az ablakok is folyton nagyobbodnak s a szellőztetés is lassan általános szokássá válik. Régen azonban e téren nagyon el voltunk maradvá. Az ablakok csak lantornások voltak, vagyis bődövel vagy disznóhólyaggal voltak behúzva üveg helyett; az egész ablak nem sokkal volt nagyobb, mint az ember tenyere. Szellőztetésről meg egyáltalán nem volt szó sem.

Említettük, hogy régen nagy divatja volt a földalatti építkezésnek, s az emberek putriszerűleg építkeztek. A török világ után a házak lassanként kibujtak a földből és a putri egyre ritkább lett. Ma már jobbadán csak a cigányok és kubikusok építik ezt az ősi hajlékféleséget. A mai magyar ember földfeletti házban lakik. Régen azonban néha a jószág is a föld alatt lakott. A magyar ember jószágá számára is putrit, földolat épített és ez a földbe vájt istállóféleség mai napig sem ritka. Putriolat pl. a Nyírségen és környékén ma is sokat találunk, sőt vannak a Nyírségen olyan falvak is, ahol jószágot a föld felett nem is tartanak, fennálló istállót nem is építenek. Ennek az oka az építőanyag hiányában rejlik. A homokból sem vályogot sem léglát nem tudnak verni, sárfalhoz anyag nincs, nád-, sövényanyag alig található, így nem marad más hátra, gödröt ásni,

ennek oldalait kibélelik, hogy be ne omolják, fedélszékét meghordják giz-gazzal, s egy gádon jár le a jóság. A kisebb lábasjóság és a baromfi számára is külön-külön putrikat építenek. Divatban voltak régen a trágyából készült aklok és ólak is. Mikor a *szarvas* (trágyadomb) már jó magasra nőtt, közepét kivájták, ajtót vájtak az egyik oldalán, gizgazból fedelet hánytak rá és kész volt az istálló.

Említettük, hogy régen a gabonát is a föld alatt tartották vermekben. A vermeket vagy az utcán, vagy a falu végén valamely emelkedettebb helyen ásták. Divatban voltak régen a fennálló gabonások is, melyek boglyához vagy kazalhoz hasonló sárépítmények voltak. Ezek ma már alig láthatók.

A múlt században még gyakori volt a nád- és vályogkerítés, melyet aztán deszkakerítés szorított ki.

Első kiadása: A Falu. A »Falu« Országos Szövetség Közlönye. III. 1922. évf. 1., 2., 3. füz., 15—17, 41—43, 66—67. 1.

A dolgozatnak »A házak építési regulája« cím alatt közölt része megjelent az Ethnographia-Népélet. XLIX. 1938. évf. 1—2. füz. 238—240. lapján.

Ugyanez különlenyomatban: (Régi feljegyzések.) (Budapest, 1938. Kertész József ny. Karcag.) 4. l. 8°.

A MAGYAR HÁZ

(1934.)

A még csak rövid multra visszatekintő néprajzi tudomány történetében is a legújabb kor szülötte az emberi település és épületformák vizsgálata. A településtani vizsgálatokkal ma már szoros párhuzamban haladó házbúvárlati vizsgálatok, megelőzve a településformák tanulmányozását, a németeknél indultak meg és a »Hausforschung« valóságos német nemzeti tudománnyá lett.

Bünker Rajmund soproni tanító, a soproni múzeum kiváló igazgatója több évtizedes munkálkodása, mely a Keleti-osztrák tartományok háztípusainak vizsgálatára irányult — itthon is ráterelte a figyelmet erre a stúdiumra s Huszka Jánosnak, Jankó Jánosnak, Herman Ottónak a 90-es évek közepén megindult hazai vizsgálatait, részben a köztük kifejlődött tudományos vita jó tékony hatással volt e tudományág népszerűsítésére. Míg a hazai településformák eredetének megállapítására és összefoglalására kísérletek alig történtek, a házbúvárlat majdnem hogy azal kezdődött. Huszka 1895-ben a »Székely ház«-ról írott könyvében bizonyos általa ősinek tartott jellegek alapján a székely ház analógiáit messze Keleten, Kínában és Délázsziában találja meg, s azt a megállapítást szűri le, hogy a székely ház a széke-lycknél szkita örökség.

Utána 1897-ben Jankó János az 1896. évi ezredéves kiállítás néprajzi falujában kiállított parasztházakat veszi vizsgálat alá, s azokban főleg az alaprajz alapján a német iskola módszerével németek által karakterizált felnémetnek mondott háztípust ismeri fel. Herman Ottó nemsokára, 1899-ben megtámadja Jankót. Hibáztatja, hogy a kiállításon szereplő újabb, általa vasútmenti-nek nevezett, mesterember készítette háztípust vette vizsgálat alá, mely már kevés magyar jelleget őriz, s szerinte is valóban német eredetűnek vehető. Hermann Ottó aztán Jankó germán orientálódásának ellensúlyozásaképen kimutatja, hogy a magyarnak

igenis van ősi hajléka, nem is egy, hanem kétféle, melyet mint nomád hozott magával s itt e hazában fejlesztette ki belőle a házát. Egyik a Kiskunsági cserény, másik az Alföldi Duna-Tisza-közi putri; mindkettőből a három osztatú magyar ház nőtt ki. Ő már a ház szláv terminológiájának nem tulajdonít nagy jelentőséget a magyar ház kialakulásában.

Mindhárom házbúvárunknak az volt a hibája, hogy kevés adat alapján egyoldalú kutatási módszerrel végleges álláspontot igyekezett elfoglalni a magyar ház eredetének kérdésében.

Bátky Zsigmondé az érdem, hogy a magyar ház tanulmányozása helyes irányba terelődött, s az eredet kérdése is tisztázódott. Az eddigi irodalom alapos áttanulmányozása után revízió alá vette a Jankó és Herman elméletét és a magyar háztűzhely és építkezés kérdését minden oldalról alaposan megvizsgálva, megállapításait a Néprajzi Értesítő 1930—31. évfolyamaiban számos kiváló cikkben lefektette. Ezen tanulmányok eredményét az alábbiakban ismertetjük. A »Magyar ház eredetéhez« c. cikkében alapos vizsgálat alá veszi a tárgyi, nyelvi és történeti adatokat, bár az eredet kérdésére nézve határozottan nem nyilatkozik, de a részletkérdéseknél megmutatja az utat, melyen a kérdés megoldásához eljuthatunk.

Először a nyelvi emlékeket veszi vizsgálat alá. Azokkal szemben, akik azt vitatják, hogy a lovas sátoros nomád magyaroknak háza sem volt, leszögezi, hogy a magarnak 3 élő szava is van a házra, ezek a *lak*, *hajlék* és *ház*. A *lak* szó a finn *lakka* — eresz, tető, kunyhó — szóval azonos. Sirelius finn etnografus szerint a *lakka* a kota mellett ősidők óta ismeretes az osztjások és vogulok, tehát legközelebbi nyelvrokonaink közt is. Mint helynév gyakran előfordul nálunk, mint Ujlak, Széplak, Ketellaka stb. Ebből származik a lakás szó, mely az oláhba is átment, ahol a *locas* szó templomot jelent.

A *hajlék* szóról azt mondja Budenz, hogy ez a *kaj* — »hálni, feküdni« jelentésű ugor szóból származik. Ez elsődlegesen valami enyhelyet jelenthetett. A *hajlok*, *hajlék* szó a régi magyar nyelvben kunyhó-féle épületet jelenthetett. A mai nyelvben a Tájszótár szerint a szállóbeli prэшházat nevezik így.

Ház szavunk — bár nagyon hasonlít a német *Haus*-hoz, nem német, hanem finn-ugor eredetű. Ma is megvan úgy a finn, mint az ugor nyelvekben. Ez éppen úgy, mint a germán *haus*, *hus*, a szláv *chyz*, emberi lakóházat jelent.

Még ide sorozhatnánk a *kunyhó* szót is, amely valószínűleg a török *konak*-kal függ össze. Baskirul *kunan*.

Német és magyar házbúvárok az ezredéves kiállítás falusi házainak ismerete alapján aztán hosszú ideig azt tanították, hogy nemcsak Ausztriában, hanem hazánkban is, közelebből

a Dunántúl az ú. n. felnémet (felsőnémetországi) háztípus volt elterjedve. Ennek a háztípusnak lényege az, hogy két külön tűzhelye és külön kemencéje (később kályhája) s ennek megfelelőleg két »kultúrtere«, t. i. külön főző és külön hálólhelyisége, azaz mint ma mondjuk, szobája és konyhája van.

Az alnémet házformának ezzel szemben egy helyisége s egy tűzhelye van.

Oszttrák házbúvárok azonban azt észlelték, hogy a Keleti-Alpok elmaradt vidékein, mégpedig úgy a német, mint a szlovén népterületen, az egykor szlávok lakta, ma vegyes lakosságú területen a felnémet házféleségen kívül egy olyan ház is él, mely sem nem konyhaféle, (Rauchküche, Rauchhaus), — azaz olyan ház, amelyikben tűzhelyen főznek, s amelyik házban persze laknak is, (ilyenek pl. a kezdetleges erdélyi házak); — sem nem szobás ház, (Stube, Kachelstube), tehát külön tűzhelyes és külön kályhás, konyhás-szobás ház, hanem egész megjelenésében mindkettőtől eltérő valami, egyetlen helyiségű kéménytelen füstös ház, »Rauchstube« (Rauchstubenhaus).

Lényege ennek az, hogy legalább ma kettős tüzelője van, ú. m. nyílt főzőtűzhelye, és vele szorosan összeforva hatalmas kőkemencéje, fűtésre, főzésre, kenyérsütésre, teteje pedig heverésre, hálásra, és korábban forróvízzel öntözve gőzfürdőre.

E sokféle szerepből is világos, hogy a főtüzelő itt a kemence, nem pedig a tűzhely, mely sok, főleg szlovén helyen ma is csupán piciny tűzpadka, azaz nem igazi tűzhely, annyira, hogy rendesen nem is főznek rajta, tehát csak mintegy másodlagos járulék. Így joggal föltehető, hogy az eredeti, helyesebben egykori tüzelő a kemence lehetett.

A kezdetleges füstös ház tehát konyha és szoba egyben. Egy XVI. századból való ilyen ház ma is látható a gráci múzeumban.

Ez a pusztulóban levő ősi alpi házforma nemcsak Kelet-Ausztriában honos, hanem a szlovénsséggel együtt átnyúlik magyar és horvát területekre, sőt régebben az egész Dunántúl, még magyarul lakta vidéken is uralkodó volt.

Ez a szlovén-szláv lakásforma volt az, mellyel a honfoglaláskori ősi magyar tűzhelyes ház itt összetalálkozott s mely amattól átvette a kemencét vagy banyát, amivel aztán a ház belső élete is megváltozott.

Az alpi bajor telepések is szlovén-szláv úton ismerkedtek meg a kemencében való főzés szokásával. Ez a kéttüzelős, de egysejtű ház a felnémet kályhás ház hatására előbb oszttrák földön, majd nálunk is egy új házféleséggé, az álfelnémet házzá alakult át, mely alaprajza és befogadott cserépkályhája miatt megfelel az igazi felnémet típus legegyszerűbb formájának.

Hogy ez a háztípus tulajdonképpen ál-felnémet, már Geramb is rámutatott; a dunántúli magyar házzal kapcsolatban pedig Bátky bizonyította be.

A Jankó által először felnémetnek mondott, majd később magyar típusúnak kinevezett nyugatdunántúli ház tehát rokon a szláv eredetű osztrák füstősházzal, de nem azonos a felnémet ház kezdetleges formájával.

A honfoglaló magyarság tehát magával hozta ősi nyílt-tűzhelyű házát, mely hazánkban, főleg a dunántúli részen a szlovének hatására átvette nyugat felől a kemencét, s a szláv ház egyéb jellegzetes sajátosságát. Habár alapja és tűzhelyei alapján ma már felnémetnek látszik is, tulajdonképpen ál-felnémet s inkább a nyugati szlovén kemencés nyílt-tűzhelyes füstősház jellegeit viseli magán. Ez magyarázza meg, hogy a ház terminológiájában sok a szláv elem, a német ellenben kevés.

Holott ha a németségtől vettük volna át a felnémet házat, a terminologia inkább német volna, nem pedig szláv.

Több német tudós azt állítja, hogy a német *haus* szó a finn nyelvekből került hozzájuk. Viszont orosz nyelvészek azt állítják, hogy a magyar *ház* szó ment át a déloroszba, fehéroroszba, sőt a lengyelbe is a lakóház jelölésére, mégpedig a magyar honfoglalás előtt. Ezek a nyelvi tények nemcsak azt bizonyítják, hogy a honfoglalás előtti magyarságnak háza volt, hanem azt is, hogy a finn-ugor népek ősidők óta házépítő népek voltak. A magyarságot tehát pusztán sátor alatt élő nomád népnek fel fogni nem lehet. Bátky feltételezi, hogy a magyarság ugor ága a mai értelemben vett valamiféle házzal, mégpedig egy takarosabb és egy szegényebbfajtával, eredetileg talán téli és nyári házzal jött be mai hazájába. A török elemről felteszi, hogy eredetileg rudas *kota*-féle sátorban lakott, amelyet később nemez-sátorral váltott fel.

Áttérve a ház részeire, megállapíthatjuk, hogy az ajtó, fél (t. i. ajtófél) küszöb, fal, tető, fedél és haj (hajazat) szintén ugor szók, mely részekből egy primitívebb épület minden lényeges alkotórésze kikerül. A fél-nek megfelelő finn *pieli* és mordvin *pāl* szó Sirelius szerint a finn-permi egység korából való Kr. e. 2500 körül, vagyis abból a korból, amikor a kezdetleges földművelés és meglepedés nyomai is kimutathatók e népek között. A magyarság tehát ezt a mesterszót csaknem 4500 év óta őrzi; bizonyos tehát, hogy az építést is ennyi idő óta megszakítatlanul gyakorolja.

A szláv elmélet hirdetői a *szoba*, *konyha*, *pitvar*, *tornác*, *gádor*, *ablak*, *oszlop*, *gerenda*, *borona*, *szelemen*, *rag*, *eszterha* stb. szavakat szokták felhozni a magyar ház szláv eredetének

bizonyítására. Ezek azonban több szláv nyelvből átvett szavak, s egyáltalán nem bizonyítható, hogy a honfoglalás körüli időkből valók-e, vagy a későbbi századok folyamán vettük-e át. Az is nagyon lehetséges, hogy sokszor ok nélkül, magyar szókat szoríthattak ki.

A fentebb említett szláv szavak zöme faházra utal. Valószínű, hogy az itt e hazában talált szláv népek fából építkeztek, a boronafal építése például összsláv technika. Van azonban a fal-építésnek más kezdetleges technikája is, mint a sövény, nád és sárfal, melyek fátlan vidékeken vannak leginkább elterjedve. Mivel a honfoglaló magyarság fátlan vidékről jött, s egyrészt fátlan vidékre telepedett, főleg ezt a falépítési technikát gyakorolta.

Anonymus két ízben is épített kunyhókat (tugurium) a honfoglalókkal, de ezek csak ideiglenes építmények lehettek. A letelepedett honfoglalóknak házaik is voltak.

Ezek a házak minden valószínűség szerint nádból, sövényből, és sárból készültek, s ezek építési technikáját a magyarság már magával hozta.

A sárházak hazája az esőtlen pusztaság, így az előázsiai török alföldek, nálunk pedig az Alföld. Egyszerűbb hajlékokon és melléképületeken is divatozik a száraz tájékokra jellegzetes, keleti formájú lapos vagy bogárhátú hajazat gazból, sásból, szalmából stb., melyhez se rag, se szelemen, se oszlop nem kell, mint általában a sövényfalú házakra.

A sövényépítkezés a sártapasztással a pusztai népek (törökök, déloroszek) közt elterjedt technika. Sövényházak, helyneveink tanúsága szerint már igen régen épültek nálunk. A nádépítkezés még inkább a pusztai népeké. Freisingi Ottó püspök még a XII. század közepéről azt írja, hogy leggyakrabban itt a nádház, kevés a faház, legkevesebb a kőház. Mivel a pástorépítmények ma is leginkább nádból készülnek, feltehető, hogy a nádépítkezést is magunkkal hoztuk. Nemzetiségeink nádból nem építkeznek.

A fenti adatokat annak bizonyítására hoztuk fel, hogy a honfoglaló magyar nemcsak sátort és sátorszerű kunyhóféléket, hanem bármilyen szerény, de valóságos házat vagy házakat is hozhatott magával. Az itt lakó népek háza sem lehetett külön, mint a honfoglaló magyaré. A szomszédos bajor-németekéről ugyan feltételezhetjük, hogy fejlettebb volt, de a lexicális anyag tanúságai szerint ezekkel nem érintkeztünk s tőlük nem tanultunk.

Ha a magyar házon mégis szláv hatások mutathatók ki, azok a hatások a magyar házat a honfoglalás utáni századokban érték.

Az ősi magyar ház tagozódására adataink nincsenek. Valószínűnek tartjuk azonban, hogy az is egysejtű, egyhelyiségű épület lehetett, mint a sátor. Az a tény, hogy a magyar ember a szobát háznak nevezi, azt mutatja, hogy valaha a szoba egy volt a házzal, vagyis a ház egyetlen helyiségből állott.

Elmaradt vidékeken, főleg Erdélyben ilyen egysejtű házak ma is vannak. Régi feljegyzések azt mutatják, hogy ebben az egyetlen helyiségben volt a tűzhely, illetőleg a régi feljegyzések azt mondják, hogy a háznép a konyhában lakott, ez volt maga a ház. A tűzhely eredetileg a pusztai földön, a ház közepén lehetett, mint a sátorban.

Ilyen középső tűzhelyes padlás és kéménytelen házat ma már a magyarság körében nem találunk. A tűzhely csak lassan, fokozatosan emelkedett a mai magasságára. Az alacsony gyalogszékek, az asztalszék még megvannak a mai konyhában is, és azt a kultúrszintet mutatják, amikor a ház élete még a földön folyt le s nem a mai magas asztalról ettek.

A nyílt tűzhely egyben a fűtés és a világítás céljait is szolgálta. Hogy az ősi, egysejtű magyar háznak volt-e eresze, nem tudjuk. Az eresz régi magyar szó, s tetőkieresztést jelent.

Volt azonban egy kölcsönszavunk s egy épületünk, mely talán az eresz korai meglétére mutat. Ez a szín. Az oroszban ez egy kezdetben nyílt, később zárt helyiségnek a neve, mely a házhoz volt toldva. Oroszul *széni*. Az Áltóld keleti felén is *szén*-nek mondják.

Nálunk a szín nincs szerves kapcsolatban a lakóházzal, hanem egy többé-kevésbé nyitott melléképületet hívnak színnek. Lehetséges, hogy a magyar szín, esetleg honfoglalás előtti orosz kölcsönzés. Hogy a honfoglaláskor már ismertük, Anonymusra hivatkozunk, aki említi az Szénüholmu-t, melyet a latin *foliata* szóval ad vissza.

A pitvar a szláv *tvoriti* — csinálni szóból ered s a *pritvoru* hozzáépített valamit jelent. Helyzetileg tehát a pitar teljesen megfelel az orosz széninek, sőt functióbelileg is egyezik vele, mert eredetileg csupán eresz vagy előtér volt a ház védelmére.

Szláv eredetű a magyar ház leglényegesebb fölszerelése a kemence, és pest is, amiknek átvételével természetesen az ősi magyar ház belső élete is lényegesen megváltozott. A honfoglalás előtti magyarságnak valószínűleg volt kenyérsütő kemencéje, de nem tudjuk, hogy a házban volt-e vagy azon kívül. Az ősi kenyér nem olyan volt, mint a mai, hanem kovásztalan lepénykenyér, melyhez nem kellett nagy kemence.

Eleinte a parasztkemence is az egysejtű házban állott, belülről fűtötték, s valami kapcsolatba került a szabad tűzhellyel. A pest is tulajdonképpen kemence. Ez az elnevezés

Erdélyben a székelyek között él, s úgy látszik, hogy a bolgárszlávoktól vettük át. A kemencének egy harmadik neve is van az ország nyugati felében, ez a *szoba*. Ez a szó alkalmasint a német-középlelatin *stube* — *stuba* (tárgy) szó átvétele, mely ép-úgy jelentett kemencét, mint később kemencével ellátott kád-fürdős kemenceféle szárító-aszaló bódét. Később szobának neveztük azt a lakóhelyiséget is, amelyikbe a tisztán fűtésre rendelt stubét betelepítettük. A kemence jelentésű szoba lassanként átment az általa fűtött helyiség, a ház megjelölésére.

Miután Bánky a magyar ház eredetét megállapította, a magyar házak típusainak megállapításába fogott. Ebben a munkájában a fő hangsúlyt nem a ház alaprajzára, hanem annak tűzhelyére fektette

A parasztház legfontosabb szerve a tüzelőhely. Fokozott mértékben áll ez a kezdetleges állapotra, az egysejtű hajlékra, melynek egyetlen tüzelője mindazt a feladatot kénytelen magára vállalni, ami a többi helyiségre való oszlódás elkövetkeztével a többi tüzelőhelynek jut. A tüzelőhely további fejlődése mutatója az illető hajlék műveltségi színvonalának, mert a ház fejlődése rendszerint szorosan együthalad a tüzelőhely tökéletesedésével. A parasztházak csoportosítása, rendszerbefoglalása tehát legtermészetesebb módon e belső, tehát leglényegesebb meghatározó jelleg alapján történhetik.

Sajnos a házzal és általában az építkezéssel foglalkozók többnyire nem fektettek elég súlyt a tűzhely tanulmányozására, inkább a ház külsejét írták le, gyakran túl sok figyelmet fordítottak a ház díszítményeire, melyek a magyar parasztház eredetére nézve jelentéktelen fontossággal bírnak. Gyakran csak az újabb házformákat méltatják figyelemre s a régi kezdetleges típusokat nem vizsgálták. A ház belső életének tanulmányozásával keveset törődtek, s a nyelvi anyagot sem gyűjtötték kellő figyelemmel.

A magyar ház tűzhelytípusaival — mint korábban említettem — legelőször Bünker Rajmund soproni tanító, az oltani múzeum kiváló őre foglalkozott, kinek neve itthon kevésbé, de a német házbúvárkodási irodalomban annál inkább ismert. Bünker azonban csak a milleniumi falu házaiban levő tűzhelyeket vizsgálta meg és írta le. Sajnos, — mint már említettem — ez az anyag messzebbmenő következtetésre nem volt valami nagyon alkalmas. Ezeknek a tüzelőhelyei többé-kevésbé már újabb típusúak voltak. Sajnos, a további búvárkodásra csak a Bünker által publikált anyag állott a német tudomány rendelkezésére s Geramb jeles házbúvár gráci egyetemi tanár és múzeumigazgató a Bünker által közölt anyag alapján rendszerezte a magyar ház tűzhelyeit.

Geramb 5 féle tüzelőtípust különböztet meg Európában. Ezek: szabad tűzhely, kandalló, keleteurópai tűzhelyes kemence, fűstház as tűzhely és tűzhelyes kályhás tüzelőhely, melyek mindegyikére megfelelő szó is van, ú .m.: Konyha, kamina, chata, fűstház és szoba .

Szerinte Bünker közlése alapján Magyarországon a következő házfajták vannak: Tűzhelyes ház, csak a matyóknál. Fűstszobás ház, a nyitra megyei németsegnél. Tűzhelyes kemencés ház a ruténségnél és a székelységnél. Konyhás-szobás ház az ország többi részén.

Mindjárt meg kell itt jegyeznünk, hogy a matyók háza nem tűzhelyes, mert Geramb a matyó istállót vizsgálta, — amely sohasem volt ház — viszont úgylátszik, hogy a matyó ház elkerülte figyelmét, mely egyezik a többi alföldi házzal. A tűzhelyek vizsgálata szintén a felnémet eredetéhez vezetett. Jankó is ilyennek látta a magyar ház tüzelőjét.

Azóta a tűzhelyre vonatkozó adataink is jelentékenyen bővültek, úgyhogy biztosabb alapon nagyobb sikerrel kísérlehetjük meg tűzhelyeink és általuk házféleségeink rendszertani egybefoglalását és földrajzi áttekintését.

Legkezdetlegesebb tűzhelyeink azok, melyeket szabadban tanyázó emberek alkalmoszerűen vagy pásztorfélék az állandóbb hajlékokban jóformán minden készüllet nélkül, a pusztá földön raknak, s rendesen nyárson pirítanak vagy bográcsban főznek mellettük. Ide számítható a matyó tüzelős ól, s a nagykun tanya is. Fontos azonban, hogy ezeken a tüzelőhelyeken mindig férfiak tüzelnek. Ezzel szemben a ház tüzelőjén a nő tüzel, főz, süt, aki állandóbb lakója mint a férfi.

Aszerint, hogy a tűz a szabadon, vagy burokkal körülfogott helyen ég, tüzelőhelyeink általában nyíltak, vagy zártak, vagyis tűzhelyek, vagy kemencék. A nyílt tűzhelyek kezdetlegesebb, a kemencék fejlettebb tüzelő eljárást képviselnek. Meg kell azonban jegyeznünk, hogy a zárt tüzelő nem a nyílt tüzelőből lett, bár a nyílt tűzhelyek fejlődése is elsősorban biztonsági és takarékosági szempontból bizonyos mértékig a zárt-ság felé halad.

A kemencék a kályhákban végződnek. Kályha alatt főképpen fűtésre rendelt cserepes kemencéket értünk, a tűzhely elnevezés pedig szabad tüzelőt takar. Hazánkban még sok tüzelőféleség van. Mivel pedig a tüzelőhely döntőleg hat a ház beosztására és berendezésére, következésképpen a háztípusok is sokfélék.

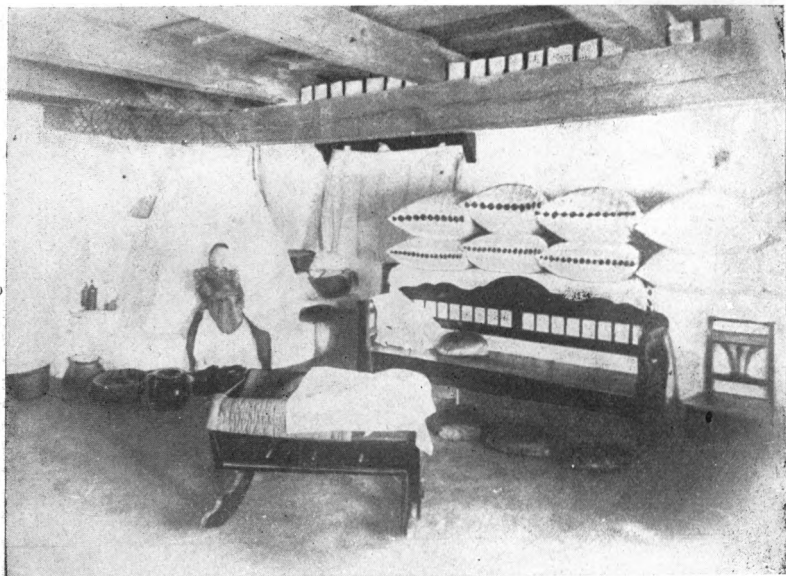
Bátty a tüzelőhelyek formái szerint 5 magyar háztípust különböztet meg. Ezek: 1. keleti vagy erdélyi, 2. északi vagy palóc, 3. déli vagy alsódunántúli, 4. nyugati vagy középdunán-

1. Utcarészlet újabb típusú matyó házakkal. Mezőkövesd.

2. Újabb típusú matyó ház. Mezőkövesd.

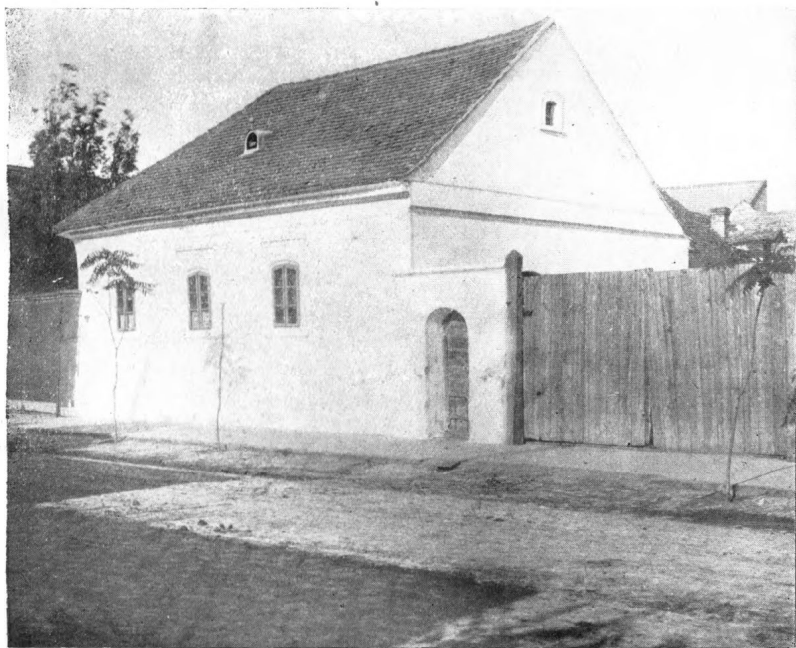
Sárréti parasztszoba boglyakemencével. Békés m.

2. Boglyakemence. Hajdú m.

1. Árkádos gazdaház. Hódmezővásárhely, Csongrád m.

2. Városi polgárház a XIX. század elejéről. Kecskemét.

1. Szelemengerendás vertfalú ház. Vál, Fejér m.

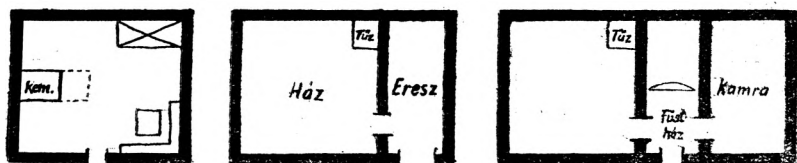
2. Boronafalú kerített ház. Csesztreg, Zala m.

(Bödei J. felv.)

túli, 5. közép vagy alföldi magyar háztípusok. Az első kettő egytűzelős (egyhelyiségű, kandallós, illetőleg kemencés) az utóbbi három kéttűzelős (kéthelyiségű, tűzhelyes és kemencés) ház, legalább is a mai állapot szerint.

A keleti magyar vagy erdélyi háztípus.

A magyar házak között legkezdetleesebbnek a keleti vagy erdélyi házat tekinthetjük. Az ország ezen része legkevésbé volt kitéve idegen hatásoknak. A magyar székely, hegyvidék félreeső falvaiban jól megmaradhatott az ősi, kezdetleges háztípus. Itt még elvétve az egysejtű ősi ház is megmaradt, ahol a ház tényleg szoba is egyúttal. Ebből fejlődött a kétszejtű szoba-ereszes, majd fűstház, szobás, kamrás ház.

15. ábra. Az erdélyi ház alaprajzi fejlődése.

Az egysejtű csángó ház kezdetleges tűzelője két részből áll, a szikrafogóval ellátott nyílt tűzhelyből és az e mögött levő kemencéből. Ősinek a nyílt tűzhelyet tekinthetjük. A kemence újabb eredetű a házban. Régebben az udvaron volt. Nem is volt nagy szerepe, mert a mai magas kenyér még a közelmúltban ismeretlen volt a székelyeknél. Lepényszerű kenyeret ettek, vagypedig kukoricalisztból készült puliszkát.

A székely házba a kemence csak az újabb időben került be.

A szabad vagy nyílt tűzhely két részből áll. Egy a földön levő, mintegy négyzetméter terjedelmű, tenyérnyi, vagy arasznyi tűzlepadlásból s az e fölött a padlásról lecsüngő csonka-gúla vagy négyszög alakú füstfogó kürtöböl, melynek öble a tűzhely füstjét felfogja és a padlásra vezeti.

A füst, vagy szikrafogót vesszőből fonják, s hogy tüzet ne fogjon, sárral betapasztják. Ez a tűzhely jellemző az erdélyi házra, s egészen Szatmár-Szilágy-Bihar megyék síkságáig megtalálható. *Cserény*-nek, *góc*-nak, *gógány*-nak, *pest*-nek nevezik. Fejlettebb formája nem sövényből, hanem cserépből készül, ezért cserepesnek vagy csempének is hívják. A szászoknál ismert díszes csempés gócot Luther kályhának nevezik, ez nem más, mint az erdélyi tűzhely legfejlettebb formája. A szabad

tűzhely, mint előbb említettük, idők folyamán a kemencével bővült, ezenkívül van katlanja is, mely a takaréktűzhely ősné-
nek tekinthető. Az erdélyi tüzelők (tehát a tűzhely, kemence,
katlan stb.) mindig koncentrálódnak, egymáshoz épülnek. Lé-
nyeges, hogy mindig a házból és sohasem egy másik helyisé-
gből, mondjuk a konyhából fűtik. Így tehát az erdélyi ház egyet-
len, mégpedig legegyszerűbb formájában nyílt tüzelős helyi-
ség, »maga a ház«, melyhez később a három oldalról nyitott
állásszerű eresz járult. A szoba és konyha szót az erdélyi nép-
nyelv nem ismeri.

Az ősi erdélyi ház fejlődésmenete Bátky szerint ez: Volt egy
egysejtű hajlék szabad tűzhellyel, füstfogó nélkül, előtte nyi-
tott eresszel. Ez volt a fűstház. Ebben tüzeltek télen-nyáron. Ez
később füstfogót és kürtőt kapott s a füstöt az ereszbe ve-
zették. Később az eresz bezárult és ide is építettek nyárra sza-
bad tűzhelyet. Most már az lett a menyezet nélküli fűstház,
vagy pítar, a füsttlen helyiség pedig a ház.

Ez a tüzelő, illetőleg az ilyen ház, általánosan fellel-
hető a székelység, erdélyi magyarság és primitívebb formá-
jában az oláhság között. Sőt az Alföld keleti felén, Szatmár,
Bereg, Ung, Zemplén, Borsod, Abaúj, Gömör megyéken át
egészen Heves megyéig eljut.

Az erdélyi vagy keleti háznak sok esetben külön álló
kemencéje is van, az udvaron. Ezt kenyérsütésre használják.
A kemence fölé gyakran 4 oszlopon álló fedelet, szint épí-
tenek. Majd, hogy oldalról is védelmezzék a kemencét, a
színt 3 esetleg 4 oldalról körülfalazzák, s a kemence ilyen-
formán zárt helyiségbe kerül. Majd a kemencéhez kikerül
a nyári tűzhely, esetleg a katlan is, és ilyenformán a rendes
lakóház mellett egy u.n. sütőház jön létre, melybe a család
is beköltözik, s a tulajdonképpeni lakóház lakatlan, ünneplő
helyiséggé lesz.

Ellenkező irányú fejlődés az, amikor a sütőkemence,
katlan is bevonul a szobába, s nemcsak főzés, de a kenyér-
sütés is a szobában történik. Ujabban a takaréktűzhelyek
is a szobában levő kemencéhez csatlakoznak s a főzés nem
a szabad tűzhelyen, hanem a takaréktűzhelyen történik.
Huszka, Szinte, Bátky, Györffy, Cs. Sebestyén, Viski, Szilády
írtak róla.

2. Az északi magyar vagy palóc háztípus.

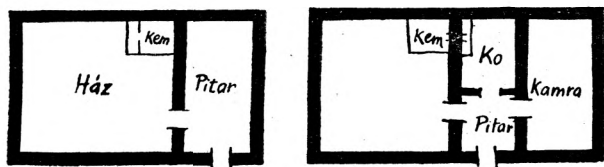
Az ősi palóc faház is egyetlen tüzelőjű hajlék. Ez is
kéménytelen, mint az erdélyi ház. Teteje szintén sátoros.
Eredetileg ez is egysejtű, mely a fejlődés folyamán pitvart

kapott. A nógrád-heves-borsodi palócság ősi házáról és tűzhelyéről elég részletes leírást adott Pápay Károly és Istvánffy Gyula. (Ethn. 1893. Ért. 1911.)

E leírások azt bizonyítják, hogy e területen a tüzelők egységes típusúak. A kemencék terjedelmesek, a szoba nagyrészt elfoglalják, szájukkal az utcai ablak felé néznek. Hátsóbaalkúak, laposak. Kürtőjük egyenesen vagy rézsútosan a padlásra szolgál.

A palóc ház első pillantásra azonosnak látszik az erdélyi házzal, illetőleg annak kemencés típusával. A tüzelő ugyanis itt is tűzpadkából füstfogóból és kemencéből áll.

A füstöt a füstfogó kürtő vezeti a padlásra vagy a konyhába.

16. ábra. A palóc ház alaprajza.

Azonban a palóc ház mégsem azonos az erdélyivel. Tüzelőpatkája nem olyan terjedelmes, mint az erdélyi tüzelő. Keskenysége, kicsinysége elárulja, hogy másodlagos szerepet tölt be. Bátky szerint nem is szerves része a tüzelőnek, hanem későbbi járulék.

Az erdélyi háznál pedig azt láttuk, hogy a kemence a jövevény a házban, s főszerepe a füstfogós kandallós szabad tűzhelynek volt. A palóc tüzelő tölcseralakú, kürtője jóval szűkebb, mint az erdélyi kürtős cserény és nem a szabad tűzhely velejárója, hanem a kemencéé, mert eredetileg az a hivatása, hogy ennek füstjét fogja fel és vezesse el, ezért van a kemencéhez ragasztva. Ernyője nem is fedi be a tűzhelyet, mint Erdélyben, hanem csak a kemence száját. Egyszóval a palóc-ház tüzelője nem a nyílt tűzhelyből, hanem a kemencéből fejlődött ki és tűzhelyes kemencének nevezhetjük. Eppen fordított esettel van tehát dolgunk, mint az erdélyi háznál, ahol a tűzhely az ősi és a kemence a jövevény.

A palóc ház kemencéje ősi soron nemcsak kenyérsütésre, hanem főzésre is szolgál. Az erdélyi házban a kemencében nem főznek, csak sütnek.

A zárt kemencében való főzés az északi szláv népek hagyományos szokása. Északi szláv területen nyílt tűzhely

nem is szokott a kemencéhez csatlakozni. A füstöt sem szokták elvezetni s szétömlik a házban. Ezért nevezik fekete háznak.

Feltehető, hogy valaha a mi felvidéki házaink is ilyenek voltak.

A palóc ház füstjét eleinte a kürtön át a padlásra vezették, újabban pedig a kemence tetején át a pitvarba. A palóc ház pitvara kezdetben éppen olyan jelentéktelen helyiség volt, mint a székely ház eresze.

A palóc ház kemencéje északi szláv eredetű. Ajtaja a ház szoba ajtajával ellenkező irányba nyílik, mint az orosz kemencéé. A palóc kemence lapos, fekvő hasáb. A szláv háznál ennek az a jelentősége, hogy a kemence teteje hálóhelyül szolgál.

A kemencés tüzelős vidék keleten a kandallós tüzelős vidékbe megy át. Nagyjából azt mondhatjuk, hogy az északi magyar, vagy palóc, vagy kemencés tüzelő a palócoktól egészen a ruténig terjed, délen pedig leér az Alföldre.

Hazánkban tehát az egytüzelős (az egybeforrott kemence és kandallóból álló) házak az ország északi és keleti részén vannak elterjedve. Itt a tüzelő a lakó szobában van, s ha van is az alföldi konyhának megfelelő helyiség, mint a palóc pitvar, vagy a székely eresz, ezekben eredetileg nincs tűzhely, s ezekben a helyiségekben nem tartózkodnak.

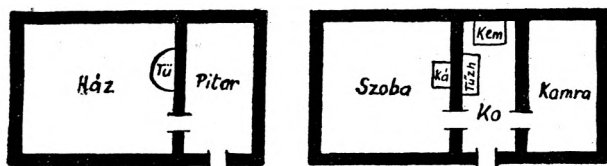
Ezzel szemben az ország többi részén, tehát az Alföldön és a Dunántúlon a mai állapot szerint a kéttüzelős házak vannak elterjedve, vagyis ezeknek egy nyílt és egy zárt tüzelőjük van, a nyílt tüzelő a tűzhely, a zárt a kemence.

Az egyik, a nyílt tüzelő kint van a konyhában, a zárt tüzelő, a kemence, pedig a szobában van. Vagyis az előbb tárgyalt erdélyi és felföldi tüzelő ketté válva, két külön helyiségben éli életét. Valószínű, hogy az Alföldön és a Dunántúlon is kezdetben egysejtűek voltak a házak. A kettős tüzelős helyiségre válás a német eredetű kályha meghonosulásának, helyesebben mondva hatásának köszönhető. A kéttüzelős, vagy konvhás szobás háztípusnak Bátky zserint háromféle altípusa van, az u. n. déli-magyar vagy alsó-dunántúli, nyugati magyar vagy közép-dunántúli és a közép-magyar, vagy alföldi. E három altípus között nincs akkora különbség, mint a kandallós és kemencés házak között.

3. A déli magyar vagy alsódunántúli háztípus.

Ennek a háznak szobának és konyhának megfelelő két helyisége van. A konyhában a szobafelőli fal mellett nagyterjedelmű, de alacsony tüzelőpadka van s e fölött láncon

csüng a réz főzőüst, a lázsafáról vagy gerendáról. A füst elvezetéséről semmi gondoskodás nincs, a füst az ajtón megy ki. Kémény csak az újabb házakon van. Ez a helyiség voltaképpen még nem konyha, de nem is igazi pitvar. Nem is mondják annak, hanem szenes háznak. Valamikor ez a helyiség volt a ház, az egysejtű állapot idején. Mikor kéthelyiségű lett a ház, a szobába bekerült a csonkapiramis alakú kemence, mely azelőtt alkalmasint az udvaron volt, éppúgy, mint az erdélyi házaknál. Ennek a kemencének az őse szintén félgömb alakú lehetett, mint az erdélyinek s alkalmasint a balkáni kemencékkel tartanak rokonságot, amelyek szintén félgömb alakúak. Ezzel szemben a felföldi és északi szláv kemencék négyszögletűek.

17. ábra. Az alsódunántúli ház alaprajza.

A kezdetleges szenes házban a tűzhely alacsonysága, a gámon, láncon csüngő rézüst formája és felfüggesztésmódja szintén délszláv hatást mutat.

A konyhaszerszámok egy része is délszláv nevű. Így Bátky szerint ez a tüzelő, illetőleg házfajta lenyegében azonos a délszláv nyílt tűzhelyes házzal, a kútyával. Különben ez a házfajta a drávamenti magyarság közt van elterjedve, így a délszláv hatás könnyen érthető. Garay Ákos írt róla.

4. A nyugati magyar vagy középdunántúli háztípus.

Ezt a háztípust Jankó János jól leírta a balatonmelléki magyarság néprajza c. munkájában. Ez az a háztípus, melyet ő a felnémet háztípussal szemben magyar háztípusnak tart.

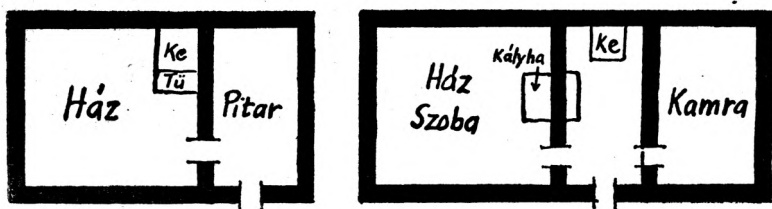
Ennek a háznak fő jellemvonása Jankó szerint, hogy minden helyiség külön ajtóval nyílik az udvarra, s a helyiségek nem közlekednek egymással.

Ez a tulajdonság azonban Bátky szerint nem típusértékű. Meg van ez a szokás a vas megyei németeknél és vendeknél is. Az ajtók azért nyílnak az udvarra, mert a konyha füstös és a füst az ajtón át távozik.

A dél-dunántúli ház konyhájával szemben jellemző ezekre

a közép-dunántúli konyhákra az, hogy bennük nemcsak tűzhely, illetőleg tűzhelyek, hanem kenyérsütő kemence is mindig van. Ez pedig arra mutat, hogy az anyahelyiség a konyha s a lakószoba ismét csak újabb járulék. A szobát cserép-kályhával fűtik.

Gönczi szerint Göcsejben régen nagyobb volt a konyha, mint a mai szoba s közepén nagy kemence volt, ezen háltak.

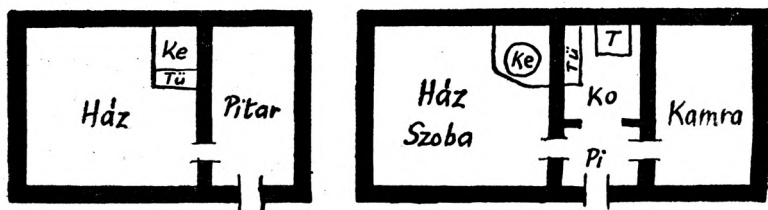

18. ábra. A közép-dunántúli ház alaprajza.

Ez a konyha volt tehát az ősi ház s a lakószoba később ragadt hozzá a kályhával együtt. A ház tehát a déldunántúli tűzhelyes kútyával szemben kemencés ház volt. A kemence itt szlovén eredetű szláv. — A füstös ház a Dunántúl déli és keleti részét leszámítva, mindenütt el volt terjedve s Vas—Sopron, Veszprém, Zala és Somogy megyékben ma is él. Irodalmilag Jancsó ismertette behatóan.

5. A középmagyar vagy alföldi háztípus.

Az előbbtől abban különbözik, hogy tűzhelyes helyisége nem füstös, mert primitív szerkezetű kéménye van, miáltal az eredeti főhelyiség megkisebbedett és egy közfal beiktatása által két részre, konyhára és pitarra vált szét.

19. ábra. Az alföldi ház alaprajza.

A kemence mindig bent a szobában van, ennek szája a konyhába szolgál. Ez előtt tüzelő patka van, melynek végein a katalan, melyen főznek. Ezt utóbb a takaréktűzhely szorította ki.

mely gyakran a szobába vonul be a kemence mellé. Tüzelő padkák vannak a konyha közepén is. Ez néhol kemence. A kemencék ma sárból készülnek. Ezek esetleg a régi bögre-kemencék maradványai.

Ezen rendszerezés és osztályozás szerint tehát parasztházaink a tűzhelyek száma szerint egytűzhelyűek és két-tűzhelyűek, vagyis az ereszt figyelmen kívül hagyva, egysejtűek és kétsejtűek. Az előbbiekben egyetlen tűzhely van, s e tüzelőhely szerkezete szerint e házak nyílt és zárt tüzelősek, más szóval kandallós és kemencés, földrajzi megnevezéssel keleti magyar és északi magyar házak. Korábban mindketten füstösök, ma a kürtő alkalmazása óta füsttelenek.

A kandallós házakban a sütőkemencék az udvaron vannak, újabban az ereszben vagy a tűzhellyel összekapcsolva a házban. Az udvar vagy ereszbeli kemencék jobbra gömbölyűek, a házbeliéink inkább laposak.

A kéttűzhelyű, másnéven konyhás-szobás házakban két tüzelő van. Az egyik a konyhában, a másik a szobában. Az előbbi nyílt, az utóbbi zárt. A kétfő azonban mindig összeköttetésben van egymással, ami a német konyhás-szobás háztípus jellegével ellentétben áll. Ebben a háztípusban a tűzhely, vagyis konyha jellege és felszerelése alapján már csak altípusokat tudunk megkülönböztetni. Három ilyen altípus van.

Az elsőnek tűzhelye alacsony, gömbölyű vagy négyszögletes töltés; minden más tagolódás nélkül; láncon lógó főzőüsttel. Sütőkemencéje a szobakemence, illetve kályha. Igazi sütőkemencéik az udvarban, kertben, stb. vannak. (Alsó-dunántúli, vagy déli magyar ház.)

A másodiknak tűzhelye padalakú, gyakran katlanokkal. Ugyanitt a hátsó falhoz támasztva lapos sütőkemence is van, s ennek teteje egyben második főzőtűzhely. Szabad sütőkemencéi rendszerint nincsenek. (Középdunántúli vagy nyugati magyar ház). Mindkét altípus füstös ház.

A harmadik egy pozitívumban és egy negatívumban különbözik a másiktól.

A pozitívum az, hogy kéménye van, tehát füsttelen ház, a negatívum az, hogy a konyhában külön sütőkemencéje nincs. Ezt a műveletet vagy az udvarban levő, vagy a szobai kemence (kályha) látja el, amelyikben főznek is. A tűzhelyek vegyes típusúak. (Alföldi vagy középmagyar ház.)

Annyi bizonyosnak látszik, hogy a magyar parasztház egy régibb és erősebb szláv s egy fiatalabb és gyengébb német (ke-

leten szász) hatás alatt állott s hogy e hatások, melyek részben nem közvetlenül, hanem felsőbb, úribb rétegeinken keresztül jutottak el hozzá, számos keverék, köztük ál-formát is hoztak létre.

Egyetemi előadás a bölcsészeti karon az 1934/35. tanév második félévében. Nyomtatásban itt jelenik meg először.

A SZATMÁRMEGYEI SZILVA-ASZALÓK

(1911.)

Szatmármegye keleti részén, az Avas hegység lejtőin, élénk gyümölcstermelés folyik. A »sikárlói bor«, ahogy e vidék borát nevezik, méltán jóhírű, de a szőlőtermelésnél nem jelentéktelenebb a szilva- és almatermelés sem. A szilvát rendszeren még a fáján eladják. Többnyire lekvárnak főzik, vagy pedig megaszalják, esetleg mint gyümölcsöt értékesítik. A szilvakereskedéssel a zsidók foglalkoznak és a termést leginkább Galiciába adják el.

A szilvásokban mindenütt lehet látni apró deszkával, vagy zsindellyel fedett házikókat, melyeknek hossza és szélessége rendszeren 3×3 , 6×4 , esetleg több lépés is; ezek a szilvaaszalók. Ősz felé, mikor a szilvaaszalás bekövetkezik, a hegyoldalon levő aszalókat rendbozzák, nevezetesen a beomlott kemencéket kijavítják, a szárító »kas«-okat megigazítják és megkezdődik a munka.

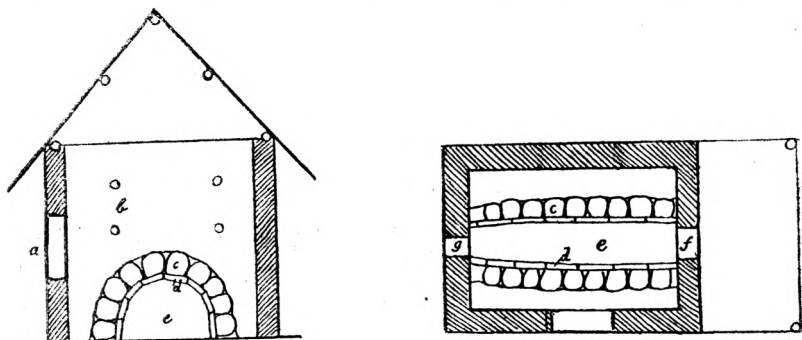
A szilvaaszalókat Szinerváralja környékén figyeltük meg, de primitív voltak és változatosságuk miatt érdemes volna az egész szilvatermelő vidéket átkutatni.

Az aszalónak mindig van egy kis eresze, melyet két faoszlop tart (XLIX. T.). Ez alatt nemcsak a fűtő ember húzódhatik meg az őszi eső elől, hanem a tűzrevaló sem ázik meg, sőt egyéb alkalommal is jó menedékhely. Ezen eresz alá szolgál mindig a fűtőkemence szája. Olykor nemcsak elől van ilyen eresz, hanem oldalt is, ahova a házikó ablakszerű ajtaja nyílik, néha kettő is (21. á.). Ezen rakják be és szedik ki a kasokat aszalás alkalmával.

A mellső és hátsó falba 2—4 gerendapár van beépítve, (20. á.) mindegyik párra 2—6 szilvával beterített kast lehet fektetni. Az aszaló mind lepadlásolt szokott lenni.

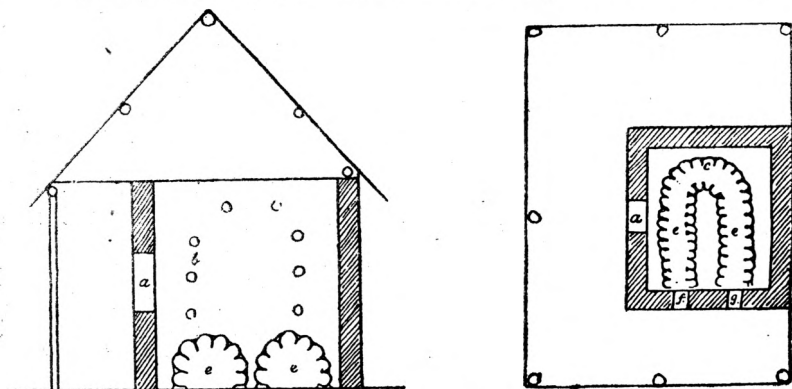
Az aszalónak legfontosabb része a kemence. Ez a legegyszerűbb esetben kívülről 80—100 cm (belvilága ennek megfelelő-

leg 30—50 cm) széles, hossza pedig akkora, mint maga az aszaló. Ajtaja mindig a mellső rész alján, füstlyuka pedig a hátsó rész alján van (20. á. f—g.). Mivel azonban az ilyen kemencénél a

20. ábra. Egyenes kemencéjű szilvaaszaló keresztmetszete és alaprajza. (a az aszaló ajtaja, b szárítógerendák, c kályhacsempék, d téglaboltozat, e tűzhely, f a tűzhely szája, g a tűzhely füstlyuka.)

tűz melegét nem lehet jól használni, mert itt a láng és a füst igen rövid utat tesz meg, úgy segítenek a dolgon, hogy a kemencét \cap -alakúra építik, így aztán a tűz hevét jobban ki lehet hasz-

21. ábra. Görbe kemencéjű szilvaaszaló keresztmetszete (a ajtó, b szárító gerendák, c kályhacsempék) és alaprajza (a az aszaló szája, c kályhacsempék, f a kemence ajtaja, g füstlyuk.)

nálni. Ez esetben a füstlyuk a kemence szája mellett van. Nagyobb gyümölcsösökben még fejlettebb aszalók is találhatók.

Érdekes dolog az, hogy a kemencék olyan csempékből vannak összealkotva, amilyenek az ország számos pontján ásatások

alkalmával kerültek napfényre mint fűtőkemencék maradványai, de amilyenek ma már alig találhatók.¹ Az aszalók csempei, vagy amint itt nevezik, *kályhái*, különféle alakú és nagyságú bögreformájú, veresre égetett, máztalan cserepek, leggyakoribb a bögrealak, melynek fekeke lapos, néha kissé hegyes; szája négyszögletű, néha kerek és ürtartalma 1½—2 liter. Ezekből olyanformán építik fel a kemencét, hogy a bögréket szájjal befelé fordítva egymásra rakják és a köztük levő hézagot sárral töltik ki. A csempe szájával a tűzre néz, de gyakran a csempeken belül még egy sor téglát is raknak (20. á. c—d). Keresztmetszetben boltíves alakot mutat, belvilágát tekintve körülbelül olyan magas, mint amilyen széles. Hossza legalább is akkora, mint maga a kunyhó. Ahol a kemencének külön kéményt építenek, ott olyan füstvezető cserépköveket alkalmaznak, amelyeket alagsövezésnél használnak. A csempeket helybeli fazekasok csinálják.

A gyümölcsöt kason rakják be a gerendákra. A kas rendszeren nádból készül favázra. Egy létraszerű fakeret ez, melyre a nádszalakat hárssal úgy kötözik fel, hogy minden szál közt maradjon némi hézag, ez a nádkas, vagy pedig a két oldal-deszkába foglalt pálcák közé fűzvesszőt fonnak, ez a vesszőkas. Ezekre a kasokra egyenlően 2—3 ujjnyi vastagon elterítik a szilvát s miután berakták a gerendákra, az ajtót becsukják és megkezdik a fűtést. Tüzelőanyag rendszeren szilvafagaly, továbbá venyige és egyéb fa. Nem annyira nagy, mint egyenletes tüzet csinálnak. A zsarátnokot szénvonóval tolják beljebb-beljebb. A fűtés éjjel-nappal tart s ha már egyszer az aszaló átmelegedett, sokkal gyorsabban aszal. Az ajtón rendszeren van egy kis tábla, ezt félrehúzza ki lehet engedni az aszalásközben fejlődött gőzt és be lehet tekinteni az aszalás folyamatára. Háromnapos fűtés után már lehet válogatni, a kemencéhez közelebb levők természetesen hamarabb megaszalódnak s ezeket az alsó gerendáról a felsőbb gerendákra rakják s kevésbé aszalódott felsőbb kasokat helyébe lerakják. 4—6 nap alatt kész az *aszúszilva*.

Első kiadása: Néprajzi Értesítő, XII. 1911. évf. 249—52. l.

¹ Népr. Ért. 1904. 41. o.; 1905. 107. o.

A TÖZEGVETÉS

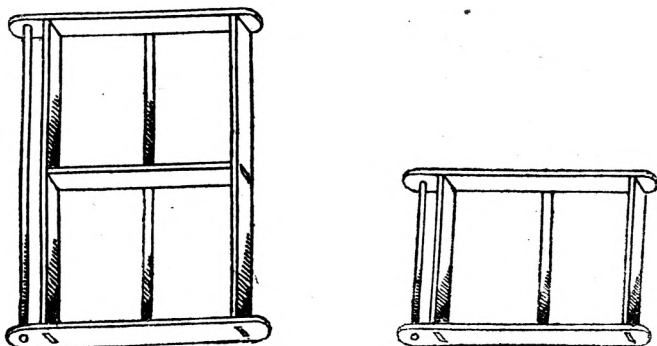
(1910.)

A hegyvidéki ember el sem tudja képzelni, hogy lehet tüzelni fa vagy szén nélkül; pedig az alföldi magyar évszázadok óta tüzelget anélkül, hogy legkevésbé híját érezné akár egyiknek, akár a másiknak.

Legfontosabb tüzelőanyag az Alföldön a szalmán kívül a tőzeg. A tulajdonképeni tőzeg korhadt növényi anyag, mely vad-vizes helyeken található, a rétek körül lakó nép tüzelésre is használja. Ez a tőzeg azonban csak helyel-hellyel található, ott is a vizek lecsapolásával kiszáradván, lassanként elporlik: *kotúvá* esik szét és tüzelésre alkalmatlan lesz. Sokkal fontosabb tüzelőanyag az a tőzeg, mely a jószág trágyájából készül, melyet általánosan *ganéj*nek hívnak.

Tüzelésre minden, fűvel táplálkozó állat trágyája alkalmas, még a disznóé is. A legegyszerűbb esetben a legelőn szedi össze a szegény ember vagy a pásztor. A gulyajárásokon rendszeren a kisbojtár teendői közé tartozik, aki az állásokon összehordja rakásra, majd a pásztorszekéren hazaviszi és eladja. Ennek igen jó tüze van, közönségesen *árvaganéj*nek nevezik. A juh trágyája is alkalmas a tüzelésre természetes állapotában is. Mikor a *juhpor* a *porosálláson* megszárad, a juhász összesepri halomra. Oda-haza télen a legjobb tüzelőanyag, mint mondják „úgy ég, mint a puskapor”. A lóganéjt természetes állapotában nem igen használják, mert hamar szétesik, de annál fontosabb tüzelőanyag, mint istállótrágya. Az istállóban ugyanis keveredik szalmával, mit a ló vagy marha alá alom gyanánt raknak, ezt a *ganéjt* különösen, ha hídlásos az istálló, minden nap kihordják a trágyadombra vagy *szarvasra*. A szarvas rendszeren az udvar mélyebb részén van, nevét onnan nyerte, mert négyszögletes rakásra rakják, a széleit, de különösen a négy sarkát, a négy *szarvát* növelik. Szokták kerek rakásra is rakni, amikor körül a szélét

rakják magasabbra, mindezt azért teszik, hogy a hólé és esővíz belefolyjék, mert így hamarabb megéri. Tavaszra kelvén, a trágyadomb annyira megnő, hogy már vasvillával nem bírja az ember a trágyát felhányani, ekkor a gazda vaslapáttal az éretlen külső részt körül levágja és felhányja a szarvasra, hogy

22—23. ábra. Vetőráma.

az is megérjen, ami a tavaszi napos idők eljöttével bekövetkezik. Ekkor van a *ganéjvetés* ideje.

A gazda először is elsepri az udvart, aztán előkészíti a vetéshez való szerszámokat. Beáztatja a *vetőráma*t, rendesen ket-

24. ábra. Pamacs.

tőt. A *vetőráma* vagy *ganéjvető* 40 cm hosszú, 30 cm széles és 5 cm vastag *levélgané* vetésére van készítve, lehet egyes vagy kettős. (22—23. ábra) Van *füle*, melynél fogva felemelhető és hordozható, továbbá van az alsó oldalán egy keresztpánt, mely arra való, hogy felemelésnél a frissen taposott ganéj ki ne bukjen. Most a gazda leveszi az istálló ajtaját, odakészíti az érett trágyadomb mellé; ez a *híd*, ezen folyik a tulajdonképeni munka. Oda készít egy *rocska* vizet, ebbe egy botra rongyból vagy *csuhajból* kötött *pamacst* (24. ábra) tesz, ezután maga is munkához öltözik. Felgyúri az inge ujját, felkötí a gatyáját, lábaszárát ronggyal becsavarja és bocskori köt, mert a trágyában szeg, üveg, cserép stb. kerül gyakran és megsérthetné a lábát. Ekkor a *vetőráma*t a hídra teszi, a *pamaccsal megpamacsolja*, hogy a *ganéj* hozzá ne ra-

gadjon, most egy vaslapáttal a vetőbe jól megérett trágyát tesz a megkezdett trágyadombból és beletapossa a vetőbe. Mikor már egyenesre eltaposta, megmozdítja a vetőt, hogy a hídra ragadt ganéjt felvehesse, ekkor szép lassan felemeli fülénél fogva és elviszi az udvar e célra felsöpört részébe, ott ismét lefekteti, még pedig a megtaposott oldalával lefele. Mikor a keretet felveszi, ott marad a kivetett ganéj. Minden 50-ik, 100-ik *levélbe*

25. ábra. Tőzegvetés.

egy-egy kórót vagy nádszálat tűz, hogy hamarabb meg tükja számlálni. Ha már két-háromszáz levél ganéjt kivetett, megta-
karítja a szerszámokat és elteszi, mert jövő tavaszig nem lesz rá szükség. (25–26. ábra.)

A kivetett ganéjt pár heti száradás után felforgatják, majd élére állítva, sarokba rakják. Mikor így is kiszáradt, kisebb, majd nagyobb *kupacokat* raknak belőle. 6–8 heti szárítás után nagy kúpokba rakják s így marad őszig. A kúpok belül üre-

sek, gyakran alul ajtót is csinálnak rajta s a baromfiak számára berendezik ólnak. Az őszi esők előtt asztagba rakják, többnyire szalmával is befedik, vagy pedig fedél alá hordják. Szegény ember rendszeren az ól vagy a ház tornácába rakja.

Átaljában az egész Alföldön így vetik a ganéjt. Erdélyben, a Mezőségen, ahol nincsen fa, a szállítás meg talán bajosabb, mint az Alföldön, szintén ganéjjal tüzelnek. Itt azonban jóval kisebb

26. ábra. A kivetett tőzeg elterítése.

leveleket vetnek, ha ugyan egyáltalában kivetik, mert van egy sokkal egyszerűbb módja a tűzrevaló ganéj készítésének: az érett trágyát egyszerűen feltapasztják az ól vagy kas oldalára, mikor megszáradt, lefeszítik és összetörik.

Olykor az alföldi gulyások is használják e szárítási módot, a friss marhaganéjt feltapasztják a kunyhó oldalára s mikor megszárad, lefejtik, vagy magától is lehull. Ezt azért teszik, mert a jószág az akolban belefeküdne, s hogy be ne piszkolja magát, kihányják az akol mellé. Itt azonban egy rakáson nagyon soká

száradna meg s a jószág is széttaposná, ezért feltapasztják. Így még némileg a kunyhót is védi.

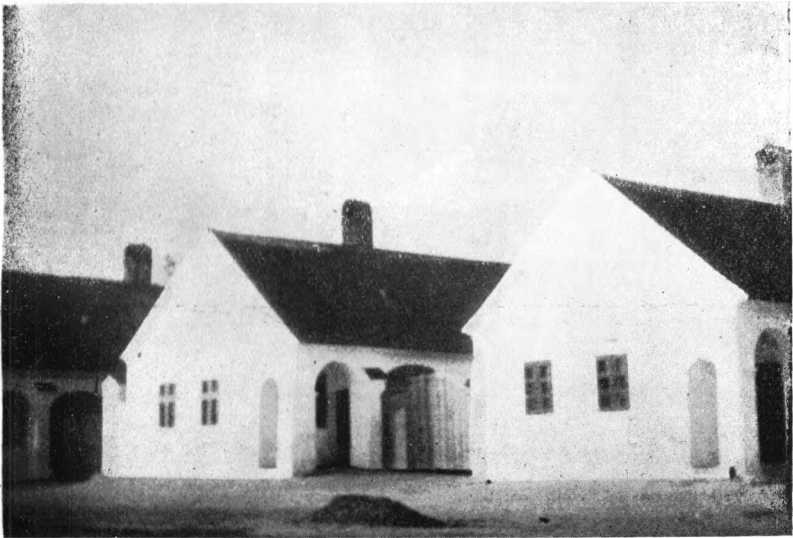
A juhtrágyát nem szokták kivetni. A juh beszorul télire a legelőről a hodályba, trágyáját a juhász nem hánýja ki, hanem tavaszh felé, mikor az alommal és szalmaízzal már jól összekeveredett és a juh keményre taposla, a juhász ásóval rendes nagyságú darabokra elvágja és szétteregeti a szabadban, olykor pedig a hodály tetejére rakja fel, nehogy a jószág széttapossa. Néha egy télen kétszer is kivágják. Az ilyen vágott juhganéjt jobbnak tartják a vetett ganéjnál is.

A régi jó időben, mikor még a trágyát inkább tüzelőszernek, mint talajjavító anyagnak tekintették, a levélganéj százát egy fornitért vették, ma már 4—5 koronáért is elkél. Egy olyan kemencébe, amelyben 6 alföldi kenyér sül ki, 12 levél ganéj szükséges a befűtéshez. Mikor elég, a *pártüzet* elterítik a kemence fenekén, *bevetés* előtt azonban a kemencét felcsapatják egy-két *dugat* szalmával, hogy a kenyeret *felhúzza*, mert a ganéjtűz a kemencének csak a fenekét fűti át, míg a szalmaláng a kemence oldalát is átfűti. A ganéj száraz állapotban teljesen szagtalan, de a ganéjtűznek fojtó, bűdös füstje van, minél nedvesebb, annál jobban *kojtol*. Rendszeren akkor tüzelnek ganéjjal, ha nem annyira erős, mint inkább egyenletes tüzet akarnak. Inkább főzésre, mint fűtésre használják. Ma már kissé a ganéjtüzelés is hanyatlott, különösen mióta a megjavult közlekedési viszonyok folytán a tűzifa használata terjed s a nép a trágya talajjavító hatását jobban értékeli.

Első kiadása: A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Kiadestítője. 1910. XI. évf. 1—2. füz. 55—59. l.

*1. Füstökonyhájú talpas ház. Csákánydoroszló, Vas m.
(Csaba J. felv.)*

*2. Északdunántúli oromfalas lakóházak. Az utca vonalára tűrészfog-
szerűen épültek.*

1. Oszlopos tornácú kőház. Akali, Zala m.

2. Oszlopos tornác. Csákánydoroszló, Vas m.

(Csaba J. felv.)

1. Vertfalú ház. Martos, Komárom m.

*2. Lakószobarészlet tornyos ágyakkal. Martos, Komárom m.
(Vargha L. felvételei)*

1. Régi típusú palóc ház.

2. Újabb típusú palóc ház, háttérben pajtával. Ipolyvárbo, Nógrád m.

A PÁSZTORHAJLÉK

PÁSZTORÉPÍTKEZÉS A MAGYAR ALFÖLDÖN

Bevezetés

Mikor a magyarság ezelőtt ezer évvel a Kárpátoktól övezett medencét elfoglalta, már foglalkozott kezdetleges földműveléssel is, de fő ősfoglalkozása a nomád módon való állattenyésztés volt. Az állattenyésztést extenzív módon űzte, mint a mai ázsiai nomád népek. Takarmányt nem termelt, sem nem gyűjtött; a jószágoknak magának kell megkeresnie a mindennapi táplálékát. Ennélfogva a jószágállomány folyton kellett legelőhelyét változtassa, tehát állandó épületeket sem a jószág, sem a pásztor számára nem volt érdemes építeni, legfeljebb a téli szálláson.

A magyarság a beköltözéstől számított 2–3 évszázad alatt felhagyott a helyről-helyre vándorló nomád élettel és végképp letelepedett, de ősi nomád építményeit mint alkalmi, vagy melléképületet sokáig megtartotta, sőt ezek némelyike napjainkig fennmaradt. Egy 1353-ból fennmaradt oklevél azt beszéli el, hogy Simon, pozsonymegyei főispán hatalmasul megszállotta Jákótelkét. A fejevári káptalan vizsgálatot rendelt el, s azt találta, hogy Jákótelkén ott van a főispán felesége egész cselédségével együtt, laknak pedig ezek »in tentorio« »in tabernacula«, »in spelunca« s ez utóbbinál megjegyzi, hogy magyarul »izikuk«¹ (=ízík-ök) a neve. Ezek a ma is elég gyakran található földbeásott és nyerges nád- vagy szalmatetővel ellátott putrinak felelnek meg. Az izik-ek ősi neve a Dunántúl máig fennmaradt.

Oklevélszótárunk 1211-ben »bureuohul«-ról, 1291-ben istál-lóról, 1297-ben »lú-ól«-ról tesz említést.¹ De még régebből is találunk adatokat, így Szent Gellért életleírásában olvasható.

¹ Herman O.: A magyar ősfoglalkozások köréből. Budapest, 1899. 8°. 58.

² Szamota—Zolnay: Magyar Oklevélszótár. Budapest, 1902—1906. 4°.

hogy Szent István király idejében Maros városában a mai Csanádban, Ajtony fejedelemnek »szilaj lovakból megszámlálhatatlan ménese vala, azokon kívül, amelyeket a lovászok ólakban tartanak és őriznek vala.«

A magyarság egészen az árpádházi királyok kihaltáig számos török-tatár eredetű nomád néptörödéket fogadott be állandó lakására Magyarországra. Ezek között legszámtöbbek a besenyők és kunok. Ez utóbbiak zöme a mongol pusztítás elől özönlött be 1239-ben. Okleveleink tanúsága szerint a Duna-Tisza-Körös-Maros-Temes folyók közein és mellékein telepítette le őket IV. Béla király. Ezek a területek részint árvízjárta, részint futóhomok területek voltak, melyek földművelésre alkalmatlanok lévén, különösen a mongol pusztítás után meglehetősen lakatlanok maradtak. Ezeket a területeket szállották meg a kunok, akik a mongol pusztítás alkalmával a Balkánra húzódtak s a mongolok kivonulása után ismét bejöttek a nekik kijelölt területekre.

A magyarokétól eltérő nyelvű pogány kunok, akik a magyarok honfoglalása után negyedfélszáz év múlva jelentek meg a magyar Alföldön, még ősi nomád életet éltek, mikor már a magyarság a kereszténységet és nyugati civilizációt egészen a magáévá tette. Hogy ez a negyedfélszáz éves kulturális elmaradottság a beköltözésük óta eltelt csaknem 700 év óta kiegyenlítődt, csak avval magyarázható, hogy a török világ zivatarai alatt a kun nép az alföldi magyarsággal összekeveredett, nyelvéleg a magyarságba teljesen beolvadt, s ezáltal a magyar kultúra részesévé lett.

A kunok által lakott föld azonban még 70–80 évvel ezelőtt is olyan volt, mint a kunok bejövetele idején, vagyis vízjárta, szíkes és futóhomokos, ennél fogva a 700 évvel ezelőtti földhasználat, nomádkodás nem sokat változott. Mikor tehát az Alföld azon pontjain, ahol a pásztorélet a legutóbbi időkig, sőt napjainkig legjobban megmaradt: ázsiai jellegű pásztorokdást találunk, abban első sorban nem az ősi magyarság, hanem a később beköltözött török-tatár eredetű kun nép relikviáit kell keresnünk, mert a magyar Alföld azon területein, ahol a pásztorélet ma is virágzik, csaknem mindenütt a kun nép megmagyarosodott, vagy magyarral keveredett utódai laknak ma is. Ezen feltevésünket megerősíti az is, hogy az alföldi kunlakta területek pásztorélete, pásztorépítkezése teljesen elűt a Dunántúl, Felvidék, vagy Erdély magyar pásztoréletétől, pásztorépítkezésétől. Ekkora eltérés megindokolására a földrajzi viszonyok különbözősége nem elegendő. Mindenestre jelentékenyen megvilágosítaná a kérdést, ha valaki a romániai síkság pásztoréletét párhuzamosan tanulmányozná a magyar Alföld és a déloroszországi török-tatár pásztoréletével, mert a kunok tekin-

télyes tömege a mongol pusztítás után is visszamaradt Kunországban a mai Oláhországban és Moldvában. Ezek a kunok a később közéjük telepedő románságba olvadtak be, akik velük ellenkezőleg hegyi pásztor népek voltak.

A kunok között még 1399-ben is voltak sátor alatt lakók. Falvaikat a magyarokétól eltérőleg szállásnak (latinul *descensus*) nevezték, sőt részben ma is így nevezik. A szállás azonban jószágteleltető épületet is jelentett, a tanyarendszer kialakulása óta pedig a tanyát is jelöli. A jószág ezeken a szállásokon vagy tanyákon tel el ma is. Nyilvánvaló tehát, hogy az alföldi kun falvak eredetüket tekintve nem egyebek, mint állandóvá, helyhez kötötté vált népes nomád téli szállások.

A nomád jellegű pásztorélet megmaradásának a török uralom nagyon kedvezett. A török dúlások következtében nagyon sok falu elpusztult, s a hajléktalanná vált nép egy védettebb helyre, vagy városba húzódott. A városok népe csak a városhoz közeli területeket művelte, a távoli földeket, az elpusztult falvak határait legelőnek használták. Ilyen nagyhatárú városok, melyeken a nomád rendszerű állattenyésztés szinte a legutóbbi időkig fennmaradt, sőt többhelyen ma is megvan: Szeged, Kiskunhalas, Kecskemét, Nagykőrös, Hódmezővásárhely, Szentes, Mezőtúr, Karcag, Kisújszállás, Túrkeve, Kunmadaras, Debrecen (Hortobágy), Hajduszoboszló, Hajduböszörmény stb.

Az 1686-ig, összesen 145 évig tartó török uralom azonban nemcsak az Alföld lakosságát kavarta fel, hanem más egyéb idegen elemeket is sodort az alföldi magyarság közé. Így sok délszláv, jobbadán pásztorkodással foglalkozó menekült fogadott magába az alföldi magyarság.

Később oláh pásztorok, főleg juhászok is keveredtek közéjük. A török világ után tótok, legújabbán pedig rutén elemek is kimutathatók a magyar juhászok között. Ezek hatása azonban inkább a magyar pásztorélet nyelvi anyagában mutatható ki, mert az Alföld speciális földrajzi viszonyai nem engedték meg, hogy az Alföld ősi életmódját, így pásztorépítkezését is a hegyvidékről származó idegen pásztorelem átalakítsa. Egyébként is a magyar pásztortársadalomba besodródott idegen elem már első generációiban nyelviileg is beolvadt.

A múlt század közepén a Magyar Alföldön nagymérvű változások álltak be. Ekkor építették az első vasútakat, melyek lehetővé tették a termelt gabona értékesítését. Eladdig ugyanis a járhatatlan rossz utak miatt a gabonát nem volt érdemes megfelelő piacra szállítani. Amint a vasútak ezen akadályokat elhárították, megindult a legelők felszántása. Az évszázadok óta pihent föld dúsan fizetett, ami arra ösztökölte a lakosságot, hogy újabb és újabb területeket vonjon eke alá. Így rátére-

lődött a figyelem az árvízjárta területekre is. Legelőszőr a Tiszát szabályozták, majd a mellékfolyóit. A rétes, mocsaras területek kiszáritásával megszűntek a téli legelők s a jóság teletetéséről másképp kellett gondoskodni. A jóság számára kivitték a városbeli ólat a szántóföldre s ezentúl a szántóföldön teletették a jóságot. Itt a jóság téli élelme az avar, fű helyett a mezőgazdaság mellékterméke, a szalma, törek, kukoricaszán stb. lett. Ez a szántóföldre kivitt jóságtelettető ól, melyet sok helyen még ma is szállásnak neveznek, mivel a gazdasági munkáknak is a középpontja volt, lassanként a birtokos második otthonává lett. Majd az ólhoz kiköltözött a városokból a lakóház is és előttünk áll a Magyar Alföld legjellegzetesebb specialitása, a tanya. Sok birtokosnak a városban már háza sincs, hanem télen-nyáron a tanyán él.

Míg a réteket és mocsarakat ki nem szárították, ezek voltak a jóság téli legelői. Az ilyen telet-nyarat a szabadég alatt élő jóságot szilajnak vagy ridegnek nevezték. Ezeket sem igázásra, sem tejelésre nem használták, hanem csak tenyésztési célokra. Nem emeltek számára épületeket; kitették az időjárás viszontagságainak, hogy ellenálló legyen. Ez a szilaj marhatartás ma már majdnem teljesen idejét múlta. Egyrészt a magyar tájfaját, mely ezt a tartásmódot kibírta, újabb haszonhajtóbb külföldi tájfajták váltották fel, melyek a szilaj tartásmódot nem bírják ki, másrészt a mezőgazdaság érdeke nem engedi meg, hogy tétlenül élő jóságállományt tartson. Már pedig a szilaj módra telet jósággal, mely tavaszra teljesen elgyengült, semmi munkát nem lehetett végezni. Az Alföld keleti felén tanyákon néhol még most is lehet szilaj marhát találni, melynek téli legelője a lábán hagyott kukoricakóró. Egybentartásukra gerendákból rótt akol szolgál, melyhez valami félszer tartozik. A félszerben szalmát, töreket eszik.

A jóságtartás másik módja a kezes vagy szelíd állattartás. Kezes-nek vagy szelíd-nek a szilajjal szemben azon állatot nevezik, amelyet igában is használnak, vagy tejtetnek. (Disznóknál azokat, amelyeket hizlálnak.) Ezeket télen istállózzák, s tavasztól őszig tartják a legelőn. A legelőn is fokozottabban mértékben gondozzák. A gazdasági munka érdekéhez képest a legelőről időről időre elvonhatják. A megfogatkozott és a vadvizeketől mentesített legelők már nyár derekán legtöbb helyen lesülnek, ezért a jóságot sok helyen kénytelen a gazda a legelőről a tanyára visszavonni, ahol vagy jászlon, vagy tarlón tartja.

A harmadik módja az állattartásnak az igás jóságtartás. Míg az előbb említett kezes jóságokat csak a gazdasági munkák megtorlódásánál használják, az igás jóság folyton dolgozik, tehát kéznél kell, hogy legyen. Ezeket nem viheti ki

soha a legelőre, hanem a háznál, vagy ahol a tanyarendszer ki van fejlődve, a tanyán tartják. Ezek számára megfelelő istállókat építenek. Legelni csak a tanyakörüli legelőn s a tarlón legelhet, ott is a lovak többnyire pányván vagy béklyóban. Leginkább jászlon tartják. A jászol télen ólban van, nyáron pedig állás alatt vagy a szabad ég alatt. Az ilyen jószágot télen is jobb takarmánnyal tartják, a gazdasági munka idején pedig természetelt takarmánynövényekkel vagy abrakkal.

Azok a pásztorépítmények, melyeket az alábbiak során bemutatok, mind a három jószágértartás céljaira használatosak. Legkevesebbé volt módomban a szilaj pásztorkodás építményeit közvetlenül megfigyelni, mert ez már egy emberöltővel ezelőtt elveszítette ősi jellegét, úgy, hogy a szilaj pásztorság építményeinek ismertetésénél idősebb pásztorok leírására voltam utalva. A kezes pásztorkodás és a tanyarendszer rajzban bemutatott épületeit, ahol a felvevő nevét külön nem emlitem meg, részint magam vettem fel. Eredeti fényképfelvételeimet a Nemzeti Múzeum néprajzi tára, illetve néhányat a debreceni Tisza István Tudományegyetem Földrajzi Intézete őrzi. Az igászág számára emelt épületeket csak annyiban érintem, amennyiben az ősi pásztorépítkezéssel kapcsolatban vannak.

1. A jószág számára emelt építmények

1. Szél és naptűzés ellen emelt építmények. *Enyhely és szárnyék.*

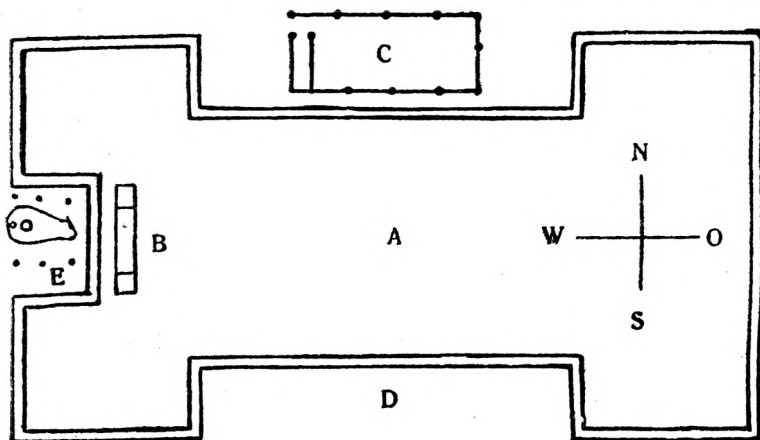
A Magyar Alföld nagyrészt teljesen sík, csak a Duna-Tisza közén vannak itt-ott erdővel tarkított homokbuckák. A Tiszán túli részen, a végtelen síkság felszínén legfeljebb csak őskori sírhalmokat, ú. n. kunhalmokat, korhány-okat találunk. Ezen a részen erdők sincsenek, sőt a fa is ritkaság. Következésképpen a jószág számára emelt mesterséges enyhelyek igazi hazája a Tiszántúli Alföld.

A hideg ellen megedződik a jószág s a természet meleg bundát emel rá, a szél ellen azonban nem tud másként védekezni, mint hogy »elmegy szél alá«, vagyis állandóan a szél irányában halad. A pásztor tehát, ha meg akarja állítani a nyáját, akkor valami enyhelyről kell gondoskodnia, ha ilyet nem talál a legelőn, akkor építenie kell.

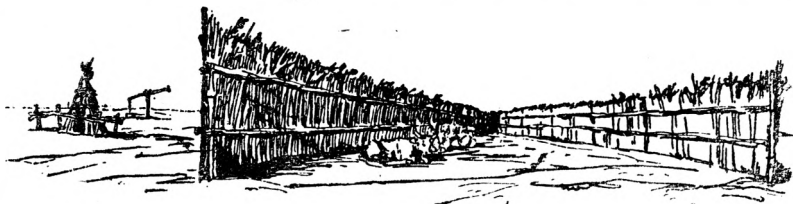
Építmény hiányában a pásztor a természetadta enyhelyeket is felhasználja a jószág védelmére. A szél ellen védelmet nyújtanak a kunhalmok, homokbuckák, ember, vagy víz által vájt árkok, száraz medrek, fenekek, gödrök, nádasok, erdők.

A mesterséges enyhelyhez átmenetet a külön e célból telepített erdő jelent.

27. ábránk egy ilyen erdő alaprajzát mutatja, melyet Debrecen város kancaménese számára telepítettek. Hossza 310, szélessége 163 lépés. Ecsedi, erre vonatkozóan a következőket írja: »Az 1870-es évek óta a Hortobágy puszta sík térségein kisebb erdők tűntek fel, melyet bizonyos szabályossággal ültettek. Akác-

27. á. Enyhelynek telepített erdő alaprajza Hortobágy. (A erdő, B a pásztorok tanyája, C akol, D beszögelés, enyhely, E vasaló. Hortobágy.

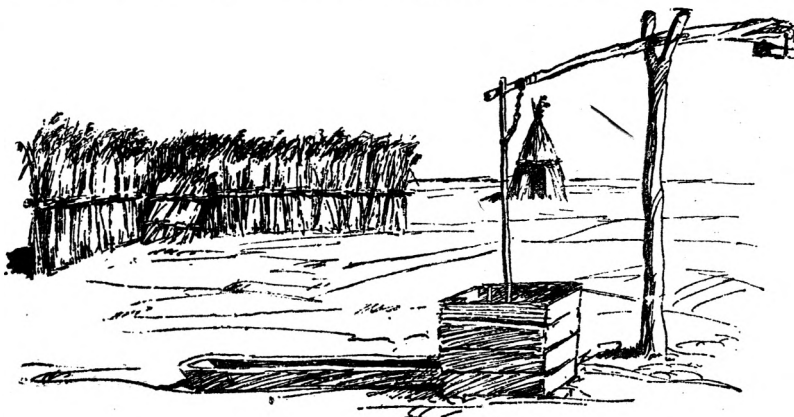
28. ábra. Ékalakú gulya-szárnyék. A szárnyéktól balra a pásztorok hegyes nádkunyhóját, mögötte a gémeskutat látjuk. A kunyhót rudakból rótt korlátok védik a marha ellen. Túrkeve—Ecseg.

faerdők ezek, melyek a kemény és nedves altaljbán rendkívül nehezen tenyésznek. Ezeket az u. n. fennálló erdőket, pl. (szász-telki, szamártelki) rendszeren hátakon, telkeken ültették. A többé-kevésbé négyszögletes erdőn felszélnek és alszélnek megfélelő beugrásokat hagytak. Ide veri a csikós a hideg szeles eső elől a jószágot. Ide állít a gulyás sötét, viharos éjszaka elől.

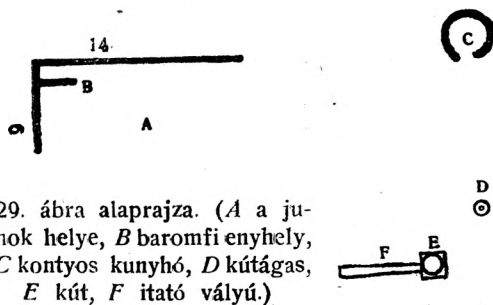
A jószág összetartására leginkább a mélyebb vizű erek szegnek, zúgnak, kengyelnek nevezett kanyarulatait használják fel,

ahonnan a környező víz miatt a jószág nem szívesen mozdul ki s a vad sem támadja olyan könnyen, mint a nyílt síkon.

Az okszerű legelőgazdaság azonban nem nagyon szereti az állandó enyhelyeket. A pihenő alatt ugyanis folyton trágyázza, telkesíti azt a helyet, ahol sokszor áll vagy hál. Ezeken az állásokon a következő esztendőben jó mező terem, ezért észszerű

29. ábra. Juhszárnyék, két egymással derékszögben találkozó egykorcú nádfalból. Hosszabbik fala az északi szél ellen véd. *Karcag—Bócsa.*

29. ábra alaprajza. (*A* a juhok helye, *B* baromfi enyhely, *C* kontyos kunyhó, *D* kútágas, *E* kút, *F* itató vályú.)

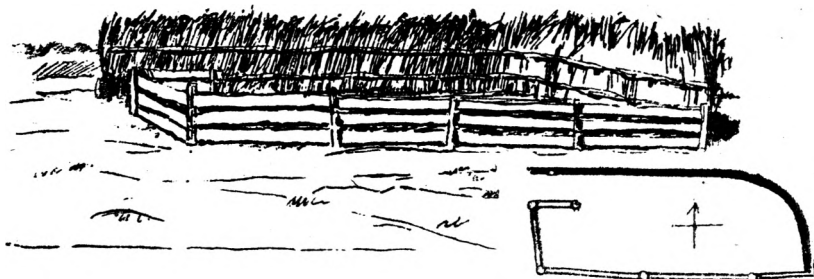
ezeket évről-évre más-más helyre tenni. Leginkább a legelő rossz, sovány foltjaira teszik az állásokat és enyhelyeket. Az állás vagy enyhely azonban emelkedettebb hely kell hogy legyen, különben az esővíz a jószág alá folyik.

A mesterséges enyhelyek fő jellemvonásai tehát hordozhatóságuk és ideiglenes voltak.

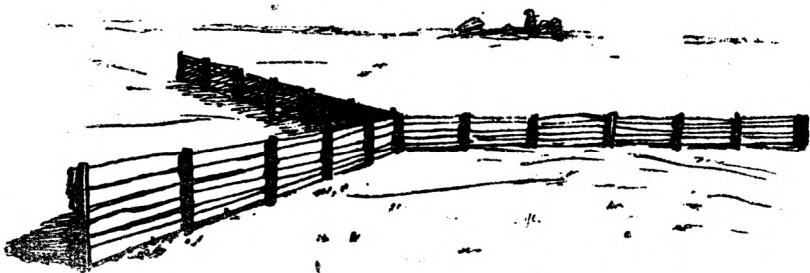
A legegyszerűbb enyhelyek az Alföldön a földbe ültetett, korcok közé szorított nádfalak, melyeknek változatos formáit leginkább az Alföld tiszántúli részein tanulmányozhatjuk.

Az Alföld legkellemetlenebb hideg szele északkeleti irány-

ból, az orosz síkság felől fúj. A szél hatását ugyan a Kárpátok hegylánca mérsékli, mégis kora tavasszal, különösen a még gyöngé, növendék jószágra nézve ártalmas.

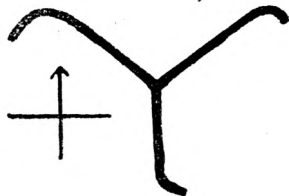
31. ábra. Esztrengával egybeépített juhsárnyék. Az esztrenga alacsony deszka vagy lécfalakból áll; ha a szél iránya úgy kívánja, felszedik és más oldalra viszik. A kijáratnál levő szűk sikátor a fiók, ahol a fejő juhász ül. *Hajdúszoboszló.*

33. ábra. Deszkából épített szárnyék ménés számára. *Dévaványa.*

34. ábra. Jusárnyék alaprajza. A három szárny mindegyike végén még van hajlítva, ami által fokozott védelmet nyújt a szél ellen.

Kúnmadaras.

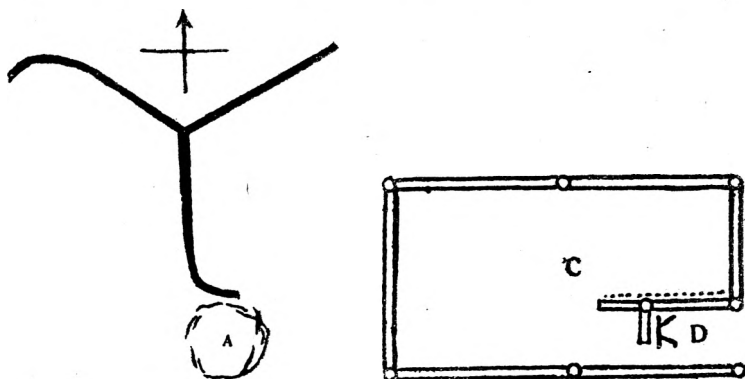

A legegyszerűbb enyhely ez ellen a hideg szél ellen van felállítva.

Amennyiben az enyhely két vagy többirányú falazatból áll, *szárnyék* a neve. A szó ősbibb, ritkább alakjában *szárnyadék*. Ma azonban a Hortobágy vidékén az általunk szárnyéknak nevezett pásztoréplményt karámnak nevezik, legfeljebb az egyes szárnyakat szárnyéknak.

Mivel a karám a szárnyéktól határozottan elütő építmény, mi a régi szokáshoz híven, szárnyéknak nevezzük mindazon nádfalazat-féleséget, mely jószágot nem zár be, s a jószágot bezárót pedig karámnak.

A szárnyék, mint fejlettebb enyhely, már nemcsak több-irányú szél ellen ad oltalmat, hanem a fátlan Alföldön a nap

35. ábra. Juhszárnyék és tőle távolabb eső esztrenga (C) alaprajza. (A szalmarakás, D fiók fejőszékkel.)

36. ábra. Háromágú juhszárnyék. A szárnyak között a juhász két-kerekű számártaligáját látjuk, jobboldalt szalmarakás, melyet egy vastagabb rúd nyom le, hogy a szél el ne vigye és a fejő juhász házikóját melyet a Nagykunszágon bacsu-nak, bacsó-háznak neveznek.

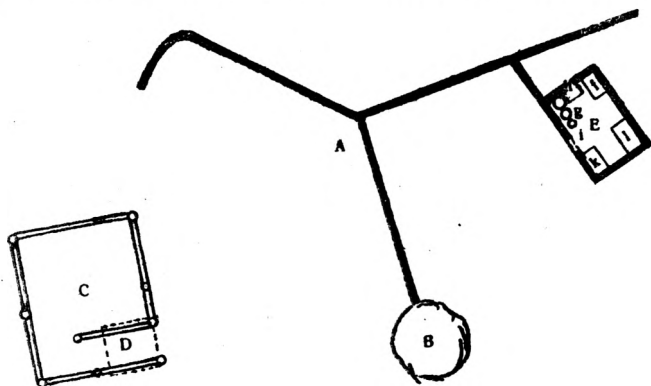
Kúmadaras.

heve ellen is árnyéket ad. A bekerítő építményekkel való kombinációja pedig a jószágot egybentartja. A szárnyék anyaga mindig nád, mégpedig a legszálasabb fajtából. A szárnyéket úgy építik, hogy egy meghatározott időben az árnyék iránya, vagy a láthatáron levő állandó objektumok iránt az alaprajzot kijelöljük, azután arasznyi szélesen és arasznyi mélyen az alapot kiássák bizonyos, 1—2 ölnyi távolságban; az alapon mélyebb

lyukakat ásnak s ezekbe mintegy 10 cm vastag rudakat állítanak, melyeknek az a hivatásuk, hogy a nádfalat szilárdabban tartásák. Miután a rudak alját jól letömködték, a nádat beállítják az árokba s alul beföldelik s a földet letömkö, hogy a fal el ne dőljön, azután a falat 2—3 vízszintes irányban haladó korcpár közé fogják, s a korcpárokat fűzvesszővel vagy újabban dróttal összeszorítják s összekötik nádfalon keresztül. A szárnyék egy

37. ábra. Juhszárnyék, az előtérben négyszögletes esztrengával. A szárnyék jobb végén szalmaboglya rudakkal lenyomatva. Kunmadaras.

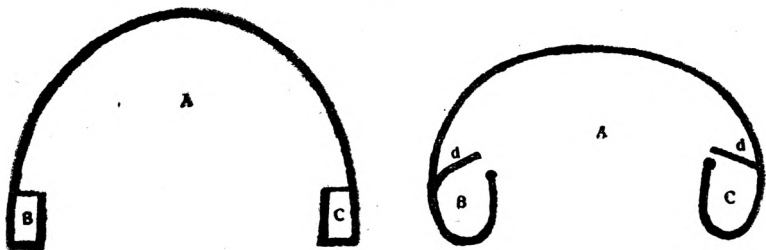
38. ábra. Alaprajz a 37. ábrához. (A szárnyék, B szalmaboglya, C esztrenga, D fedett fiók, E a fejő juhász kunyhója, a bacsu. Ebben: f kenyér és élelmiszertartó szekrény, g sajtó, h tejés és savós hordó, i tejesedények, k asztal, l ágy.)

esztendőre készül. Kora tavasszal rakják le (ültetik) és késő ősszel szedik fel. Ezelőtt, míg a nádnak nem volt semmi értéke, fel sem szedték, a téli szelek, hóiharok úgy megtépázták, hogy tavaszra már csak tűzre volt jó. Néha tavasszal kijavítják és még egy szezonon át használják. Ez azonban ritkán esik meg, mert a szárnyék helyét a legelő trágyázása érdekében évente változtatni kell, sőt az állást a szárnyék közelében hetenként, de legalább havonként is változtatják.

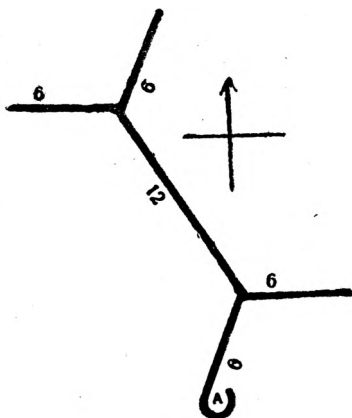

39. ábra. Többágú ménesszárnyék a múlt századból. *Túrkeve—Ecség*. A szárnyék középső fala, ú. n. dereka nagyjából kelet nyugati irányú és az északi hideg szél ellen védi a jóságot.

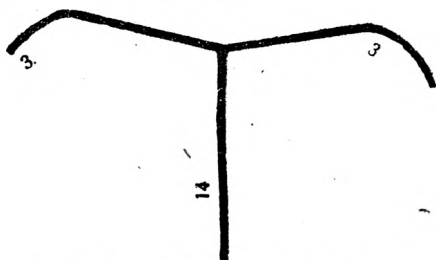
A jóság körül a disznó számára ritkán építenek szárnyéket, míg a juhnyáj számára nélkülözhetetlen. A juhek közül a kosnyáj az, mely számára nem szoktak szárnyéket állítani.

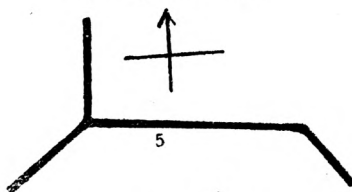
40—41. ábra. Bányának nevezett félkör alakú nádfal disznó számára. (Alaprajz.) *Túrkeve—Ecseg.*

42. ábra. Kisebb juhszárnyék alaprajza, melynek középfala (dereka) ÉNY—DK irányban fekszik. A déli szárny enyhéülé görbül vissza. (A.) — *Biharnagybajom.*

43. ábra. Juhszárnyék, amelynek meghajlított két szárnya az északkeleti szél ellen fordul. *Kunmadaras.*

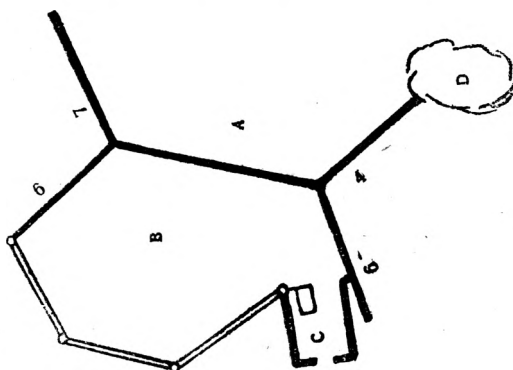
44. ábra. Átmeneti juhszárnyék alaprajza, a négyágútól a háromágúhoz. *Hortobágy.*

Kecskét az alföldi magyarság nem tart. A nagyjóság számára (ló, szarvasmarha) szintén készítettek nád szárnyéket, de ma már kiveszőben van.

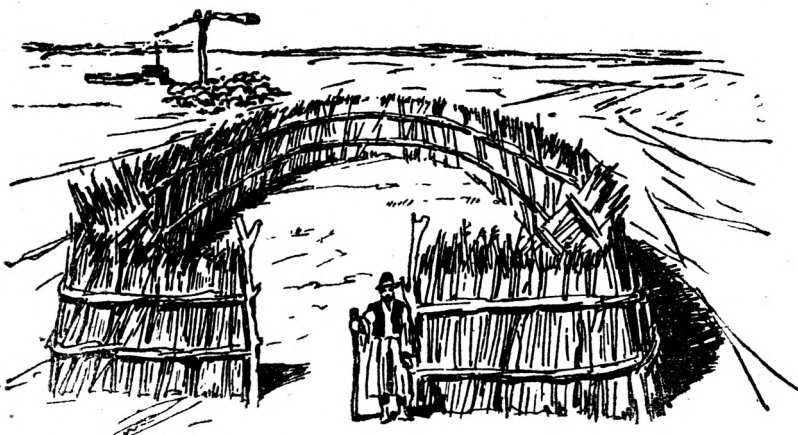
Vahot 1853-ban ezt írja a kecskeméti szárnyékról:¹ »A szilaj marha csak a szabad ég alatt van az egész télen által, bármely

¹ Magyarország és Erdély képekben. Pest, 1853. 4°. I. 109.

rendkívül dermesztő hidegekkel köszönt is be a rideg tél. Csak annyi kedvezésben részesülnek ekkoron, hogy egy körülbelül másfél ölnyi magas alkotmány készíttetik számukra födél nélkül,

45. ábra. Négyágú juhszárnyék alaprajza. (A a szárnyék északi oldala B esztrenga, C fiók (fejőhely); D szalmaboglya). A hajdúszoboszlói juhászok az esztrenga fiókját fedéllel látják el, ezáltal az kunyhószerű jelleget ölt. Hajdúszoboszló.

46. ábra. Disznókarám a múlt századból. A 40–41. ábrán bemutatott bányákhoz hasonló, csak hogy a mellső oldalain is falai vannak, miáltal karámmá válik. Belül mindkét oldalán kunyhó van, egyik a kondásoké, másik a kutyáké. Ma már nem használatos. Túrkeve—Ecseg.

egy középpontból kiinduló s három ágra egyenesbe menő és végződő szárnyakkal. Ezen födél nélküli alkotmány »szárnyék«-nak neveztetik s csak arra szolgál, hogy a szél ellen enyhét s ol-

talmat adjon a baromnak, mely már ösztönszerűleg is a szárnyéknak mindenkor azon szöglet ága mögé vonul, mely őt az ellenkező szél fagyasztó csípősségétől megóvjaa s a juhakol helyet is pótolja.

47. ábra. Nádból készült juhkosár. A befelé dőlő nádfal a tűző nap-sütés ellen is védi a nyáját. Hajdúszoboszló.

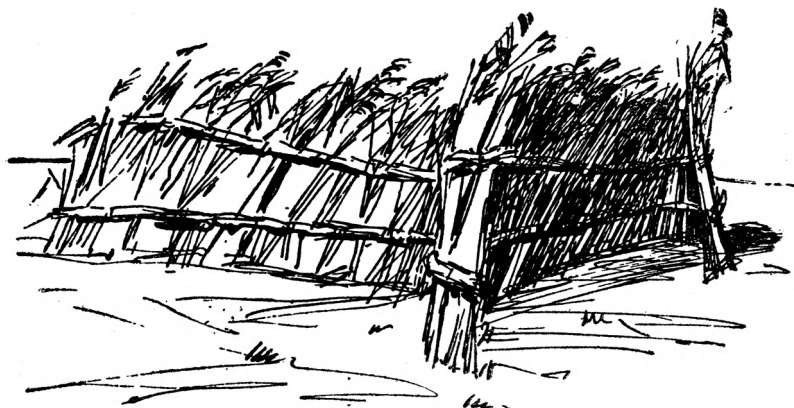
48. ábra. Kisméretű szárnyék és esztrenga. A lakásul szolgáló kunyhó külön van a szárnyék jobb oldalán. Az előtérben juhtrágyahalmaz, melyet az esztrengából seprtek ki. Hajdúszoboszló.

lyét is pótolja. A nádból vagy vesszőből készült szárnyék alakja im ilyen:» s képen is bemutatja a nádból készült 3 ágú szárnyéket. Adataiból azt látjuk, hogy a Duna-Tisza közén a szárnyéket vesszőből is készítették. Valószínűleg fonott fala lehetett, mint az alább ismertetendő cserényeknek.

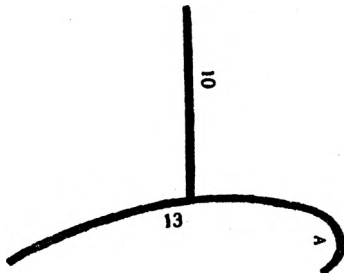
Szoktak a nagyjószág, különösen a ménés számára deszkából is szárnyéket építeni. Ezeket éveken át használják, anélkül,

hogy áttelepítenék. A régi időben azonban a ménes számára is nádból készült a szárnyék.

Ma már a szárnyék a gulya-ménés számára kiveszőben lévő pásztoréptmény és főleg a juhászok használják. Elterjedé-

49. ábra. Háromágú juhszárnyék, jobboldali szárnya ívalakban bekanyarodik. Nagyiván.

50. ábra. Alaprajz. a 49. ábrához. (A a kutya enyhelye.)

sének határa Nagyvárad, Gyula, Makó, Szeged, Kiskunhalas, Kunszentmiklós, Jászárokszállás, Mezőkövesd, Tokaj, Nyiregyháza, Érmihályfalva, Székelyhíd vonala. Ezeken a határpontokon belül is sok helyütt teljesen kiveszett. Legnagyobb elterjedésének örvend a Hortobágy-pusztá körül, különösen sok van Hajdúszoboszló határán.

Régebben a szárnyékok nagyobbak voltak, mint ma. Ma már ugyanis a belvízlecsapolások óta kevés nád terem s az építőanyag drága.

Míg a szilajpásztorokdás fennállott, a Nagyunságban a ménes 600, a gulya 600, a juhnyáj 600, a disznónyáj 500 főből állott. Tehát a szárnyék befogadóképessége is ennek felelt meg.

Vahot szerint² a kecskeméti szilaj gulya, melyet közönségesen »barom«-nak neveztek, 600—700 szarvasmarhából állott.

Napjainkban a nyájak 400—500-nál ritkán rúgnak többre, sőt a fejős juhnyájak között 50—100 főből állók is vannak. Ennek megfelelőleg a szárnyékok is kicsinyek.

Herman Ottó³ a Kiskunságból, Dorozsmáról egy olyan szárnyékalakot közöl, mely a Tiszántúl nem ismeretes, és egyidejűleg

51. ábra. Egykorú kicsiny juhsárnyék, balfelöli oldalán nádból készült háziló, mellette a pásztor kocsija. *Kecskemét—Bugac.*

52. ábra. Jellegzetes régi nagyméretű juhsárnyék. Baloldalt kontyos pásztorkunyhó. *Nádudvar.*

gulyának és ménesnek szolgál oltalmul. Azt írja róla: »Ez a hatalmas szárnyék kettős volt és két egymást érintő félkörből alakult) (; a kisebbik félkör húrja 35, a nagyobbiké 60 lépést tett ki; a kisebbik a ménest, a nagyobbik a gulyát fogadta magába és védte a hideg szél ellen.

A többi méret így alakult: az árok mélysége 0.5 m. A földhányás magassága 1.5 m. A nádfal magassága 2.5 m. Együtt 4.5 méter.

Az egész alkotmány három hatalmas korcra volt kötve, a

² I. m. 108.

³ Az ősfoglalkozások. Budapest, 8°. 1898. 50.

1. *Kisnemesi lakóház. Tarcal, Zemplén m.*

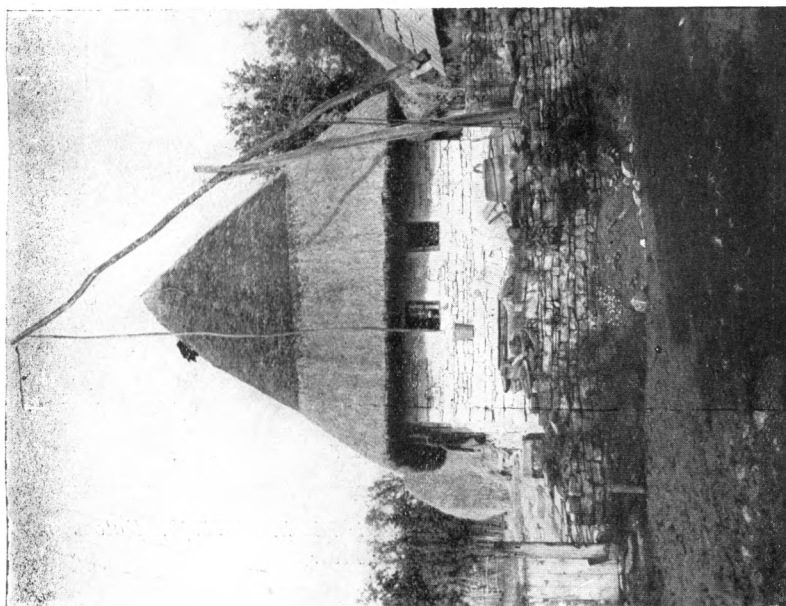
2. *Nádfeleles háromszatú gazdálház. Nyírbogdány, Szabolcs m.*

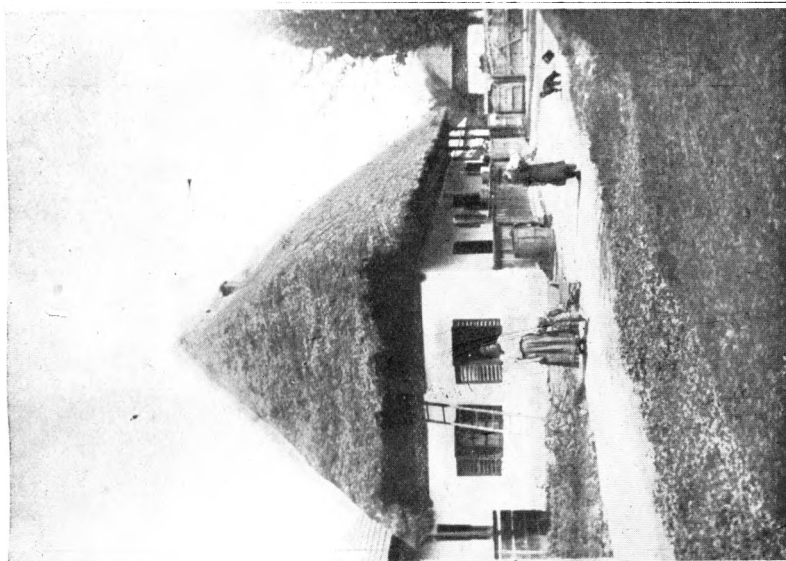
*1. Kúriális típusú gazdaház oszlopos tornáccal. Kisvarsány,
Szabolcs m.*

2. Nemesi kúria. Mezőcsát, Borsod m.

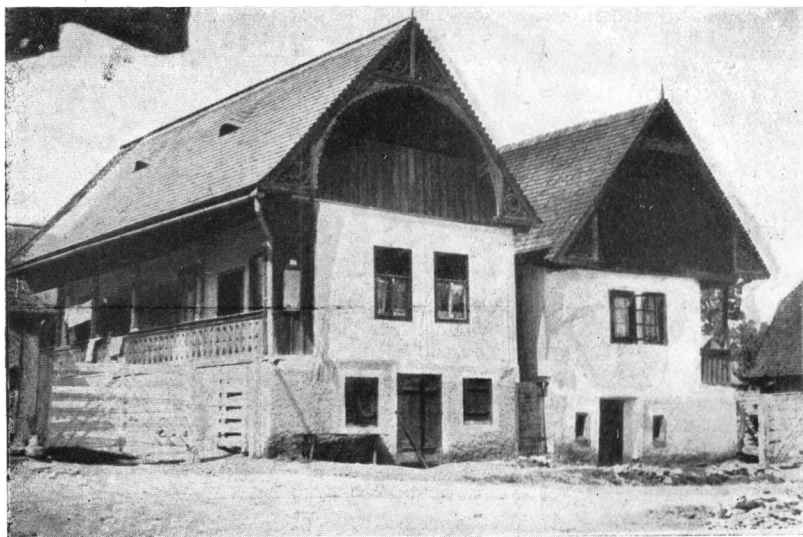
*1. Szalmafedezésű kőház. Kide, Kolozs m.
(Vargha L. felv.)*

2. »Rédelyes« ház. Milota, Szatmár m.

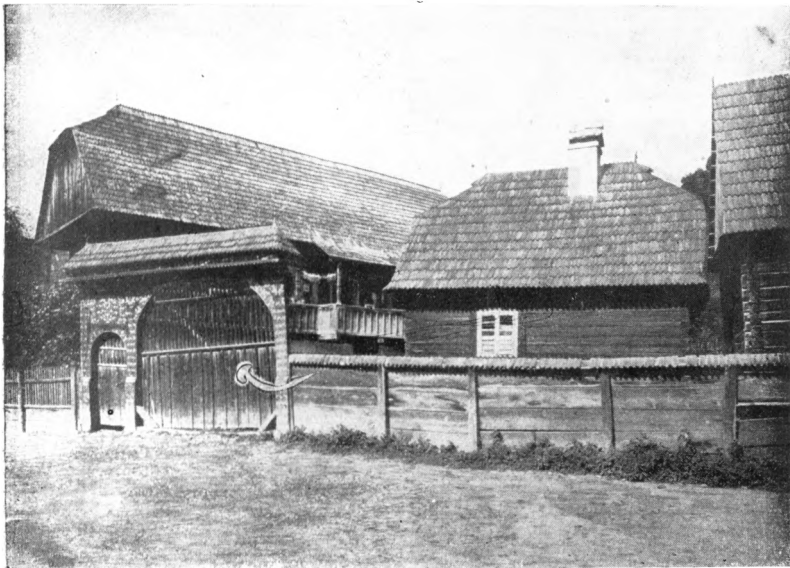
1. Régi típusú szalmafedezés kalotaszegi ház. Méra, Kolozs m.
(Györfly György felv.)

2. Új típusú cseréptetős kalotaszegi házak. Körösfő, Kolozs m.
(Fotofilm, Kolo:svár)

1. Gerendafalas emeletes székely ház. Előtérben sütőház és székelykapu. Udvarhely m.

2. Emeletes székely ház székely kapuval és sütőházzal.

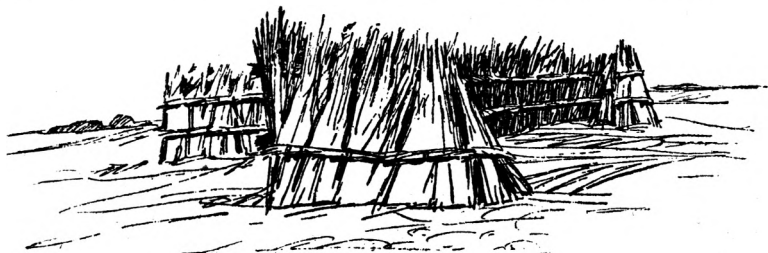
*1. Székely házak. Telekfalva, Udvarhely m.
(Kovács J. felv.)*

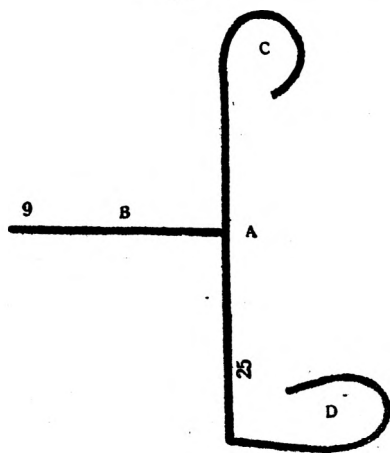
2. Udvarba épített 150 éves szalmafedelű ház. Egerbegy, Torda-Aranyos m.

nádfalazatba pedig rendes közökben erős husángok vagy rudak voltak leásva, hogy a nádkotmányt erősítsék.»

A disznó számára az Ecsegi pusztán a múlt század második felében hasonlóképen félkör alakú szárnyékké falat építettek nádból vagy tövisből, melyet »bányának« neveztek. (46. á.). A legváltozatosabb formájú szárnyékokat a juhok számára készítik.

53. ábra. Kankarékos juhszárnyék. A kelet—nyugati iránynak megfelelő egyenes fal a két végén jelentékenyen begömbül; egyik végén juhász-kunyhót, másik végén juhok befogadására szolgáló kankarékot zár be. Nagyiván.

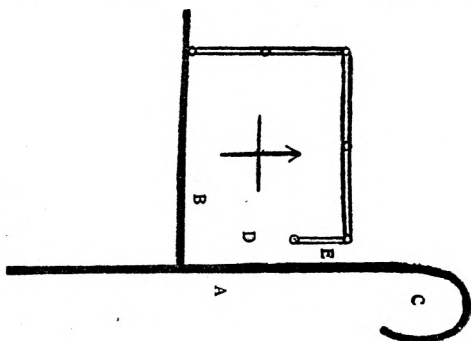
54. ábra. Alaprajz az 53. ábrához. (A hosszanti fal, B déli szárnyék, C kunyhó a juhász számára, D kankaré.)

A legkezdetlegesebb szárnyékok 2 falból állanak, melyek ékalakúlag 90°-ban találkoznak. Az ék éle az uralkodó szél ellenében van. Építették régen gulya számára is (28. á.); ma már szegényes formájában juhászok használják, azok is ritkán, (29—30. á.). Egyik változata nem szög alatt találkozik, hanem ívben gömbül. (31—32. á.).

Legjobban el van terjedve az egy központból három irányba induló falú szárnyék, melynek ágai legtöbbször 120° -ot zárnak be. (33, 34, 35, 36, 37—38, 64—65, 83. á.) Van olyan háromágú szárnyék is, melynek szárnyai T-alakban találkozva 2 derék-

55. ábra. Kankarékos juhszárnyék esztrengával. Nagyiván.

56. ábra. Alaprajz az 55. ábrához. (A hosszanti szárny, B kereszt szárny, C kankaré=juhászenyhely, D esztrenga, E fejőhely fiók.)

57. ábra. Nagyméretű juhszárnyék kétkorcú kontyos kunyhóval. A szárnyék előterében egy rúdra feltűzött kocsikerék látszik. Ezen szokták a juhsajtot szárítani. Nádudvar.

szögű és egy egyenes szöget zárnak be. (43, 53—54, 55—56, LI/1—61, 66—67, 68—70.) vagy melynek két szárnya egymással szemben bekanyarodik és »kosar«-at alkot. (49—50, 59—60, 79, 81. á.). Az uralkodó, északi szél iránya mindig felezi a két szárny között és a harmadik szárny pedig éppen az uralkodó széllel egyirányú.

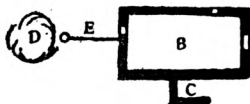
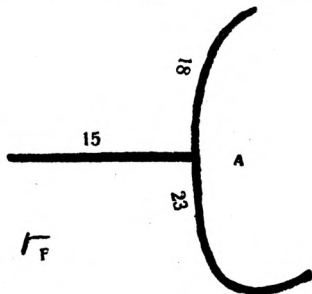
Ha a szél irányát építéskor nem találják el, akkor a szárnyat toldják vagy görbítik. (34, 43, 44, 32, 59—60, 37—38, 64—65. á.). Több vidéken pedig tervszerűen építik görbére a szárnyak végét, sőt éppenséggel bekanyarítják enyhellyé vagy kunyhóvá.

58. ábra. Rongált állapotban lévő másodéves háromágú juhszárnyék. Az előtérben összesepert juhtrágya kupacok. A juhtrágyát tüzelésre használják. Középen rudakkal lenyomatott szalmaboglya és saroglyás juhásztaliga. *Kunmadaras.*

59. ábra. Háromágú juhszárnyék, baloldalt a fejős kunyhójával. A kunyhó vályogból van; nádtetejű. *Nagyiván.*

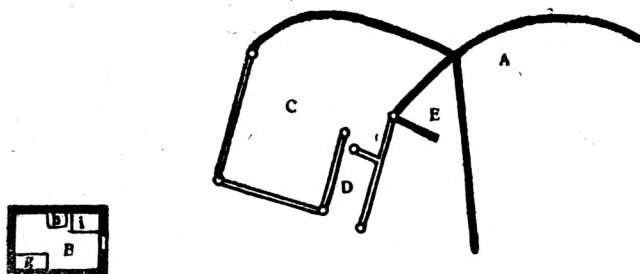

60. ábra. Alaprajz az 59. ábrához. (A a juhok helye, B juhászkunyhó, C baromfiól, D szalmaboglya, E dögbőrszárító ágas.)

hóvát. Ezt a kanyarulatot kankaréknak nevezik. Rendesen a kutya húzódik meg egyik kankaréknak, másikban a juhász. (42/A, 50/A, 53—54/C—D, 55—56/C. á.).

A juh szárnyék tekintélyesebb formái négyágúak. Valami

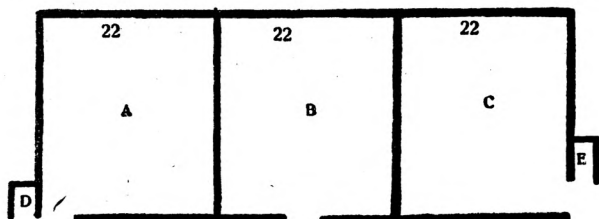
kor a Nagykunságon ilyenek voltak, de ma már csak Bihar megye síkságain található. Herman Ottó egyenesen »Kunszárnyék« néven írja le:⁴ »A szárnyékrendszer különben sokszoro-

61. ábra. Alaprajz a LI/1 táblához. (A szárnyék, B juhászkunyhó, i asztal, b sajtó g vacok, C esztrenga, D fiók=fejőhely, E konyhának használt fedélnélküli udvar.)

62. ábra. Háromrekeszes juhkarám. 500 kéve nádból készült; 800 főnyi juhnyáj befogadására alkalmas. A két szélső fiók bejáratánál a kutyák számára enyhely van. Az előtérben vályogból készült nád-fedelel juhászkunyhót és, nádból készült vasalót (főzőkunyhót) látunk. Ilyen nagyszabású karámot csak uradalmak építenek. Nagyiván.

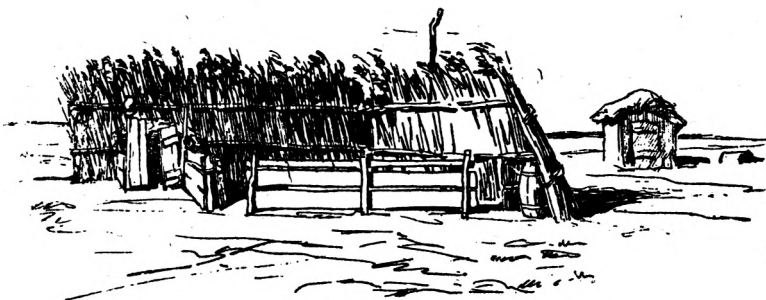

63. ábra. Alaprajz a 62. ábrához. (ABC fiókok; DE enyhely a kutyák számára.)

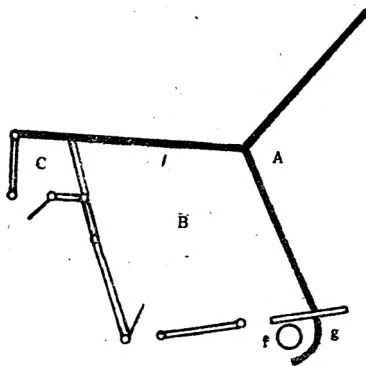
san kombinálva van már védő, rendtartó és bizonyos pásztor-műveletekre szolgáló nádépítményekkel is és talán a legteljesebben a Nagykunság szikesein tanyázó juhászoknál, hol a

⁴ U. o.

teljes karám ezekből alakul: fedett fiaskarám, canga-fiavesztett juh-karám, napkeleti szárnyék és Mátra-szárnyék; azért így, mert szép tiszta időben a Mátra hegység kéklő tömbje látszik. A karámnak arra szolgáló része a hegységtől vette a nevét.

64. ábra. Juszárnyék esztrengával és kunyhóval. A szárnyék felénk eső szárnya végén görbített, ennek enyhében áll a savós hordó. Az esztrengának két kijáró nyílása is van. Balfelől az esztrenga és a szárnyék között baromfiólat láthatunk. Jobbfelől van a bacsú. *Nagyiván.*

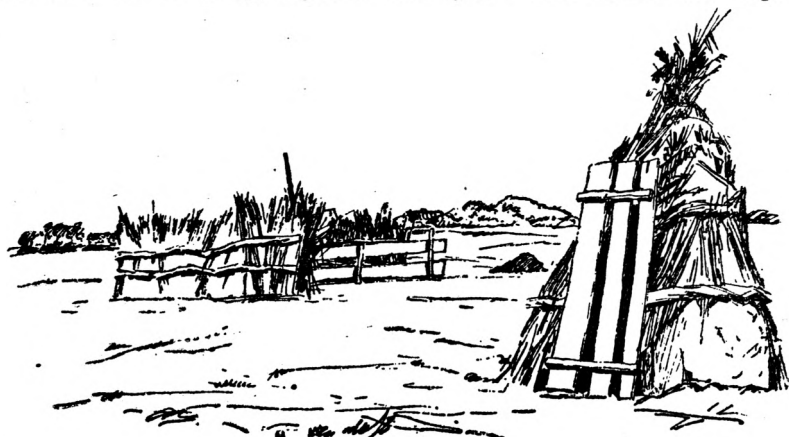
65. ábra. Alaprajz a 64. ábrához. (A szárnyék, B esztrenga, C baromfiól, D bacsu, e katlan, f savós hordó, g az esztrenga ajtaja, melyet a nádfalon keresztül húznak.)

A pásztorok tűzhelye a napkeleti szárnyéknak Mátraszárnyék felőli sarkában van, a tüzelő pedig a »juhporos« vagyis a juhok száraz nagy kupacokba összeseprett hulladéka. Herman Ottó itt a helyi szokásnak megfelelőleg karám alatt szárnyékot ér. (V. ö. L/1, 39, 42, 45, 52, 57, LII/1–77. á.)

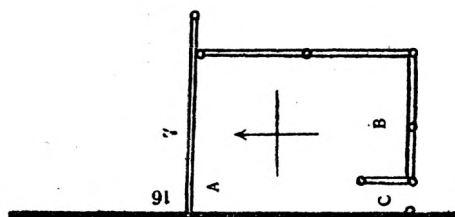
2. A jóság egybentartására emelt fedeletlen építmények.

Kosár, karám, akol, esztrenga.

Ezen pásztorépítmények csak részben védik a jóságot a szél és naptűzés vagy a megtámadtatás ellen, elsősorban azonban arra valók, hogy nem engedik azt elszéledni és így a pásztort az őrzés gondjaitól bizonyos időre felmentik. Ilyen

66. ábra Juhszárnyék esztrengával és kunyhóval. A szárnyék háromágú; észak—déli fala egyenes, keleti fala pedig erre merőleges. A szárnyéktól jobbra juhorkupac. A juhász kunyhó nádából van, felül szénakötéllel sokszorososan körülcsavarva. Alul a nádkorc alatt sárral körül van tapasztva. Nagyíván.

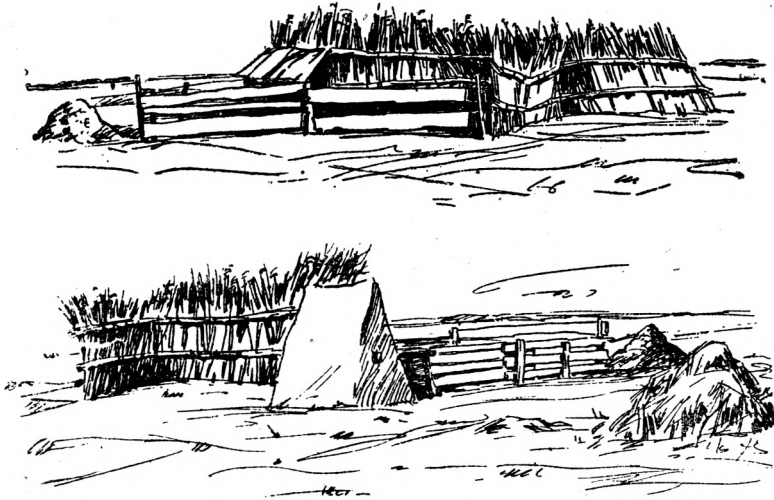

67. ábra. Alaprajz a 66. ábrához. (A szárnyék, B esztrenga, C fiók.)

bekerítő építmények tehát az eső, a hó és hideg ellen még nem nyújtanak oltalmat, sőt az aklok egy része a szél ellen sem. Az Alföldön a közhasználatból legjobban eltűntek a kosarak, melyeket főleg juhászok használtak s a Felvidék tót, Erdély oláh juhásza ma is használják.

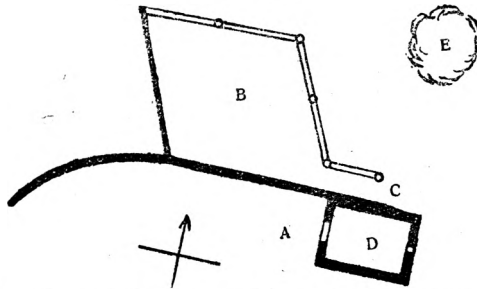
A kosarak kerek, tetőnélküli sövény-vessző vagy nádfala-

zatok, melyek belsejébe egy félretolható deszka vagy cserénnyajtón lehet bemenni. Az Alföldön többnyire nádból rakják, a felföldi tót parasztok vesszőből fonták, úgyhogy tényleg a ko-

68—69. ábra. Háromágú juhszárnyék esztrengával és fedett fiókkal. A 68. ábrán baloldalt az esztrengából kisöpört juhpor látható. A 69. ábra ugyanezt mutatja az ellenkező oldalról. Előtérben a nádból készült nyerges tetjű juhászkunyhó, mely az eső, szél ellen törekés agyaggal van betapasztva. Jobbról juhtrágyakupac és szalma látható.

Nagyiván.

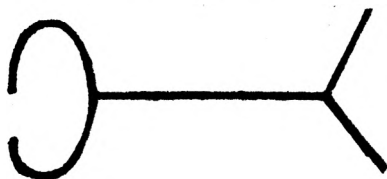
70. ábra. Alaprajz. a 68—69. ábrához. (A szárnyék, B esztrenga, C fiók, D kunyhó, E szalmaboglya.

sárhoz hasonlít. Az oláhok is vesszőből készítik. (47, 69, 75. 76/B LII/1—77/B, 78, 79, 81. á.)

A tulajdonképeni kosár egyéves pásztorépitmény. Az ország hegyvidékein lécekből, dorongokból, deszkákból készült,

szétszedhető és másutt könnyen összerakható esztrengákat, aklokat szintén kosárnak nevezik, a vele való talajjavítást kosarazásnak. Az eredeti kosár azonban fonott vagy nádfalú és nem szállítható. A szárnyékkal kombinált válfajta a Hajdúmegeyi Földesen 1908-ban még gyakori volt. Régi kosarak kerek árkolásait a legelőkön még ma is lehet találni, továbbá helynevek és levéltári adatok azt bizonyítják, hogy sok helyen voltak ismeretesek, némelyik öreg pásztor még emlékszik rájuk!

A kosár, mint a jelek mutatják, nem valami nagyméretű pásztorépitmény. Átmérője 10—20 lépésnél nem igen nagyobb, sőt, ha a Herman Ottó rajzait nézzük (78—79. á.), a nád magasságát alapul véve még ennyinek sem tarthatjuk. Így nem valószínű, hogy az 500—600 főből álló szilaj marhát kosárban teletették

71. ábra. Juhszárnyék kosárral. A kettős vagy másként négyágú szárnyék egyik szárnypárja annyira előrehajlik, hogy a terület szinte bezárja. Az ilyen bekerítő nádfalazatot kosárnak nevezik. *Karcag.*

volna. A kosár teljesen a juhászok építménye volt és azoknál sem fogadta be az egész nyáját, hanem többnyire csak egy-egy falka jóság elrekesztésére használták. Ha a kosár nagyméretű volt, akkor már karámnak nevezték.

A karám, az egész nyáját befogadó, ritkábban kerek, gyakrabban pedig négyszögletes tetőnélküli, de szél ellen is védő nádfalazat. Nyelvtörténeti adataink tanúsága szerint a karám állatok egybentartására szolgáló bekerített alkalmatosság. A Tiszántúl, különösen a Hortobágy vidékén szárnyéket, sőt egész juhásztanyát értenek alatta. (72—73/A, 28, LII/2, 81, 82, 62, 63/A—B—C á.)

A karám is letűnőfélben levő pásztorépitmény. Ma már leginkább csak juhok számára csinálják. Rendesen szabályos négyszög alakú, de vannak téglány alakú kettős-hármas osztatú karámok. Ezeknek egy-egy rekesztét fióknak nevezik. (V. ö. 62 és 63. á.)

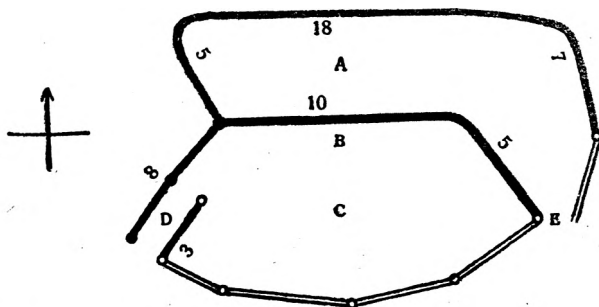
A karám szilajpásztorokodás idején a telelő jóság oltalmára is használatos volt. Nagyságát a jóság száma határozta meg. Egy nagyjóság számára egy négyszögöl férőhelyet számítottak. Régebben erős nádfallal készítették, mert különben a farkas betört rajta. Nagyjóság számára karámot már nem csinálnak.

Néha a karámot is ellátják egy-egy szélfogó szárnyal, sőt szárnyékkal is kombinálják.

Az aklok szintén jószágbekerítő fedeletlen építmények, azonban sohasem készülnek nádból, hanem rudakból, husángokból vannak összetákolva. A szél és a napfény ellen egyáltalán nem véd, minden rendeltetése az, hogy a jószágot ne engedje elszéledni. Mégis, hogy valami oltalmat is adjon az idő-

72. ábra. Karámmá átalakult juhszárnyék és esztrenga. Az építmény baloldali vége olyan, mint a szárnyékvég, jobboldali végén azonban látszik a karám bejárata. Vagy kétféle (fejős és meddő) juhnyáj lakta ezt az építményt, vagypedig az időjáráshoz képest a fejő nyáron hol az esztrengében, hol a karámban tartózkodott. *Földes.*

73. ábra. Az előbbi 72. ábra alaprajza. (A karám, B szárnyék, C esztrenga, D fiók, E a karám bejárata.)

járás viszontagságai ellen, szoktak hozzáépíteni egy félszert, melynek 3 oldalfala is van, csak az akol felől nyitott. (LII/3, 85, LIII/1. á.)

Erdős vidéken galagonyából, kökényből, rétes vidéken birrittyből, zsombokból is hánynak össze kerítésféléket, melyet szintén akolnak neveznek, ezek már szél ellen is védnek s átmenetet képeznek a kosárhoz, karámhoz és bányához. Sőt

sok helyen rendes falas, fedeles ólszerű épületeket is akolnak neveznek. Ennek az a magyarázata, hogy az akol idők folyamán lépést tartva az igényesebbé vált jószág gondozását megkívánó modernebb építkezéssel, — egyre fejlettebb építménnyé vált s ősi nevét a közhasználat átvitte az újabb fejlettebb típusokra is. Emellett azonban megmaradtak hasonló néven az ősi és átmeneti formák is.

Tanyákon az istállótrágyát nagy négyszögletű halomba, ún. »szarvas«-ba rakják. Mikor a szarvas olyan magasra nőtt,

74. ábra. Négyágú juhszárnyék nádból készült kunyhóval. Földes.

hogy már vasvillával nem lehet rá felhányni a trágyát, eljött az ideje, hogy disznóakollá átalakítsák. Egyik oldalán ajtót hagynak, vagy vágnak s az ajtón keresztül kihordják belőle a trágyát elannyira, hogy az egész szarvasból csak egy méternyi vastag négyszög alakú trágyafal marad. Az ajtónyílásba ajtófeleket és ajtót állítanak s kész a disznóakol. A disznó aztán férgek után felturkálja az alját s fészket csinál magának.

Akolot leginkább a nagyjószág számára szoktak építeni. A juhok megfelelő építménye az esztrenga. Az akolnak nagy szerepe van a tanyákon, hol, ha még szabad ég alatt telet a jószág, akkor a telelés ilyen akolban történik.

Akolszerű kerítés szokta körülvenni a pusztán a gulyások, csikósok kunyhóit is, hogy a jószág a kunyhót ki ne kezdje, másrészt ez a kerítés dörgölözés céljából is szükséges. (28, 104, LVI/1, 133, 136. á.).

A juhok aklát az Alföldön általában *esztrenga*, *dranka*, *iszronga* néven nevezik. Kecskemét vidékén nádból is készítik.

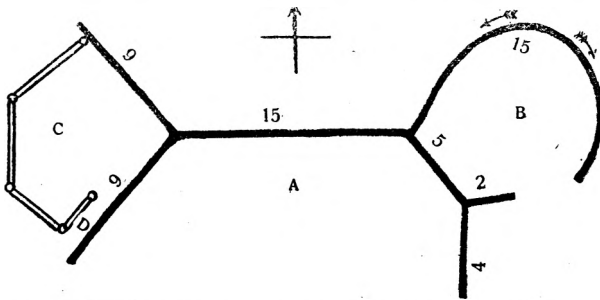
Ez az építmény a hegyekben terjedt el legjobban, különösen az oláhok között, akik *staor*-nak nevezik.

A magyar esztrenga abban hasonlít az oláhok staor-jához, hogy szintén szétszedhető és könnyen összerakható oldalakból áll, annál azonban jóval alacsonyabb. Az oláh staor husángokból, a magyar esztrenga deszkából készül, a deszkák között azonban széles hézagok vannak, úgyhogy sem a szél, sem a napsütés ellen nem véd. (31, 48, 55, 58, LI/1, 37, 64, 66, 68—69, 72, LII/1, 80, 83. á.)

Az esztrengának kész, összegezett lapjai vannak s mielőtt ezeket a falakat leraknák, cövekeket vernek le s ehhez kötözik

75. ábra. Juhszárnyék kör alakú kosárral és esztrengával. Túrkeve—Ecseg.

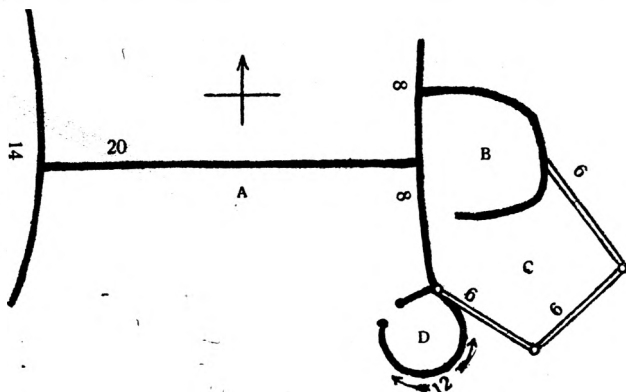

76. ábra. Az előbbi 75. ábra alaprajza. (A szárnyék, B kosár, C esztrenga, D fiók.)

a falakat. Egy-egy oldal 2—4 falrészből alakul. Legtöbbször a szárnyékhoz csatlakozik az esztrenga, s leginkább 2, de többször 3 oldalról is a szárnyék határolja. Ha tanyán van a juh, az esztrengát a tanya körül gyakran költöztetik, vagyis »kosaraz«-nak vele, a földet trágyáztatják.

Az esztrengának lényeges járuléka a *fiók*. Ez egy elrekesztett fejőhely, mely egyik sarokban szokott lenni. Ebben ül a juhász háttal a nyájnak. A juhász hátamegett az esztrenga fala vagy 3 tenyérnyire megszakad, vagypedig egy O betűhöz hasonló lyuk van rajta, ez az esztrengalyuk. A bojtár a juhot az esztrengalyuk felé hajtja s amelyik juh a lyukon át-

búvik a fiókba, a juhász jobbkezeével elkapja a hátsó lábát, maga elé húzza s két kézzel hátulról, a két hátsó lába között megmarkolja a tőgyét s addig szorítja, míg a tejet mind ki nem adja a keze alatt levő dézsába. A juh fejés alatt egy kis hátra felé lejtő hídon áll. Eközben jobb térdével az esztrén-

77. ábra. A LII/1 Tábla alaprajza. (A szárnyék dereka, B kosár, C esztrenga, D kunyhó.)

gából a fiókba vezető lyukat eltorlaszolja, nehogy valamelyik juh fejés nélkül távozzék. A fiók fölé holmi félszer félét is szoktak csinálni. (25/D, 45/C, 56/E, 61/D, 76/D, 84/C, 70/C, 102, 103. á.)

3. A jószágot védő fedelek.

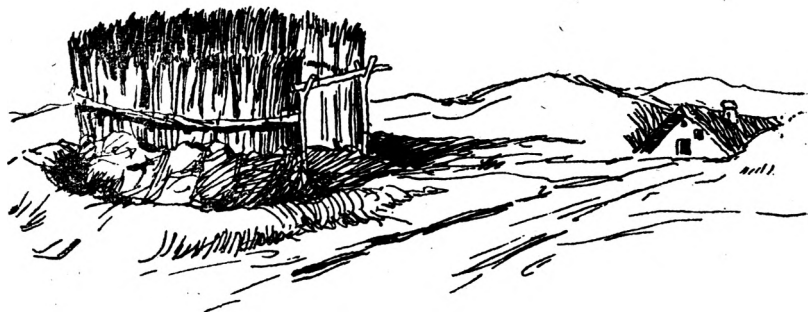
Allás, félszer.

Az *állás* szónak kétféle jelentése van. Állásnak nevezik az olyan emelkedettebb helyet, ahol a nyáj pihenőre megáll. Poros állás, ha huzamosabb ideig használja a helyet a juh, a fűvet kitapossa, a föld megkeményedik s olyan lesz, mint valami szérű. A juhtrágyát, az ú. n. juhport rajta kupacokba söpri s tüzelőanyagként elhordják.

Másrészt állás néven egy olyan építményt neveznek, melynek teteje van, de oldala nincs. Ilyen építmények leginkább a tanyákon és csárdák mellett találhatók. A fedél alatt rendszeren közepén a földön egy jászol van (ú. n. nyári jászol), ehhez kötik a jószágot. Ez alatt nyáron árnyékban áll a jószág, a szél is járja. Ősszel pedig az almot és trágyát vasvillával a

fedéltartó oszlopok közé rakják (LIII/1. T.), s mire a hidegek beállanak, a tető ereszéig felnő a trágyafal s az állásból egy meleg istálló lesz.

A félszer szintén fedélféle, ennek azonban 1—2—3 oldala

78. ábra. Kisebb méretű valószínűleg ellető juhkosár; jobbra földbe-
ásott putrilakás a pásztor számára. Herman Ottó mint szilaj marha-
teletető építményt írja le, erre azonban szűk befogadóképességénél
fogva nem lehetett alkalmas. Tévesen a nyékkel (=vadaskert) azo-
nosítja. *Túrkeve—Ecseg.* Hermann Ottó után.

79. ábra. Az előbbihez hasonló építmény, de ezt a pásztor putriával
egy szárny köti össze, mely a szél ellen ad védelmet. Herman Ottó,
tévesen rajzolt dombokat a háttérbe, mert Ecseg-pusztán ilyenek nin-
csenek. *Túrkeve—Ecseg.* Hermann Ottó után.

is szokott lenni. Rendesen akollal van kapcsolatban. Mint az
állás ez is elő szokott fordulni a tanyákon, sőt az udvarokon is
és nemcsak jószág áll alatta, hanem gyakran kocsiszínnek,
lomtárnak használják. (43. á.).

4. Földbeásott építmények.

Bánya, verem, telelő.

A bánya kizárólag a disznó számára készült építmény. Ennek a névnek is kétféle jelentése van. A disznó, élelmét keresendő, szívesen turkál a földben, sárban, tőzegben s az időjárás viszontagsága ellen is legszívesebben a maga túrt gödörbe húzódik. A gödör a szél ellen is megvédi. Nyáron a frissen túrt föld nedvessége, vagy a sár hűsíti, télen a korhadó kotú, tőzeg vagy trágya melegíti.

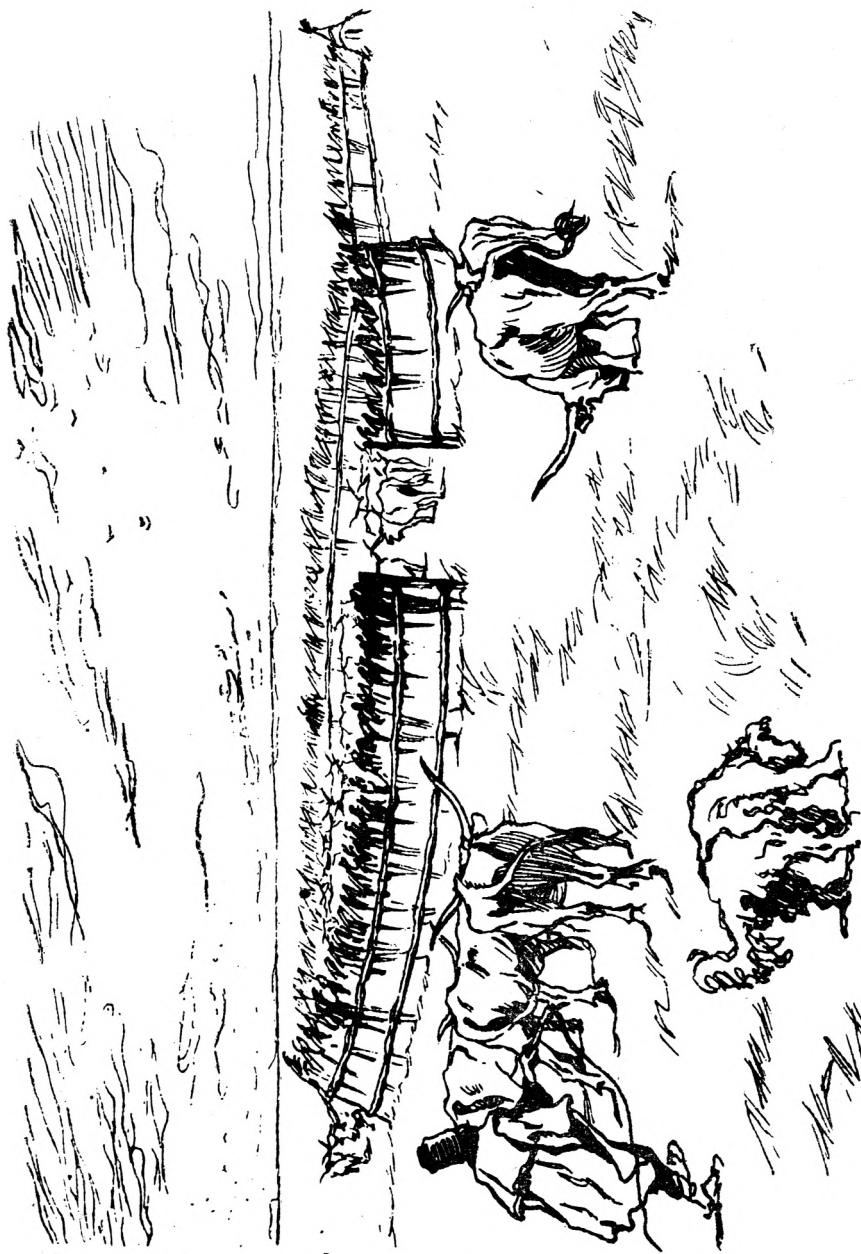

80. ábra. Kisméretű szárnyék, melynek jobboldali mellső szárnyához egy nádfal támaszkodik, miáltal ott kunyhó keletkezik. A kunyhónak rácsos ajtaja van. *Hajdúszoboszló. 1924.*

A disznó természetes védekezési módját az ember megfigyelve, hasonló módon igyekszik segítségére sietni. A hasas disznó számára fél méter mély gödröt ásna, ebbe valami gazt löknek s ebbe fiadzik a disznó. Ezt a gödröt bányának nevezik. A disznó csak addig lakik benne, míg fiai ki nem tudnak belőle ugrni.

A rétségeken, tőzegeken helyen a hasas koca maga túrt magának bányát. A bánya köré sást, giz-gaszt gözült s ebbe a fészekbe vetett fiat. A disznó bányája körül sem embert, sem állatot nem tűr s minden fias disznónak külön van bányája.

Bánya néven egy a disznók számára épült építményt is neveznek. Zsombékból, birittyből, félkör alakú kerítést raktak nyílásával délnek, vagy pedig hasonló alakú nádfalat raktak. A disznó a félkörű kerítésen belül fészket, bányát túrt magának. Egy ilyen bányában 500 disznó fért el. Ma már nem használatos. (40, 41. á.).

81. ábra. Nagyméretű két korcos köralakú nádkarám, melyben 300–400 szarvasmarha is elfért. A rétben a szabad ég alatt telülő szilaj szarvasmarhát éjszakára ilyen karámba telelték a hideg téli szél és a farkasok elől. Mintegy 50 év előtt még használták. *Túrkeve—Ecseg.*

A lakóháznál vagy a tanyán ugyancsak a hízó és fias disznók számára szoktak vermeket is csinálni. Ezek $1\frac{1}{2}$ –1 m mély, 2–3 m széles és hosszú gödrök, melybe lejtős út visz. A verem

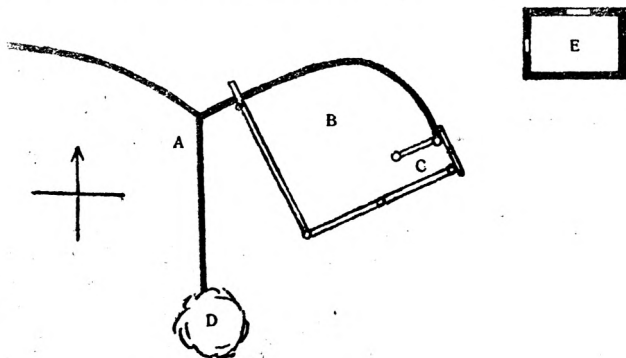
82. ábra. Juhkarám rácsos deszkaajtóval. Az előtérben négyszögletes kontyos nádkunyhó. *Túrkeve—Ecseg.*

fölött nyerges tető van. Thaly Kálmán szerint a Dunántúl ez építményt ősi nevén ma is *izék-nek* nevezik.

Vermek az Alföld északkeleti felében, különösen homokos vidékeken mint ló vagy szarvasmarha ólak gyakran előfor-

83. ábra. Háromágú juhszárnyék esztrengával és bacsuval. *Kunmadaras.*

84. ábra. Alaprajz a 83. ábrához.

dulnak, de csak a tanyákon vagy a községekben. Putri ólaknak vagy putri istállóknak is nevezik. Ezeknek csak a fedele áll ki a földből, maga a putri ól $1\frac{1}{2}$ –2 méter mély, 4 méter hosszú, $2\frac{1}{2}$ –3 m széles. A lejárát a hosszanti fal oldalán van,

1. Kerek karám szalmából, teteje nyitott. Túrkeve—Ecseg. Györffy István fekete magyar juhnyája számára készült 1938-ban.

2. Gulyaszárnyék. Akasztó, Pest m.

1. Ól. Peszéradacs, Pest m.

2. Nyeregtetős pásztorkunyhó. Kecskemét, Pest m.

1. Juháskunyhó vasalóval. Kunmadaras—Kápolnás.

2. Vasaló belseje. Kunmadaras—Kápolnás.

1. Nagykunsági csikóskunyhó. *Túrkeve—Ecseg.*

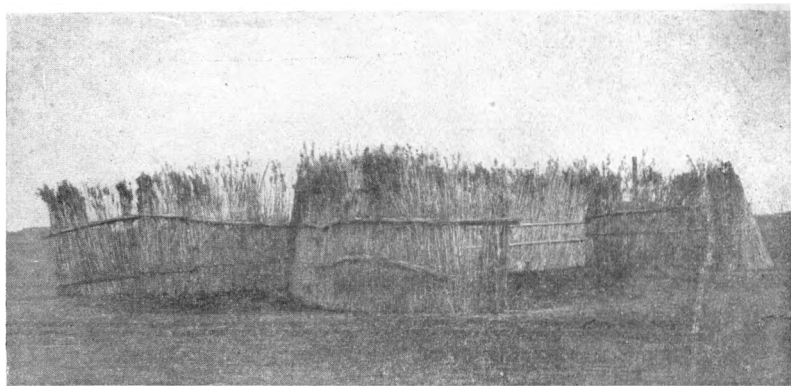
2. Nádkunyhó fűzfavesszővel korcolva. *Tiszacsege.*

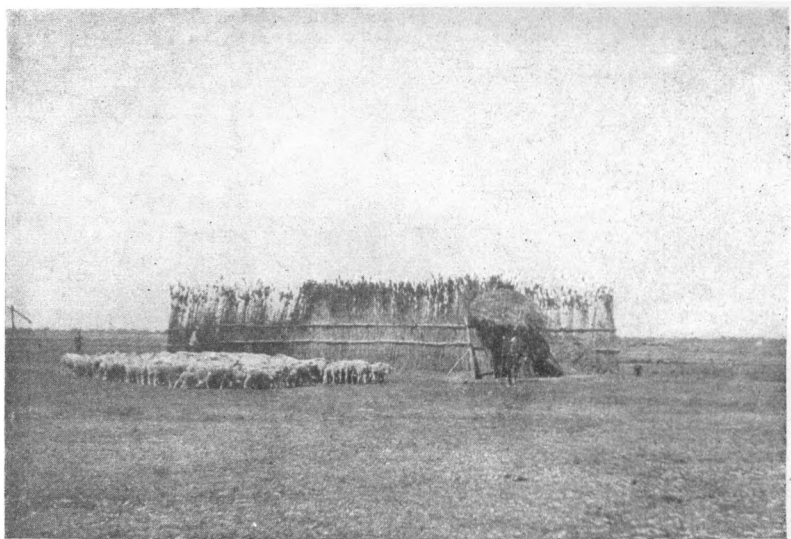
1. Egyenes kemencéjű szilvaaszaló Szinérváralja, Szatmár m.

Gulyáskunyhó szárítanivaló ganéjjal betapasztva, Kenderes.

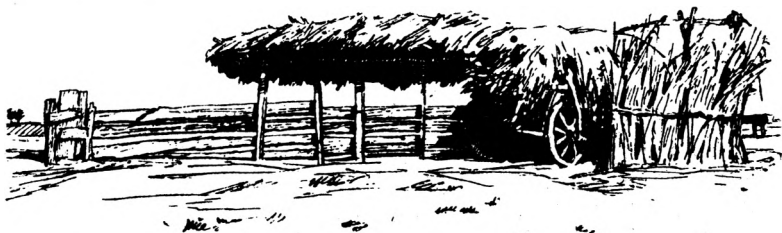

1. Juhászárnyék, jobboldali végén kankarékkal, mely a nyájőrző kutyá menedékhelye. Biharnagybajom.

2. Juhászárnyék. Hajdúszoboszló.

éspedig gádon, egy ajtónyi széles tornácon járnak le, melynek külső vége a földszínen, belső vége az ól földjének a színén van. A putri falát belülről nád vagy rózse borítja, hogy a laza homok be ne omoljon.

85. ábra. Deszkából rótt négyszögletes akol szarvasmarhák számára. Bal szélén ajtó; jobb oldalán szalmafedelű oldalnélküli állás, mely az akolban levő jószágnak árnyékot is ad s védi az eső ellen. Jobb oldalt elkerített hely van a szekér számára, amelyet szalmával raktak meg, hogy meg ne ázzék. *Túrkeve.*

86. ábra. Régimódi disznóhodály nádból. Hosszúkás ovális alaprajzú nyerges fedelű nádkunyhó kettős korccal és gerincén leszegett éllel; két végén konttyal. Mindkét oldalán 6—6 ajtóval. A sok ajtó azért volt szükséges, mert a disznónyáj tömegestől rohant be vagy ki és egy ajtón járva összetörték volna egymást. *Túrkeve—Ecseg.*

Szórványosan ehhez hasonló lakóházak is előfordulnak alföldszerte. Régen ez a földalatti építkezés meg éppen gyakori volt.

5. A jószág számára emelt zárt épületek.

Juhoda vagy hodály, ól, istálló.

A zárt épületek legegyszerűbbike a juhoda vagy hodály, melynek legősibb formája a földreállított nyerges tető. (88. á.). A hodály nagyméretű, egész nyáját befogadó épület. Nagyjószág számára ilyen hodályt nem építenek.

Míg egyszerű formájában a védő tetőzet a földig ér s így oldalfalakra nincs szükség, fejlettebb formájában már alacsonyabb vagy magasabb oldalfalakkal is bír. Legfejlettebb formái már ólaknak nevezhetők. (LIII/2, 89, 90, 91. á.).

A disznó-hodály egy már letűnt formáját a 86. ábrán láthatjuk, ez a disznó törtető természetének megfelelőleg sokajtajú. A juh-hodályoknak egy vagy két ajtaja van, mégpedig mindig az épület két végén.

A nagyobb méretű hodályoknak olyan faváza vagy fedél-széke van, mint az ól-féle épületeknek. A hodály-épületben

87. ábra. Átmenet az akol és hodály között. Még hordozható de már fedelével nemcsak a napfény, hanem az eső ellen is védi a juhokat. Az uralkodó szél felőli oldalon a hodály tetejére szalmát terített a juhász, hogy a deszka résein be ne fújjon a szél. Az előtérben sajt-szárító kereket látunk. *Künmadaras.*

nincsenek külön elrekesztett helyiségek, ellenben esztrengaszerű falakkal, rácsokkal különböző fiókokat, fülkéket csinálnak s a nyáj egyes falkáit ezekkel különítik el. A hodályba szükség esetén kocsival is be lehet hajtani.

A hodály bejáratánál bent tűzhely is van a földön, hol a juhász főz, tüzel, néha füstöt gerjeszt legyek távoltartására. Itt benn van a juhász minden cók-mókja. A juhok állásán' a hodályban a juhport összeseprik s tüzelőnek vagy trágyának kihordják.

A hodályok rendszeren tanyákkal kapcsolatban találhatók, legelő pusztákon főleg az uradalmaknak vannak hodályai. Kiseb juhászok hodályt ritkán használnak.

A primitív, zárt épületek között említhető meg a bárányosnak nevezett kerek alaprajzú, sátoros tetejű, kisebb nád-ól,

melyben a korai hidegek idején a bárányok húzódtak meg.

A jószág egybentartására és az időjárás viszontagságai ellen való védelemre emelt szilárdabb épületeket általában ólnak nevezik. Az ól elnevezés alá az épületeknek igen változatos tömege tartozik.

88. ábra. Szalmatetejű juhhodály. A hosszú szalmakazalszerű épület váza nyerges tetőgerendából, rudakból, lécekből van összeróva. Nagy kétszárnyú deszkaajtóval. *Apa.*

89. ábra. Nádból készült juhhodály, átmenete a házszerű épülethez. Fala és fedele léckorc közé szorított nád. Fedelét faoszlopok tartják. Fedélszéke gerendából, rudakból, lécekből áll. A jobboldali végén levő félszer a pásztorok tanyája. *Karcag.*

Az alföldi magyar építkezésnek sajátossága, hogy minden jószág számára külön épületet, külön ólat emel. Külön óla van a baromfinak, disznónak, juhnak, lónak, szarvasmarhának.

A nagyjószág számára emelt ólakat *istállónak* is nevezik.

Az ól vagy istálló csak a helységekben és a tanyákon fordul elő, mint pásztoréptmény, nem használatos. Megfelelőbb a fentebb említett hodály.

90. ábra. Disznóhodály. Fala deszkából, fedele nád hiányában kukoricából készült. *Túrkeve—Ecseg.*

A pásztor azonban apróbb háziállatai (baromfi, malacok, kutyák) számára a pászortanyán is épít hajlékot. Ezek között kisebb ólak, kontyos kunyhók, nyerges fedelű kunyhók,

91. ábra. Juhhodály. Fala vályogból, fedélszéle rudakból készült. A rudakon egy réteg nád, e fölött trágyakockák. A trágya a hodályból került ki. Télen ugyanis nem hánnyák ki s tavaszig az alommal összetaposott trágya 8—10 cm. vastagra megnő és a taposás következtében megkeményedik. Ezt a trágyaréteget ásóval kockára vágják, felfejtik, és a gyepen megszáritják. *Kunmadaras.*

vermek szintén előfordulnak, mint a pászortanya melléképületei. (29—30/B, 59—60/c, 64—65/c.).

Mivel az ősi formájú alföldi ólak egyszersmind emberi szállásul is szolgálnak, bővebb ismertetését a pásztorok számára emelt épületek között adjuk.

II. A pásztorok számára emelt építmények.

1. Fedél nélküli építmények.

Enyhely, cserény.

Vannak pásztorok, akik sem jószágaik, sem maguk számára nem emelnek semmiféle építményt, hanem kora tavasztól késő őszig járkál a legelőt, kiteve magukat az időjárás minden viszontagságainak. Ma már csak a meddő vagy kosnyáját őrző juhászok (92. á.) élnek teljesen enyhely vagy kunyhó nélkül,

92. ábra. Szabad ég alatt lakó kospásztor batyujával. Kunmadaras.

akiknek minden batyujuk állandóan a csacsi hátán van s csak ahol a nyáj legelni megáll, a juhász ott rakodik le egy kevés időre.

Hasonlóképen nincsen semmi hajlékuk azon pásztoroknak, akiknek a nyájuk naponta a községből jár ki a legelőre. Ezek a pásztorok éjszakára a községben hálnak.

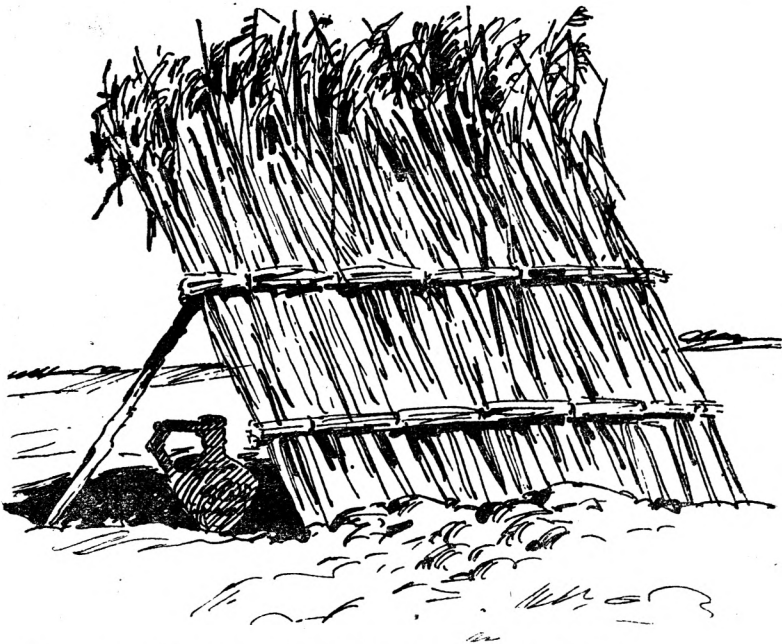
Amint a pásztor jószágai számára először szél és naptűzés ellen emel helyéből könnyen elmozdítható enyhelyet, úgy a maga számára is először ilyet épít. A pásztorok számára emelt építmények között legegyszerűbb az az enyhely, mely legalább egy szélfogó és árnyékkadó falból van.

A legegyszerűbb enyhely egy 2 méter széles kettős korc közé szorított nádfalazat, vagy vessző, melyet bizonyos szög alatt a szél vagy napfény ellen fordítanak. (93. á.) Ez helyét naponta a szükséghez képest többször is változtathatja. Állandóbb for-

máját pedig a földbe le is ássák. (94. á.). Gyakran ezek alatt nemcsak a pásztor és kutyája, hanem a kisebb falka jószág is meghúzódik.

Az egyfalas nád vagy vesszőenyhelyek az Alföld északi részében használatosak.

A Duna-Tisza közén sajátságos 2—3—4 falas, tetőnélküli pásztor enyhelyek vannak, melynek 4 falas alakját a nép cserénynek nevezi. A név tulajdonképen az anyagot, a sövényt

93. ábra. Nádból készült enyhely. Kék, Szabolcs-m.

jelzi, melyből az ősi enyhely készült, ma azonban már leginkább nádból, sőt deszkából készítik. (95, 96. á. LIV/1. T.).

A magyar cserénynek már jelentős irodalma van. Herman Ottó⁵ állította össze először a duna-tiszaközi cserények gazdag fejlődési sorozatát s egyrészt ebből a pásztoréptményből fejti meg a mai magyar házat.

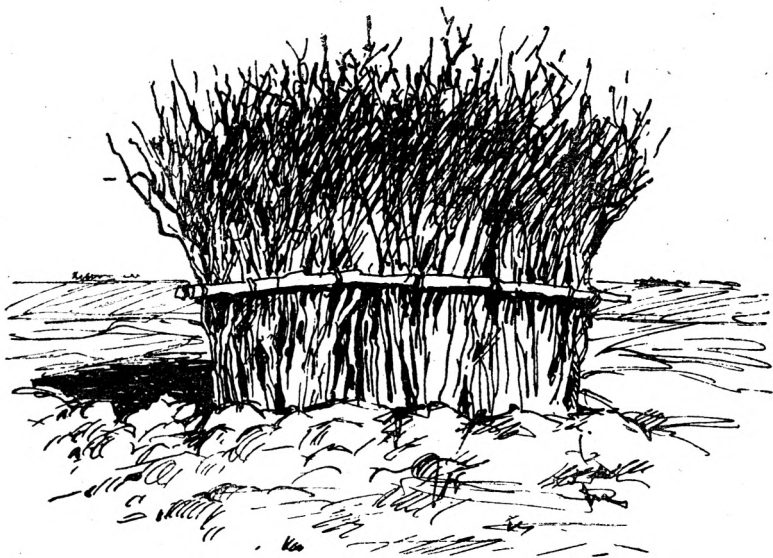
Elméletének legjobban ellentmond az a körülmény, hogy a cserény a Duna-Tisza közén aránylag nem nagy területen, úgyszólván csak a Kiskunságban van elterjedve, s egyebütt még a régiségben sem lehet kimutatni, ellenben a duna-tisza-

⁵ A magyar ősfoglalkozások köréből. Budapest, 1899.

közi házak nem különböznek más alföldi házaktól, melyeknek ottan cserény hiányában a cserény nem lehetett űsük.

Nem lehetetlen, hogy a cserényt beköltözésükkor (XIII. század) a kiskunok hozták magukkal, amikor a magyar már régen házakban lakott, vagy pedig a viszonyok kényszerűsége teremtetle.

A duna-tiszaközi cserények e század első éveiben még meg volt teljes sorozatát Madarassy László tanulmányozta s minden irányban kiterjedő alapos vizsgálata alapján az alábbiakat mondhatjuk róluk:

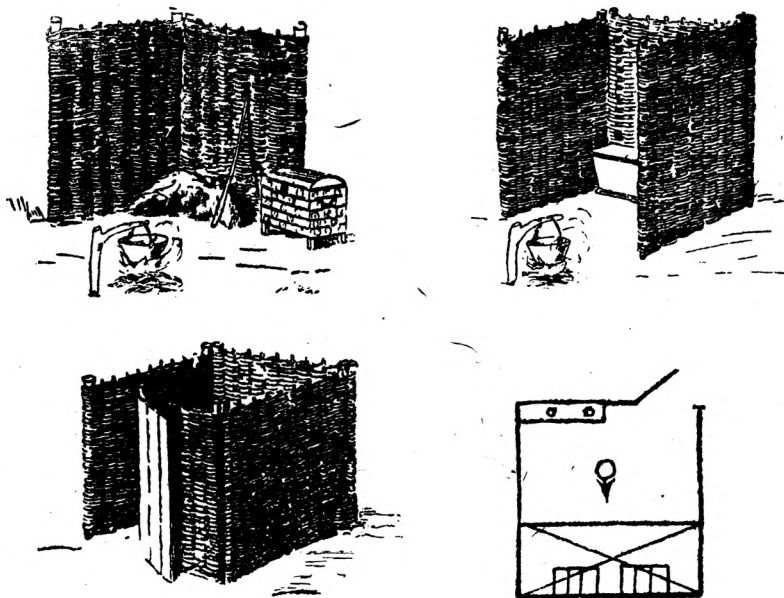

94. ábra. Sövényből készült enyhely. Függőlegesen földbe van ágyazva; nem támasztják alá. *Kemecse, Szabolcs-m.*

»A cserény nevezetű pásztorenyhely azoktól a vesszőfonású tábláktól kapta nevét, amelyekből rendszeren összeállítani szokták. A vesszőfonású enyhelyek »cserény« nevétől lettek aztán »cserények« a többi hordozható enyhelyek is, amelyek nem vesszőből, hanem nádból, rőzséből, kukoricaszárból, vagy újabban már deszkából készültek. Ez az átvétel azonban nem a pusztán fejtett ki, hanem, hogy úgy mondjuk, felülről jött. A pásztorok maguk csak azt az enyhelyet nevezték cserénynek, amelynek vesszőfonású táblái voltak, a nádból vagy más anyagból készületeket egyszerűen csak enyhelynek, szárnyéknak mondták.« Később a cserény elnevezés átment egyéb enyhely-félékre, sőt kunyhókra is.

A tipikus, ősi sövényből font cserényt a 97, LIV/2. és 99. ábrákon mutatjuk be. Madarassy, illetőleg Herman O. után.

1853-ban Vahot Imre azt írja a Kecskeméti puszta cserényéről:⁶ » cserény egy négyszögalakú alkotvány, vesszőből sövényyszerűleg fonva, fődél nélkül, rajta ajtó gyanánt egy téres nyílással. Ezen alkotvány egy helyről a másikra vitethető s

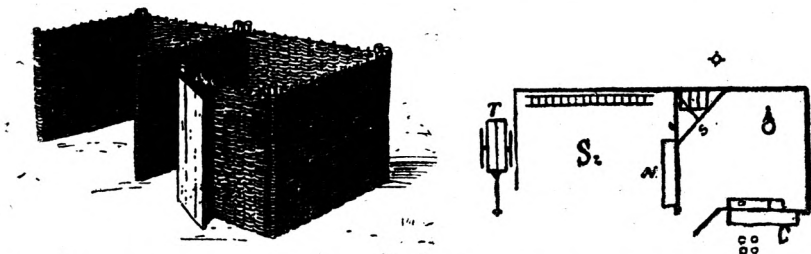
95—98. ábra. Sövényfalú enyhely, ill. cserény egyszerűbb alakjai. A Kiskunságon egy sajátos enyhelytípus szolgál a pásztor védelmére, a cserény. A név eredetileg sövényt jelent, mely átment magára az enyhelyre is. A cserény egyszerű formáit enyhelynek nevezik: Az enyhely legkevesebb két falból áll (95. á.); a sarokban gunya, mellette élelmiszer-tartó szekrény, előtte főzőfa, melyre a bográcsot akasztják. A 97. ábrán látható négyfalút már cserénynek nevezik. A tűzhely benn van a cserényben (l. alaprajz).

a pásztori vándorlásra igen célszerű... A cserény mintegy öt láb magas, elannyira, hogy a körülfekvő nagy komondorok elugatván magukat, a pásztor feláll ühlényéből s a sövényfalazat között szétnéz a végtelen pusztában. E sövényzet csak szél ellen használtatik arra, hogy a gulyás — avagy csikós — személyzet abban, mintegy kerített helyen gunyáit és főzőedé-

⁶ I. m. 110.

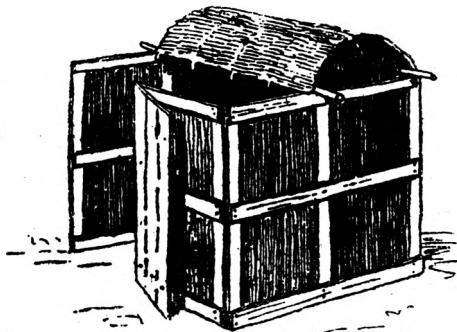
nyeit tartsa s egyszersmind főzőhelyéül és zártkörű ebédlőjéül szolgál.»

Herman Ottó pedig egyebek közt azt jegyzi fel róla: »A vesszőfalazatok embermagasságúak és azokból alakul a cse-

99—100. ábra. Kétrészes cserény. Hasonló az előbbiekhöz, de már egy, lovak számára készített enyhellyel bővül. Alaprajzán az Sz. betűvel jelzett rész a ló-szárnyék, melynek hátsó fala mentén a jászol húzódig végig. (N pad, T taliga). A jobboldali helyiség a tulajdonképeni cserény, melynek jobb hátsó sarkában a tűzhelyet, bal hátsó felülről fedett sarkában pedig a ládát látjuk. A cserény előtt négy borjú cövek, a cserény mögött pedig egy bitang cövek áll. *Bugac.*

rénykarók leverése után s ezekhez megerősítve a négyszögletes cserény, melyhez mint főhelyhez, ajtó vezet. A négyszög hat-hét négyszögméter s ehhez van csatolva az ajtó arcvona-

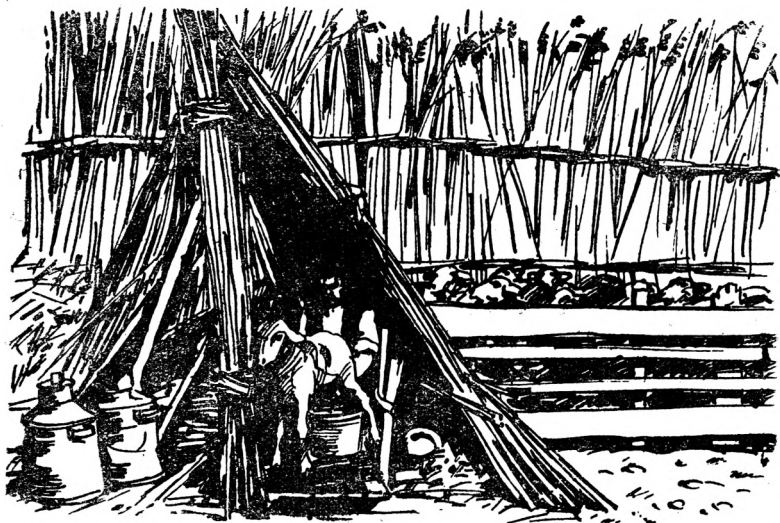

101. ábra. Félíg fedett cserény, lécrámák közé fogott, egymáshoz kötött nádfalból. *Bugac.*

lába értve, a nyílt lószárnyék, amelybe a lovak éjjelre beállítatnak. A cserényben magában az ajtóval szembenlevő sarkot háromszögletű deszkaernyő fedi, ez a sátor. Máskülönben a cserény fedetlen... A cserény ajtaja és a lószárnyék öble

a verőfényes oldalra nyílik... A cserények régi időkben a számadó gulyás belátása szerint 2—3—4 heti időközökben változtatták helyüket; újabb időkben — 1895 — óta a legelő megtrágyázása érdekében a cserény 8—8 napi időközökben költözködik...»

Herman Ottó szerint az újabb időkben a cserény először ősi sövény anyagát vesztette el, majd elveszítette a lovak számára hozzácsatolt szárnyéket, aztán bogárhátú deszkafedelelet raktak a cserényre, mely félig befödte. Innen már csak egy lépés volt a cserénynek állandó, fedeles kunyhóvá való átalakulásaig, ami meg is történt.

102. ábra. Fedett férőhely (fiók). A juhszárnyékhoz támasztott nád fal, mely külső belső végén egyaránt nyitott. Hajduszoboszló.

Madarassy szerint a nádfalazat azért szorította ki a sövényt, mert kevésbe került gyorsan, könnyen elkészült és a szelet gyorsan felfogta, igaz, hogy hamarabb is pusztult.

Ugy a sövény-, mint a nádfalat a pásztor maga készíti.

»Az egymásmellé helyezett táblákat és az ajtót ott, ahol a nagykarók összesarkallanak, négy darab bikacsök tartja össze.« A bikacsöket nyers állapotban kötik a nagykarókra, hol összeszáradnak és állandó kapcsolatot képeznek. A bikacsökökkel összekötött táblákat a belső oldalon leállított cserénykarókhoz szíjjakkal erősítik. Ezek mintegy másfél ölnyi magasságú hegyes karók, melyeket furkósbottal addig vernek, míg csak egy méter áll ki a földből. Ezekhez kötözik a táblákat. Minden

táblához 2 darab, tehát a teljes cserényhez 10 drb. cserénykaró és cserényszíj tartozik.⁷

A 6 falból és egy ajtószárnyból összeállított enyhely két

103. ábra. Fedett fejéshely (fiók). A fedél gyékénnyel letakart kocsi-
ernyő; az oldalfalak részint vályogból vannak rakva. *Kunmadaras.*

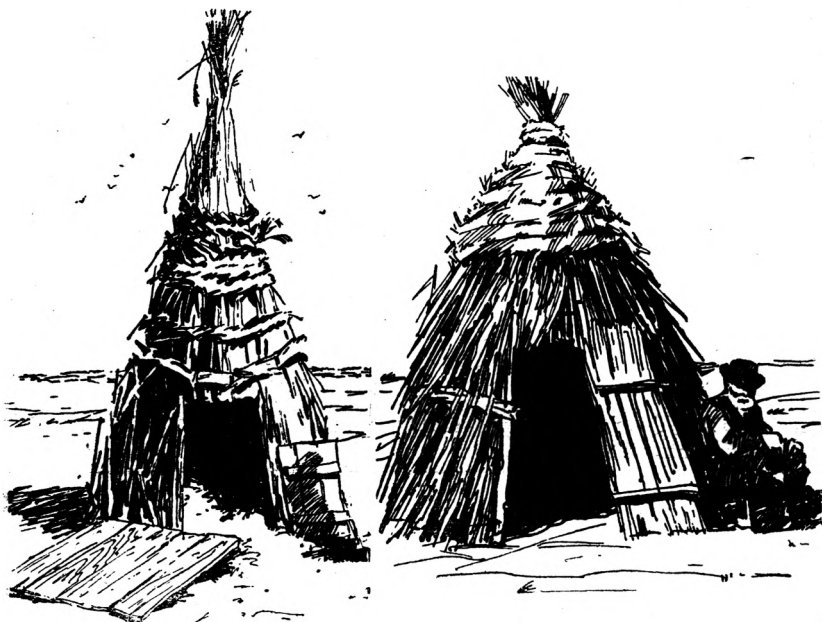
104. ábra. Nádból készült kontyos gulyáskunyhó. Mintegy 10 cm vastag
falú, kúpalakú nádépitmény. Gulyásoknál, csikósoknál husángból ké-
szült korlát veszi körül, hogy a jószág ki ne döntse. *Nádudvar.*

önálló területre oszlik. Az első, mely zárt négyszöget alkot, a cserény tűzhelye — enyhely, árnyék, szoba, konyha, belső-

⁷ Madarassy: Nomád pásztorkodás... 51. l.

ség — a második, mely elöl és oldalt nyitott, a cserény lószárnyéka — állás, istálló —. A lószárnyék külső oldalára kerül rendszeren a már ismert eleséges taliga.» (99, 100. á.).

A cserény udvarához tartozik egy lókaró, 3 bornyúkaró és az állófa. A két előbbihez lovat, illetőleg borjút kötnek. Az állófa egyik fajtája az ágasfa arravaló volt, hogy ráakasz-

105. ábra. Szűkebb kontyos nád-kunyhó, mely a szél ellen szénakötéllal van körülcsavarva.

Túrkeve—Ecseg

106. ábra. Szénakötéllal megerősített bővebb kontyos nádkunyhó. Ajtaja nádból. *Kisújszállás.*

tottak egyet-mást, másik fajtája pedig az időleges legelőjogszerzés jele volt.⁸ (100, LV/1. á.).

A cserény a további fejlődés folyamán részleges tetőt (101. á.) kap. Majd később egész tetőt (LV/1.). Ez utóbbi forma már egészen házszerű.

A Tiszán túl is találhatók ilyen házszerű pásztor-kunyhók, ezek azonban nem a cserényből fejlődtek, mert, mint említettük, a Kiskunságon kívül a cserény sehol sem használatos, hanem inkább a ház csökevénye.

⁸ U. o. 54.

2. Fedeles vagy zárt építmények.

Kunyhó.

Kunyhó, kunnyó, gunyhó elnevezés alatt a pásztorok részére emelt építmények igen változatos csoportját ismerjük.

A Hortobágy környékén a szárnyékok szárnyainak a végét be szokták kanyarítani és az így bekerített terecske azáltal,

107. ábra. Kukoricakóróból készült ideiglenes kunyhó. *Túrkeve.*

108. ábra. Nagyméretű kétkorcos nádajtós juhászkunyhó. Mellette juh-szárnyék. *Nádudvar.*

hogy nádfalát felül összehúzzák, kunyhóvá válik. Máshol a fejő hely, a fiók tetőt és oldalaflat kap (102, 103. á.) és ezáltal kunyhószerű alakot ölt s tényleg a szoboszlói juhászkodnál a fiók állandó lakássá is lesz anélkül, hogy fejőhely rendelte-

tését elveszítené. Az ilyen fiók — kunyhó elül hátul nyílt, különben a juh nem járhatna át alatta.

A kunyhó másik primitív formája, mikor a szárnyék falához egy nádfalat támasztanak (80, 102, LV/2. á.), miáltal szintén egy kunyhó keletkezik.

Ezek az átmeneti típusok nem általánosak. Országsszerte általános és kedvelt kunyhótípus a kontyos és nyerges tetejű

110. ábra. Nagyméretű kontyos nád-kunyhó, melynek kontya egy hegyes fával át van szúrva s ezen csüng a bogrács. A füst a konty alatti lyukon távozik. *Túrkeve—Ecseg.*

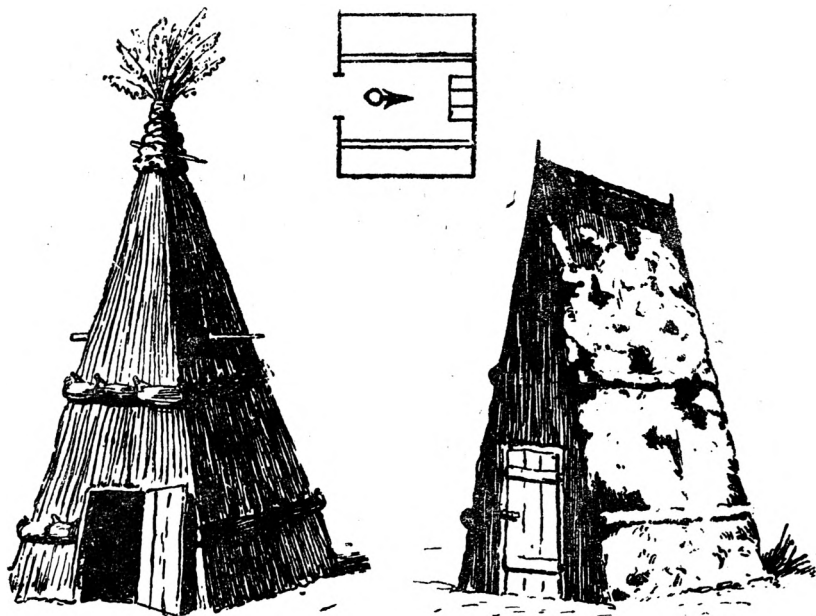

109. ábra. Kontyos nád-kunyhó, háromszögletű ajtónyílással. Árok veszi körül, mely a kunyhóról lecsorgó vizet felfogja. *Kaba.*

pásztor-kunyhó. A tipikus kontyos kunyhót Herman Ottó a finn kotával hasonlítja össze s a magyar ház ősi formájának tartja. (Ld. 28, 29, 36, 52, 57, 62, 66, LII/1, 104, LVI/1, 105, 106, 108, 109, 110. á.)

A kontyos kunyhók csaknem kivétel nélkül nádból készülnek és semmiféle favázuk nincs. Belméretük nem nagy, 4—6 négyzetméternél ritkán nagyobb. Leggyakoribb a kerek alaprajzú, a Nagy-kunságon négyszögletű alappal is csinálják. (82, 111. á.). A falazat felül mindig csúcsban jön össze s a csúcs alatt széna vagy szalma-kötéssel körülcsavarják. A nád bugáját a kunyhó csúcsán meghagyják s a kötéllel körülcavart résszel együtt kontynak hívják. A falazatot, a kunyhó magasságának megfelelőleg, 2—3 korcpár tartja össze. A korcolás fűzfaággal, újabban dróttal történik.

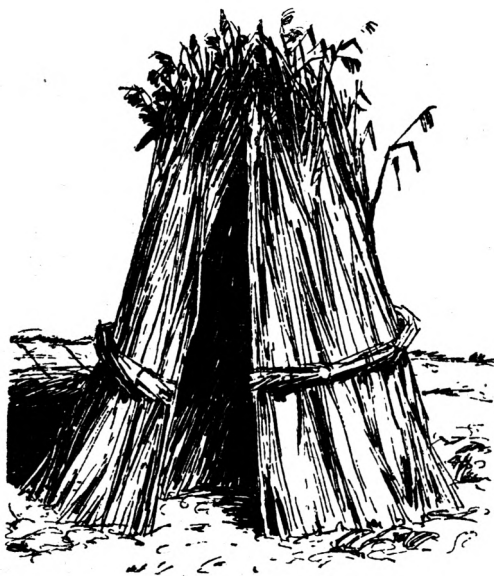
Ha a kunyhóban tüzelnek is, akkor a konty alatt rést ütnek, melyen a füst távozhatik. A kontyon keresztül pedig egy hegyes cöveket ütnek át (110, 111. á.), erről csüng egy kötél, rajta egy fahorog, a gangó, melyre a bográcsot akasztják. Tüzelni csak nagyméretű kunyhókban lehet, mert a kis kunyhó hamar kigyullad. Tűz ellen friss marhatrágyával néha belülről is betapasztják. Olyan kontyos kunyhó azonban, amelyben tüzelni

111—113. ábra. Az első gúlaalakú kontyos nádkunyhót, a második nyergesfedelű kunyhót ábrázol. (Alaprajzzal.) Utóbbi szintén nádból készül, de rendszeren már favázra. Tetejét, hogy tovább tartson, sárral, vagy friss marhaganéjjal tapasztják be. *Nagykunság.*

is lehet, ma már alig található. Ezek a künn telelő pásztorok hajlékai voltak. A mai kontyos kunyhók már mind kisméretűek és ennél fogva alkalmatlanok arra, hogy benne tüzeljenek. Nem is szolgálnak már téli szállásul sehol az Alföldön. A kontyos kunyhóknak alacsony bejárata van, ezért csak bebújni, vagy bemászni lehet. Ha van ajtajuk, az nádból vagy deszkából készült. Az ajtónyíláson kapja a világosságot is.

Herman Ottó után bemutatunk (121. á.) egy boglyas alakú, favázú kunyhót, mely úgy látszik, hogy csak a Berettyó

114. ábra. Átmenei a kontyos kunyhó és vasaló között. Ebben kunyhóban laknak is, tüzelnek is. Tetején a nád nem ér össze teljesen, hogy a füst könnyebben távozhassék. *Nagyiván.*

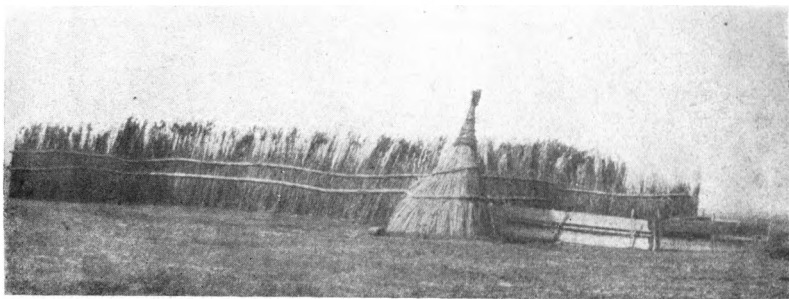
115. ábra. Boglyaalakú sárkunyhó. Alapja faváz nádfallal, ami vastagon be van tapasztva. *Szentes.*

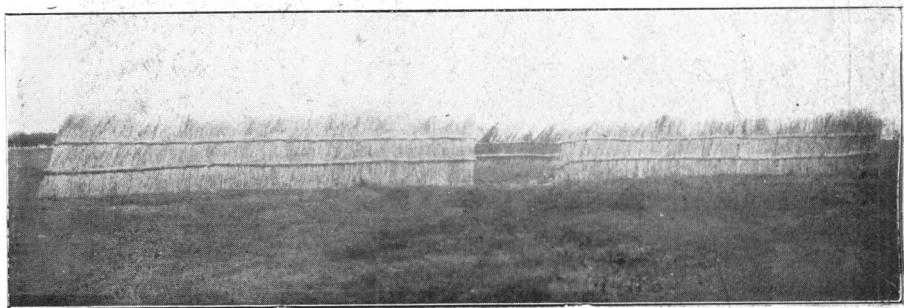
1. Juhszárnyék esztrengéjével. Kunmadaras, 1908. Alaprajzát lásd 61. á.

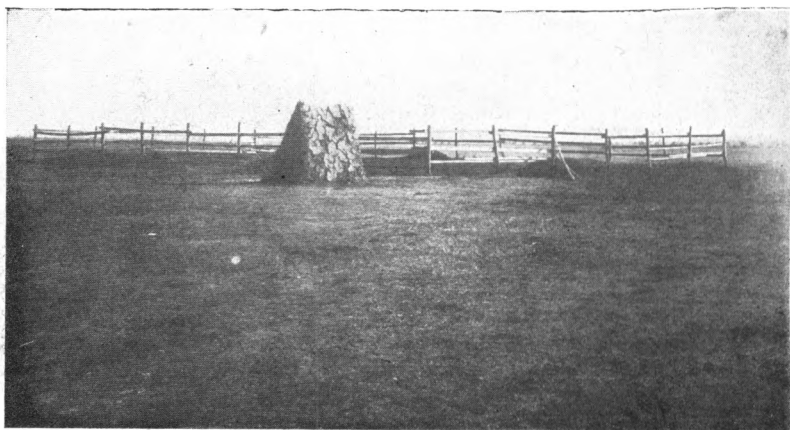
2. Hortobágyi juhász eleséget szállító csacsijával. Ecsedi felv.

1. Szárnyek kontyos nádkunyhóval és esztrengával. Földes, 1908.
Alaprajzát lásd, 77. á.

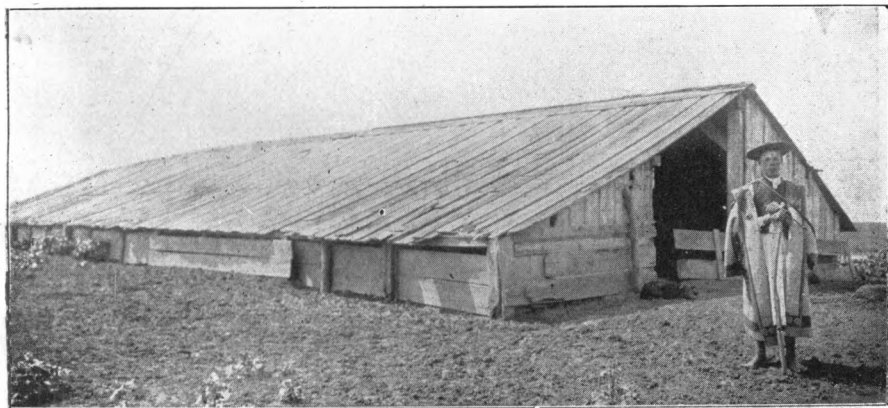
2. Akolkarám. Hortobágy, Ecsedi felv.

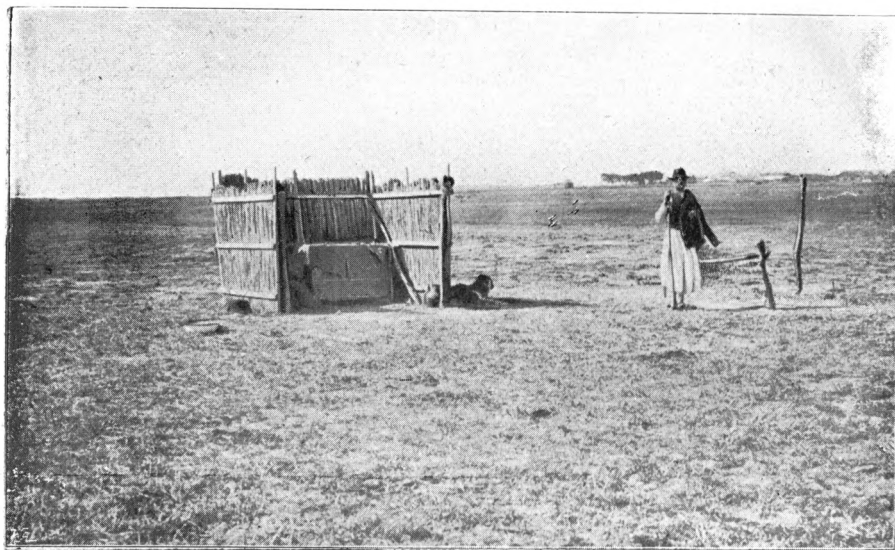
3. Négyzetleges akói szarvasmarhák számára. Az előtérben marhaganéjjal betapasztott nádkunyhó. Kenderes, 1908.

1. Állás szulmatetővel. Jászapáti, 1900.

2. Deszkahodály. Hortobágy-Disznófőd. Ecsedi felv.

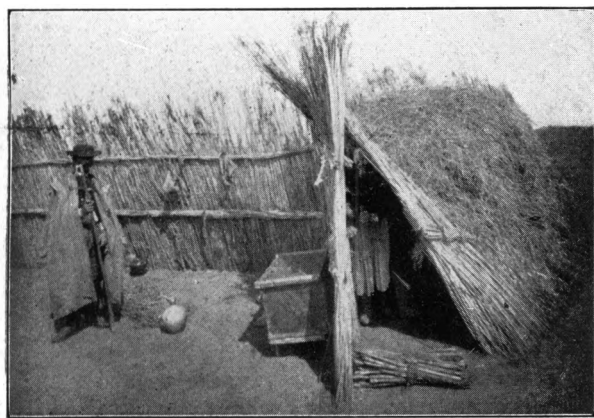
1. Nádcserény. Peszéradacs. Madarassy felv.

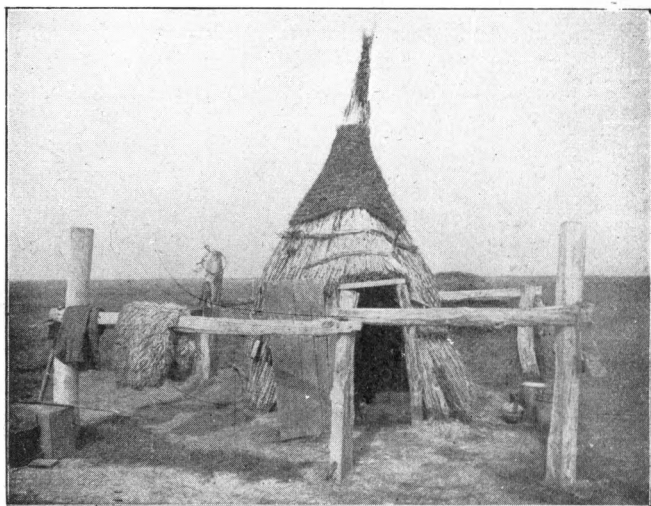
2. Nádcserény. Peszéradacs. Madarassy felv.

1. Fonott cserény. Peszéradacs. Madarassy felv.

2. Négyágú szárnyékhöz toldott enyhely. Hajdúszoboszló, Ecsedi felv.

*1. Hegyes nádkunyhó korláttal körülvéve. Kecskés puszta, Arangulya.
Ecsedi felv.*

2. Vasaló. Hortobágy. Ecsedi felv.

folyó vidékén volt használatos. Ezt Herman Ottó a messze Észak gammájával veti össze.⁹

A Körös folyó vidékén vályogból készült, sárral tapasztott boglya alakú, kunyhók is találhatók (115. á.). Hasonló formájukat gabonatarló *szuszékok*nak is használnak.

116. ábra. Nyergestetejű kunyhó. Faváza és nádfala, ill. nádteteje van, amelyet vastag szalmaréteg borít. Törökszentmiklós.

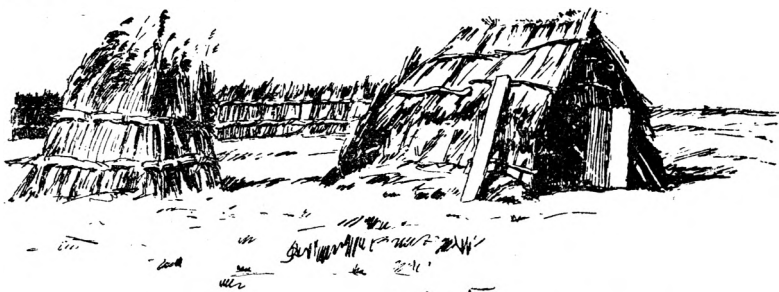

117. ábra. Nyergestetejű kunyhó. Elöl nincs fala. Jól látható a szelement tartó ágasfa és a szarufák. Teteje szalmával fedve. Fegyvernek.

A kunyhók másik fajtája a *nyerges* fedelű, ennek, különösen, ha nem nádból van, rendesen olyan faváza van, mint a házak fedélszéke. A fedélszékre szalmát, szénát, rőzsét, giz-gazit raknak (69, LII/3, 112–113, 116, 117, 118, 120, 132. á.). Míg a

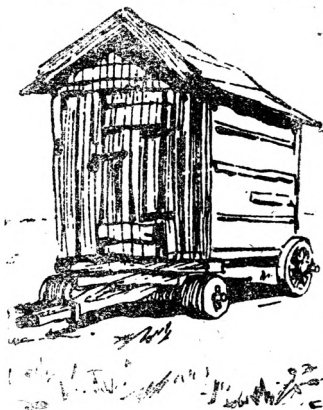
⁹ A magyar ősfoglalkozások köréből. 66–67.

kontyos kunyhót leginkább a pásztorok használják, a nyerges fedelű kunyhót, melynek építéséhez nagy ügyesség kívántatik, a pásztorokon kívül a csószók és egyéb határjáró emberek is használják.

118. ábra. Nyergestetejű nádkunyhó, mellette balra vasaló, amely a ház védelmére szolgál. Nagyiván.

A kunyhók további formái már kezdetleges ház alakúak, s függőlegesen álló oldalfalakkal bírnak. Ezek, még ha teljesen nádból vannak is, szilárdításra szolgáló favázzal bírnak (36, 48, 51, 59, 62, 64, 74, 83, 122, 123, 124, 126, 127. á.).

119. ábra. Kerékes gulyáskunyhó. Lóval vagy ökörrel huzatják. Csi-kósok is használják. Hortobágy.

120. ábra. Nyerges tetejű, favázú, deszka végű és tetejű gulyáskunyhó. A deszka mint építőanyag csak újabban használatos. Hortobágy.

A kunyhók között kell említenünk a fakereken járó deszkakunyhót, melyet az ország Tiszántúli részén gulyások, csi-kósok használnak. Nincs általánosan elterjedve, főleg uradalmi legelőkön látható, sőt mai formájában talán nem is ősi.

A régebbi időkben, sőt több helyen ma is a pásztorok élel-
miszer szállítására egy kétkerekű taligát használnak, mely-
nek nemcsak oldala, hanem teteje is van. Sőt a tetőt gyakran
nyerges háztető alakúra csinálják, hogy az eső lefolyjon róla.

121. ábra. Bogyaalakú, szalmatefejú gulyáskunyhó. *Szentgyörgy.*

A 119. ábrán bemutatott kerek gulyáskunyhó ennek az élelmi-
szeres taligának a továbbfejlesztése. Ez már négy kerékkel
bír s akkora nagy, hogy az ember is meghúzódhatik benne.

122. ábra. Nádkunyhó szövött gyékénytetővel. A kunyhó a szárnyék
falához csatlakozik. *Kunmadaras.*

A nád oldalfalakkal bíró kunyhók nem bírnak el nehezebb
anyagból való tetőket, ezért néha szövött gyékénnyel takarják
be, leggyakrabban azonban szalmából vagy nádból van a tető is
(122. á.). Az ősbíró formáknál szarufák nincsenek, csak vízszintesen

haladó husángokon nyugszik a boglyaszerűen felrakott tető. A fejlettebb formájú kunyhónak függőleges két oszlopon áll a vízszintes szelemenje, mely az épület gerincét alkotja, ezen nyugszanak ferdén a fedőanyagot tartó szarufák. A szarufák

123. ábra. Gulyáskunyhó galyfallal. Teteje szalma. Ujabb típus. *Fegyvernek*.

alsó vége az elülső és hátsó fal felső szélén húzódó koszorúfákon nyugszik. A koszorúfákat pedig, — ha a fal nem szilárd — az épület négy sarkán álló négy oszlop tartja.

124. ábra. Kondás nádkunyhója. A disznók dörzsölése ellen deszka védi az alját. *Kaba*.

A pásztorhajlék abban különbözik a háztól, hogyha azok házszerűek is, csak egyetlen helyiségből állanak és bejáratuk nem a hosszanti, hanem a végső falon van. Ritkán lepadlósoltak. Ablakuk is ritkán van. Kéményük egyáltalán nin-

csen, a füst az ajtón gomolyog ki. Ahol asszony is lakik a kunyhóban, ott benn nem tüzelnek, hanem a kunyhó körül.

Pásztor ritkán lakik a feleségével együtt a pásztortanyán. Az asszony s az apró gyermekek rendszeren a községben élnek. A

125. ábra. Juhásztanya, ahol az asszony állandóan künn lakik a pásztorral. Balról sütökemence. Középen az állás egy oldal nélküli szalmatető épület, melyben nyári jászlon lovat vagy szarvasmarhát tartanak. Kunyhódr.

126. ábra. Gulyákunyhó. Deszkából készült házikő sárral betapasztva. Túrkeve—Ecseg.

127. ábra. Juhászkunyhó. Fala, ajtaja nádból, teteje gyékényből. Biharnagybajom.

juhászok azonban a tejgazdaság miatt többnyire az asszonyt is kiviszik. Ezek kunyhói aztán sokkal rendesebbek s az asszony a kunyhóba sok mindenféle holmit kivisz, amire a juhásznak nincsen szüksége (134—135. á.).

3. Földbeásott pásztorhajlékok.

Putri, tzik.

Herman Ottó a putrit, mint a szilajpásztorok téli menedékhelyét említi. Ma már mint pásztorhajlék nem használatos.

A putrik 2—3 m széles és hosszú, 1—1½ m mély sík-

földbe vagy partba vájt négyszögletes gödrök voltak, melybe gádor vezetett le. Teteje nyerges tető volt, vagy pedig a gödör le volt takarva rudakkal, a rudakra nádat, szalmát hánytak, erre pedig földet.

Ilyenszerű putrikat ma már a kubikosok használnak.

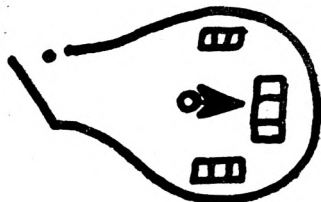
Régen a csárdák is domboldalba vájt putrik voltak.

A putri, másként földház, még nem ritka építmény, ország-szerre lehet találni, de a pásztorság már nem használja.

4. A tűzhely védelmére való építmények.

Kankarék, vasaló, szárnyék.

Míg a Duna-Tisza közén az enyhely és cserény az, amely az embernek és a tűznek egyaránt oltalmat ad, a tiszántúli részeken a tűzhely védelmére külön fedetlen építmények is vannak. Sok helyen a juhszárnyék enyhében tüzelnek, máskor pedig annak egyik szögében rekesztenek el nádfallal egy tüzelő helyet.

128—129. ábra. Vasaló képe és alaprajza. Ovális alakú nádfalazat a tűzhely védelmére. Fala 2—3 korcú s felül a nád bokrétája le van nyírva, hogy a tűz bele ne kapjon. *Hortobágy.*

Az LVII/2, LVIII/1. táblán a juhok számára épült szárnyék kicsinyített másolatát látjuk a tűz védelmére. Ez ilyen célra nem gyakran használt építmény. A pásztor mindig a szél ellen védett oldalon rak tüzet.

A 134—135. ábrán látható *kankarék* majdnem félkör. Széles időben ebben tüzelnek. Néhol a szárnyék valamelyik szárnyát kanyarintják vissza kankaréknak és abban tüzelnek. Ez esetben felül teljesen nyitott.

A kankarékok a kunyhótól és szárnyéktól teljesen független tűzhelyvédő építmények is lehetnek, ez esetben *vasaló* a nevük (118, 128—129, 131, 132, LVI/2, LVII/1, 136. á.).

A vasaló Ecsedi szerint »a mai napig elválaszthatatlan tartozéka a debreceni földön a gulyás és csikós kunyhóknak, legyen a gulya-ménés egy kézben vagy külön-külön. A vasaló keskeny bejáratától mindegyre öblösödő, végül kerek alakjával egy körtéhez hasonló fedetlen nádalkotmány. A pásztorkunyhó kijáratával ajtaja szembeesik, 4—6 lépés választja el amattól. Különbséget csak a cifra-csikósok vasalója mutat, mely rendszeren a

130. ábra. Gulyáskunyhó. Egyetlen helyiségből álló kis ház, melyben tűzhely nincs. Télen nem lakják. *Hortobágy.*

gyúlékony nádtetejű, deszkaoldalú bódéra való tekintettel, ettől távolabb, külön épül. Nagysága különböző, a pásztor háztartása szerint igazodik. Hossza 5—7 jó lépés, legnagyobb szélessége 3—4 jó lépés.

A vasalót nagy gonddal építi a pásztor. A falait kissé befelé dűtve építi, kívülről földdel jól feltölti, a nád pihéjét fent lenyírja, nehogy a szikrától tüzet fogjon. Bejáratának deszkaajtót tesz (LVI/2. á.) A vasaló a konyhának megfelelő főzőhely. Hátsó öblében van a tűzhely. A tüzet tehénganéjból rakják. A tűzhely mellett van egy lyukba beszúrva a alakú főzőfa, mely forgatható, erre akasztják a bográcsot. A tűzhely körül ülésre szolgáló gyalogszékek, piszkálóvas, tehénganáj tűzrevaló. A korc-

ban kanalak, faszegek, törőrongy, sótartó stb. A pásztorok a vasalóban esznek. A bográcsot vagy a földre teszik, vagy egy közepen lyukas, alacsony asztal lyukjába süllyeszti és körülül alacsony gyalogszéken (LVII/2, LVIII/1. T.).

A vasaló a Hortobágnak és környékének speciális pásztor-építménye. Egyebütt ismeretlen.

131. ábra. Juháskunyhó vasalóval. Az előbbihez hasonló, de ebben a juhok számára is van egy istálló. A vasaló szokás szerint a lakóhelységgel szemben áll. *Hortobágy.*

132. ábra. Nyergestetejű nádkunyhó karámmal. *Kecskemét.*

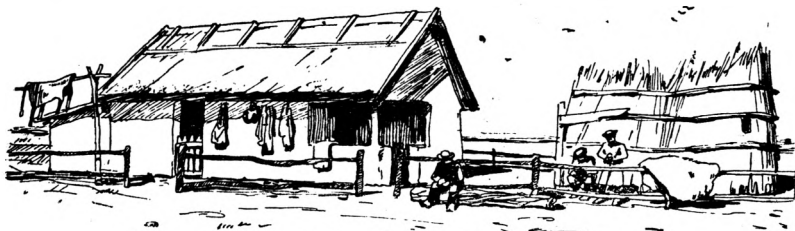
5. Jóságteleltető és lakható szilárd építmények.

Ól, szállás, tanya, istálló.

Az eddigiek során a jóság és a pásztorok számára emelt ideiglenes jellegű építményeket ismertettük. Az ól, szállás, tanya, istálló egyformán szolgál úgy a jóság, mint a gondozójának a befogadására. Ezek ma már nem mondhatók pásztorépítményeknek, csak valamikor régen lehettek azok. A mai pásztor ritkán telelteti a jóságot. Ha már beszorul a jóság a legelőről, akkor vagy a gazda vagy a cselédség telelteti a községben levő istállóban, vagy a tanyán. E két helyen keresendők tehát e teleltető építmények.*

* Ezekre vonatkozólag lásd Györffy Istvánnak a tanyáról szóló tanulmányait. V. ö. különösen »A nagykun tanya«. (Magyar nép, magyar föld. 112—132. 1.)

Nem fejezhetjük be a pásztorepítkezések ismertetését a csárdák megemlítése nélkül. Ezeket ugyan nem a pásztorok építik, de többnyire nekik épül. A csárdák ősi formája valamely halom oldalába vájt putri, ahol a csárdás bort mér az utasoknak. A

133. ábra. Gulyástanya vasalóval. Vályogból készült nádfedelű ház, melynek baloldali helysége istálló, jobboldali a gulyások lakóhelye. Balkéz felől döghörszáritó ágas. Hortobágy.

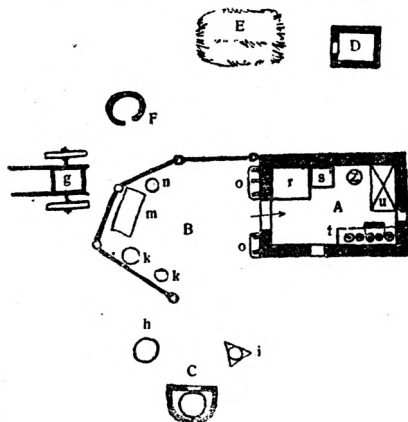

134. ábra. Fejős juhász tanyája. Az ajtóval szemben kankaré. Az előtérben vályogból vakolt és sárral tapasztott katlan, benne üst; mellette vasháromlábos bogrács. A katlanban trágyával, a bogrács alá szalmával tüzelnek. Kunmádas.

csárda ugyanis útkeresztezésnél, de legalább is út mellett épül a pusztán és az elfáradt utasok, pusztázók pihenője. Berendezése olyan, mint egy falusi házé, csak egyik szobája nagy, tágas ivó, X-lábú asztalokkal, hosszú deszkapadokkal és kár-

mentővel. Nagyobb csárdák mellett állás is van a járókelők szekerei és lovai számára.

A régi időben a jószágot tó- vagy folyóvízben itatták s csak szárazabb idők jöttével ástak gödör- vagy sárgut, melybe

135. ábra. Az előbbi 134. ábra alaprajza. (A bacsu, B kankaré, C üstkatlan, D malacól, E szalmaboglya, F üstkatlan, g taligá, h kút, i vasláb tüzelésre, k savós hordók, m szekrény, n tejes edény, o sárgut, r asztal, s sajttömőszék, t pad, u ágy, z korpás zsák.)

136. ábra. Gulyástanya vasalóval. Deszkával körül van kerítve, s ezen belül árnyéktadó akácfa vannak. Ez azonban újabb vívmány, mert a pásztorok nem szoktak fákat ültetni. Hortobágy.

egyik oldalon lement a jószág, a másikon feljött. Ma már ásott és téglával bélelt kúton itatják a jószágot nagy fűzfá- vagy nyírfavályúkon. A vízmerítő szerkezet kútágasból, kút-gémből, kút-ostorból, ennek végén kankarékból és vederből áll. A kút-

gém másik végén kolonc van, a veder ellensúlya. Ha nincs kolonc, akkor köteleket kötnek erre a végére és a veder felhúzásakor egy bojtár lefele húzza (29. á.).

137. ábra. Nádkévékből épített búr-híd (bűrű) XVIII. századi leírások után. *Nagykunság.*

Befejezésül megemlítünk egy, a múlt század óta eltűnt pásztorépítményt, a fűzvesszővel összekötött, nádkévékből épített »búrhidat«, amelyen a nagyjószágot hajtották át a hírnáros vizeken. (137. á.).

A magyar pásztoréletnek s ennek kapcsán a magyar pásztorépítkezésnek magyar nyelven elég tekintélyes irodalma van. Legelsőik s talán legszámottevőbbek a magyar ősfoglalkozás tanulmányozásának nagy mesteréé, Herman Ottó munkái. Ő volt, aki a magyar halászat és magyar pásztorélet tanulmányozásának fontosságát a magyar őstörténet szempontjából legelőször észrevette. De azt is észrevette, hogy e kérdések tanulmányozásának utolsó órája közelget és fáradhatatlan szorgalommal és nagy rátermettséggel szedte össze, amit csak lehetett. A Magyar halászat könyve c. nagy munkájában a magyar őshalászat teljes képét adja. Nyomában egy sereg fiatal kutató veti magát a magyar őshalászat tanulmányozására s a Herman Ottó által vágott csapást mélyítik, szélesítik.

Életének öregkorát a magyar pásztorélet feldolgozásának szánta. Pásztoréleti anyagának gyűjtését a múlt század kilenc-

venes éveiben végezte, amikor még bőven volt mit tanulmányozni. Már 1896-ban Magyarország ezeréves fennállása emlékkiállításán egy gazdag pásztoréleti gyűjteményt mutatott be, mely ma a Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Tárának méltó büszkesége.

Ez időtől kezdve több részletdolgozata jelent meg a magyar pásztoréletről, de sajnos, úgy erői, mint ideje elfogytak, mielőtt az összefoglaló tanulmányt elkészíthette volna.

Herman Ottó alapvető munkálkodása mellett a magyar pásztorépítkezés két kiváló ismerőjét Madarassy Lászlót és Ecsedy Istvánt kell megemlítenem. Madarassy a duna-tiszaközi kiskunsági (kecskeméti) pásztorépítkezést írta le nagy alapos-sággal. Ecsedy a hortobágyi pusztai pásztorépítkezéséről írt alapos tanulmányt, ahol a tiszántúli pásztorépítkezés legjobban megmaradt.

Ezen két tipikus legelőterület képeitől és az említett szerzők adataitól eltekintve, a többi felőlt terület pásztoréleti, illetőleg pásztorépítkezési képeit legnagyobbbrészt magam vettem fel fényképezőgéppel 1906–1908. között. Azóta már az Alföld egész területén rohamosan pusztul a pásztorélet s a megváltozott állattartási rendszer modernebb épületeket honosított meg úgy, hogy az itt képekben bemutatott és leírt pásztorépítményeknek legtöbb helyen már csak a romját, elkorcsosult formáját találjuk, ha ugyan teljesen ki nem veszett.

Irodalom

Bartucz Lajos:

Adatok a nagy magyar Alföld népies építkezéséhez. A Magyar Nemzeti Múzeum Néprajzi Osztályának Értesítője (Néprajzi Értesítő) XI. (1910.) 32–55.

Ecsedy István:

1. A nomád pásztorhelyek a Hortobágy pusztán. Néprajzi Értesítő, (1913) XIV. 192–219 l.

2. A Hortobágy pusztai és élete. Debrecen, 1914. 8° 304 l.

3. Hortobágyi életképek. Debrecen 1927.

Györffy István:

1. A Nagykunság és környékének népies építkezése. Néprajzi Értesítő, IX. (1908.) 1–18, 153–166, 223–224.; X. (1909). 30–40, 65–78.

2. A nagykun tanya, Néprajzi Értesítő, XI. (1910). 129–148.

3. A pusztuló pásztorélet. Vasárnapi Ujság, 1°. LXI. évf. (1914). 292. 1–23. l.

4. A régi alföldi pásztorélet. A Falu. Budapest. I. (1920). 115.

5. A szilaj pásztorok. (Nagykunsági krónika.) Karcag, 1922. 8°.

6. Az alföldi tanyák. A Föld és Ember. 8°. III. (1923.) 1–16.

7. A nyék. Népelet (Ethnographia) 1923–1924. I–II. 100–102.

8. A régi pásztorélet. Karl—Varga: Föld és Élet 1925. 8° I. 57—66.
 9. Az alföldi kertés városok. Néprajzi Értesítő 8° XXXVII—XVIII.
 (1926) 105—136.

Herman Ottó:

1. Az ősfoglalkozások. Halászat és pásztorélet. Budapest, 1898. 8° 138.
2. A magyar ősfoglalkozások köréből. Budapest, 1899. 8° 96.
3. A magyarok nagy ősfoglalkozása. Budapest, 8° 1904. 410.
4. A magyar pásztorok nyelvkincse. Budapest, 1914. 8° 800

Hoitsy Pál:

1. A ménesek világa. Vasárnapi Ujság, XXVIII. 1881.
2. Pásztorok Bugacon. Vasárnapi Ujság, I—II. 1905.

Kada Elek:

Bugac. Pusztai élet Kecskemét vidékén. Vasárnapi Ujság XLI. 1894.

Kóris Kálmán:

Matyóföldi tüzelők és szénatartók. Néprajzi Értesítő. VI. (1905),
 249—263.

Madarassy László:

1. Kiskunsági pásztorenyhefeyek. I. A Cserény. Néprajzi Értesítő,
 VIII. (1907.) 34—41.
2. Nomád pásztorkodás a kecskeméti pusztaságon. Budapest, 1912.
 8° 70.

Praznovszky G.:

Pásztorélet Nagyszalonta vidékén és az orosi pusztán. Néprajzi Érte-
 sítő XIX. (1927), 4—11.

Sztripszky Hiador:

A sztronga, esztrengába fog. Magyar Nyelv, XX. 1924. 80—82.

Takáts Sándor:

1. Sztronga. Magyar nyelv 1906. II. 22.
2. Régi magyar pásztorélet. Magyar Nyelvőr 1903.

Túri Mészáros István:

Pásztor hajlékok a Hortobágyon. Magyar Nyelv, VIII. 1912. 283.

Vahot I.:

Kecskemét és a Kecskeméti puszták. (Kubinyi—Vahot: Magyaror-
 szág és Erdély képekben.) Pest, I. 1853. 83—126.

*Első kiadása német nyelven: Stephan von Györffy: Das Bauwesen
 der Hirten im Ungarischen Tiefland. Mit 157. Abbildungen (meist Zeich-
 nungen von Andreas Csikós Tóth.) Debrecen, 1927. Kertész József ny.
 Karcag. 124 l. 8°. (A Debreceni Tisza István Tudományos Társaság Hon-
 ismertető Bizottságának kiadványai. IV. k. 1927—1928. 13—14. füz.)*

*A jelen első magyar kiadás az eredeti magyar kézirat alapján ké-
 szült. Kihagytuk az eredetiből a tanyára, ólra vonatkozó fejezet nagy részét,
 tekintve, hogy ez a fentebb közölt tanyát tárgyaló tanulmányokban bőveb-
 ben megtalálható. A képanyagot kevés kivétellel az eredetiből vettük át.*

A „NYÉK“

Herman Ottónak ösfoglalkozásaink körében tett nagybecsű néprajzi kutatásai ezen, az eddigelé igen elhanyagolt téren sok bonyolult kérdést megvilágítottak, olykor azonban az adatok fogyatékossága vagy nem feltétlenül megbízható forrásból való — bár jóhiszemű — vétele őt is téves megállapításra vezette.

Egyik ilyen kevésbé sikerült megállapítása a nyék szó fogalma. Nincs szándékomban a nyék szó eredetét kutatni, sőt azt sem keresem, hogy a »nyék« szó a »vadaskert« fogalmán kívül bír-e még más valami jelentéssel, tisztán csak azon pásztor-építményekhez való viszonyát óhajtom megvilágítani, amelyekkel ő egybekapcsolta.¹

Herman Ottó a nyéket a szilaj marha védelmére szolgáló építménynek tekinti. *Szilaj* vagy *rideg* elnevezés alatt a magyar nép az olyan jószágot érti, mely télen is a szabadban él és fedél alá nem kerül. Ezen építmények tanulmányozása közben kérdést intézett több ismerőshöz, akik közül főleg Kada Elek volt kecskeméti polgármester, továbbá Kupa Árpád túrkevelő lakos, megyei biztos küldtek be érdemleges választ.

Kada Elek emlékszik olyan kőralakú, tetőnélküli építményekről, kerek árkolásokról, szélfogó nádfalazatokról, melyek a jószágot védték az időjárás viszontagságai vagy a vad ellen, hogy azonban ezek valamelyikét nyéknek nevezték volna, arról nem tud.

Kupa Árpád ezen kérdésekre: »A szilaj pásztorokodás idején a pásztorok miben laktak? Volt-e a jószág számára valami *kerítésféle*? azt válaszolta, hogy a földbevéajt ős pásztorlakás neve putri volt. Volt putri *nyékkal* — *szár nélkül* —, volt azután putri *szárnyékkal*. A különálló *nyék* néhány lépésnyire a putri előtt csaknem egész kör, vagy szabálytalan szögletes kőalakban. A nyékben valami célra kiválasztott jószág volt, mert a

¹ A nyék. Magyar Nyelv. I. (1905). 24—28. 1.

nyék nádból kerített, tetőtlen alkotmány, rendesen az ólat helyettesítette.«

»Kupa Árpád kiegészítő kutatásaiból még kiderült, hogy a nyék nemcsak pásztorszállás, hanem a falusi *veremház*-nak is befejező járuléka volt; az utóbbiak északkeleti sarkán őrhely, jószágakol rendeltetéssel. A veremházhoz tartozó nyéknek szára a nyéktől a házig húzódott.«

»Ezzel reám nézve — mondja Herman Ottó — a *nyék* kérdése el volt döntve és tisztán állott az, hogy *szárnyék* nem a szárnytól ered, mint ahogy ez közfelfogásnak látszott, hanem olyan nyéktől, melynek szárnya van.«

Ettől kezdve aztán Herman Ottó többé nem beszél *szárnyékokról* — mint alföldszerte a nép —, hanem mint a Kupa Árpád szolgáltatata adatokból kikövetkeztetett »nyék« elmélet megkívánja: *szárnyékekről*.

Mivel magam is nagykunsági ember vagyok s a régi pásztoréletre, pásztorépítkezésekre még gyermekkorom óta emlékszem, kíváncsi lettem a »nyék« mibenlétére, mert e nevet éppúgy nem hallottam emlegetni, mint ahogy Mészáros Kálmán nem hallott róla Kisújszálláson semmit.²

1907 nyarán sorra kérdeztem a karcagi és kunmadarasi öreg pásztorokat, hogy mit tudnak a nyékről. A szóra senki sem emlékezett. Mikor aztán Herman Ottó nyékjét kezdettem nekik magyarázni, rögtön emlékeztek azokra a bizonyos kerek falazatú építményekre, melyekhez olykor nádfalak, olykor putrik is járultak, de lényeges tartozékai nem voltak. Ezt az építményt azonban ők egyhangúlag *kosár*-nak ismerték.

Kíváncsi voltam, hogy a Túrkeve használatában levő ecsegi pusztán mit tudnak a nyékről, mert gondoltam, hogy Kupa, mint túrkevei lakos, csak erről a helyről szerezhette értesülését.

Az öregebb pásztorok itt sem tudtak semmit a nyékről, csak a kosárra emlékeztek. Utasítottak azonban Finta Miklós számadó gulyáshoz, akiről tudták, hogy Kupa Árpáddal összeköttetésben van s annak gyakran szolgáltatott már a multra vonatkozó adatokat.

Magam is emlékeztem 20 évvel előbből az öreg pásztorra, mert 1896-ban ő is ki volt állítva kontyos kunyhójával az ezredéves kiállításon, s ekkor sűrűn találkoztam vele. Tudtam, hogy régi, híres pásztorinasztiából való és ha ő nem tudja megoldani a kérdést, akkor senki sem.

Sajnos, ez volt a baj, hogy ő is tudta azt, hogy a tudomány sokat vár tőle.

Felkeresvén az öreget, faggatni kezdtem a régi dolgokról.

² Magyar Nyelv. I. 1905. 143. 1.

Sok kérdésre megfelelő választ kaptam. Mikor azonban a nyékre tereltem a dolgot, az öreg másra fordította a szót. Nem akartam ekkor feszegetni a kérdést, csak néhány nap múlva hozakodtam ismét elő vele. Az öreg aztán, mikor látta, hogy nem lehet kitérni a felelet elől, bevallotta, hogy Kupa Árpád feltett kérdésére, hogy »mi az a nyék?« adta ő azt a választ, hogy a nyék »olyan szárnyék, amelyiknek nincsen szára«. »Nincs abból nízze semmi, csak úgy gondoltam én azt!« — mondotta restelkedve az öreg.

Néhány nap múlva Nagy-Sárréten folytattam pásztoréleti tanulmányaimat s a biharnagybajomi juhászokhoz vetődtem. Számos szárnyék állott a legelő községfelőli oldalán. Mikor kérdést tettem a juhászokhoz, hogy miféle alkotmányok volnának azok, azt felelték, hogy azok »szárnyadikok.«

Ez az újabb adat végképen elmosta a »nyék« nevét a Nagykunságról, sőt talán az Alföldről is. Világos, hogy a szárnyadékok szó a szárnyéknak hosszabb, teljesebb, tehát alkalmasint ősibb alakja s a *szárnyadékból* a *nyék* szót már népetimológiával sem lehet kikövetkeztetni, s nem helyes a szárnyadékokat szárnyékeknek írni, mint ahogy Herman Ottó ettől az időtől kezdve tette, mert a nép szárnyékekről sohasem beszél, mindenütt szárnyékokról vagy szárnyadékokról tudnak.

Azóta a nagykunsági és környékbeli levéltárakban hosszabb ideig dolgoztam, a nyék szóra azonban sehol semmi adatot nem kaptam. Ellenben a Hermann Ottó által e néven tárgyalt építményre többször rábukkantam, de mindannyiszor »kosár«-nak van említve. Így Halasy Márton juh-kosarait felégették a szoboszlaiak 1803-ban.³ »A püspökladányiaknak volt ott ellető juhkosarak.«⁴ 1735: »A vizen a Hortobágyon innét volt a kosár és innét legeltették a juhokat.«⁵

A legelőkön lévő kőralakú sáncokat öreg pásztorok most is *kosárhely*-nek ismerik. Kunhegyesen »Kosártelek« helynév is van. De hogy a Herman Ottó nyékje és a kosár azonos formájú építmény, az is bizonyítja, hogy a tótok és oláhok hasonló formájú és rendeltetésű építményeiket szintén *kosárnak* nevezik.

A fenti adatok összegezése után mindenesetre levonhatunk annyi tanulságot, hogy egyetlen adatból, különösen, ha közvetítő útján kapjuk, ne vonjunk le messzemenő következtetéseket.

Első kiadása: Ethnographia — Népetet. XXXIV/XXXV. 1923/24. évf. 100—102. l.

³ Nádudvar község régi tanácsjegyzőkönyve.

⁴ U. ott.

⁵ Országos Levéltár. N. R. A. F. 1335. Nr. 55.

*1. Állandó juhászkunyhó, bejáratánál nádszárnyékkal és vasalóval.
Hortobágy. Ecsedi felv.*

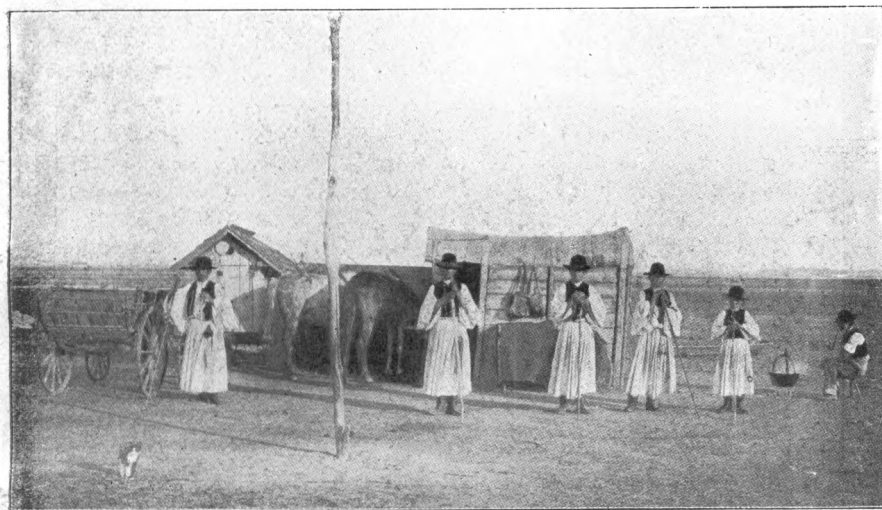
2. Főző szárnyék. Angyalháza. Ecsedi felv.

1. Főzés a szárnyék enyhében. Hajdúszoboszló. Eesedi felv.

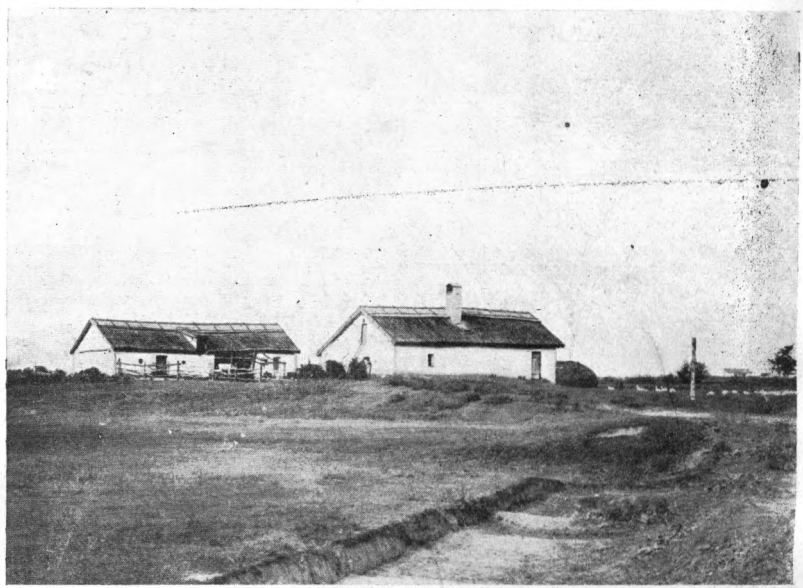
2. Deszkacserény. Kistelek, Kiskunság. Madarassy felv.

1. Teljes cserény. Bugacmonostor. Madarassy felv.

2. Cifra csikés bódé. Hortobágy. Szatmári telek. Ecsedi felv.

1. Ágasegyházi csárda. Kecskemét.

*2. A dranka fiókja dobogóval. Fejős juhász fejővederrel. Hortobágy.
Ecsedi felv.*

A CSÁRDA

Talán az egész világon ismerik már ezt a magyar szót. Híressé vagy talán jobban mondva hírhedtté vált a mult században, mikor a betyárok tanyájává lett s az utakon járó-kelő idegen nem tudta, hogy a csárda pihenést, oltalmat ad-e vagy veszedelmet hoz rá. Magyarországon járt idegenek, természetesen kiszínezve írták le könyveikben, újságjaikban a csárdában tapasztalt veszedelmeket, melyeket legtöbbször nem is éltek át, hanem csak hallottak másoktól s tudjuk, hogy messziről jött embernek szabad »költetni« is.

A csárda nem valami ősmagyar találmány. Árpád apánk idejében még nem volt meg. Honfoglaló őseink az erjesztett kancatejből készült kumiszt itták, amit nem csárdában mértek. Meg volt minden gazdának megfelelő számú fejős kancaménese s maga a gazdasszony készítette el lóbórtömlőben a kitűnő italt, mely amellet, hogy táplált, jó kedvet is csinált, sőt ha valaki nagyon akart, be is rúghatott tőle egy kicsit.

Tudósok azt állítják ugyan, hogy az ősmagyarok a bort is ismerték és amint a szentgalleni zárdában történt látogatásuk mutatja, meg is itták annak rendi-módja szerint. De hogy szőlőt ültettek vagy kapáltak volna, arról nem szól a krónika. Ugy látszik, hogy csak azt itták, amit más szűrt.

Korcsma, csárda dehogy volt ősapáinknál! Nem is hallottak azok soha olyat, hogy pénzért adják az italt! Az ilyen elvetemedt embert talán agyon is ütötték volna! Később, sok évszázad lepergése után jutott oda a magyar, hogy szállásért, italért pénzt adjon.

Mint sok magyar specialitást, a csárdát is a török világ szülte. Maga a szó is a törököktől került hozzánk. Eredetileg csak valami félszerféle hajlékot jelentett ez a név, mely úttalan-utakon valami enyhelyet nyújtott az Alföld végtelen pusztaságán utazó embereknek. Nem volt már akkor falu sem, néha

többnapj járőföldre nem lehetett beszállani sehova, az utas az útban hált. Bizony jól fogott akkor a rozoga »csardak« is, ahogy eleinte hívták. Nem mértek akkor még italt sem benne. Meg is járta volna a »regálebérő«, ha akkor lett volna. A felső alá kőborló hajdúk, kurucok, labancok, törökök, tatárok s különféle tolvajok úgy felprédálták volna a pincét, hogy holtig sírathatta volna a csapláros.

Később, a török világ után, mikor már egy kis élet- és vagyonbiztonság is támadt, alakult ki a csárdából a mai vendégfogadónak a képe. Állandóbb jellegű csárdát építettek; sokszor az elpusztult falu romladozásban heverő templomát alakították át csárdának. Mert ne szépítsük a dolgot, ősapáink között is felesszámmal akadtak, akik fontosabbnak tartották, hogy az útban inkább csárda legyen, mint templom. Mihelyt azonban az ilyen elpusztult falvakban a lakosság visszaszállott, a csárdából megint templom lett.

De még napjainkig is van néhány csárda, melyről ki lehet mutatni, hogy vagy templom volt, vagy annak tégláiból épült. Ilyen pl. a debreceni országútban, Karcag és Nádudvar közt levő Szent Ágota csárda. Az a templom, melynek romjain ez a csárda épült, Szent Ágota vértanú tiszteletére épült s mikor az egyházzal elnevezett Szent Ágota falu elpusztult, templomának falai évszázadokon át fennállottak és oltalmat nyújtottak az utasoknak. Lassanként, a jobb idők eljöttével, kijavították és ma is fennáll mint csárda.

A csárdák bizony nemcsak igazjáraibeli utasoknak, hanem henyélő betyár embereknek is oltalmat nyújtottak, ezért a hatóságok nem jó szemmel nézték ezt a szükséges rossz intézményt.

Igy 1775-ben Szabolcs megye rendszabályt dolgoz ki a nagyban »eltelepedett« tolvajságok megfékezésére, melyet megküld a szomszédos vármegyéknek is, hogy hasonlóképen járjanak el a hamis emberek ellen.

»Tapasztaltatott az is — úgymond — hogy a külső korcsmánokon leginkább a kortsmárosok a nagy orgazdák, de emellett sokan sok és »nevezetes« embereket is lappangtatnak. Ahoz képest ennekutána a korcsmánok is hiteles levelet vegyenek magok uraitól, hány cselédet tartanak? Név szerént azok ki légyenek? Mert midőn vizitéroztatnak és olyan személyt kapnak házoknál, ki maga igazjáraibéliségét meg nem bizonyíthatja, az ugyan megfogattatik, de a kortsmáros azzal együtt tömlőcre vezettetik.«

»Sem lovat, sem egyéb marhát semmiféle pásztortúl vagy más egyéb gyanus személyektől sem kortsmárosok sem egyéb emberek ne vegyenek, mert ha lekisebb gyanúság féréven hozzájok, terhes rabságba ejtik magokat.«

»Ha valamely kőborló emberek a kortsmán korhelykednek

s időt töltenek, az ilyeneket a kortsmárosok a közelebb levő helység bírának azonnal hírül adják. Ha ebben a kortsmárosok vagy a bírák a parancsolatot el nem követik, a tömlőcbeli büntetést el nem kerülnek.»

Nem sokat használtak ezek a fenyegető rendszabályok. Nem valószínű, hogy egy vendéget is feljelentettek volna a külső kortsmárosok azért, mert betértek a csárdába és időt töltöttek. Ráday kellett, hogy jöjjön, hogy a csárdák megtisztuljanak a gyanús vendégektől.

A csárdák akkor indultak pusztulásnak, amikor a vasút átvette a forgalom lebonyolítását. Az országutakon mind kevesebb utas járt, mindenki a vonaton utazott s a csárdák lassanként vendég nélkül maradtak. Egy darabig még a pusztán élő

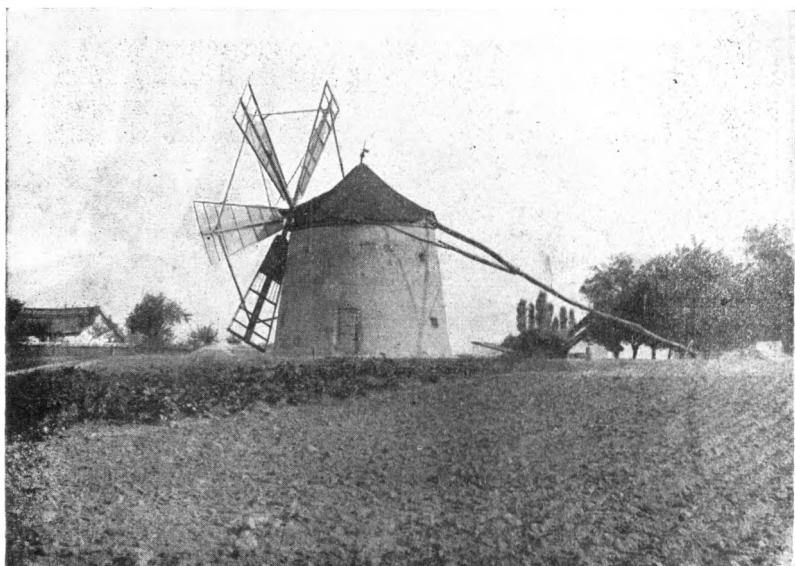
138. ábra. A »Meggyescsárda«. Tiszafüred határában.

pásztorok látogatták, végre a legelők felosztásával azok is elmaradtak. Ma már a legtöbb csárda eltűnt, s a régi tréfás nevüket: Kutyakaparó, Gagyori, Kulipintyó, Eb gondolta, Körülsáros, Látókép, Koponya, Szemszúri, Betekincs, Morgó, Cifra stb. lassanként elfelejti a közönség.

A csárda nevéhez fűződik egy jó magyar táncnak, a csárdásnak a neve is. Nem valami régi elnevezés ez, sőt nem is a néptől ered. A múlt század közepe táján találták ki magyar úri emberek s ez az új táncnév olyan divatos lett, hogy pár év alatt a nép is megkedvelte s országszerte általánossá vált. Sőt, mint a magyar nemzeti tánc neve hova-tovább az egész világon ismeretes lesz.

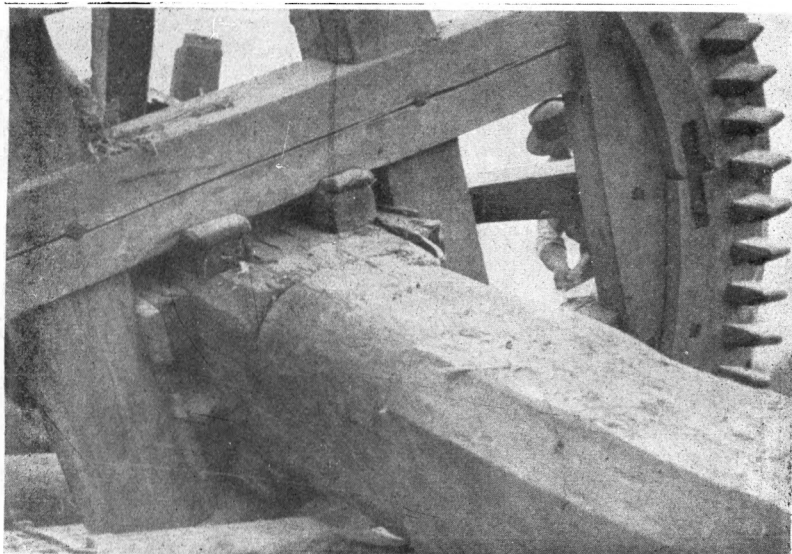
Szélmalom. Nagy!unság.

1. Szélmalom. Kiskunfélegyháza.

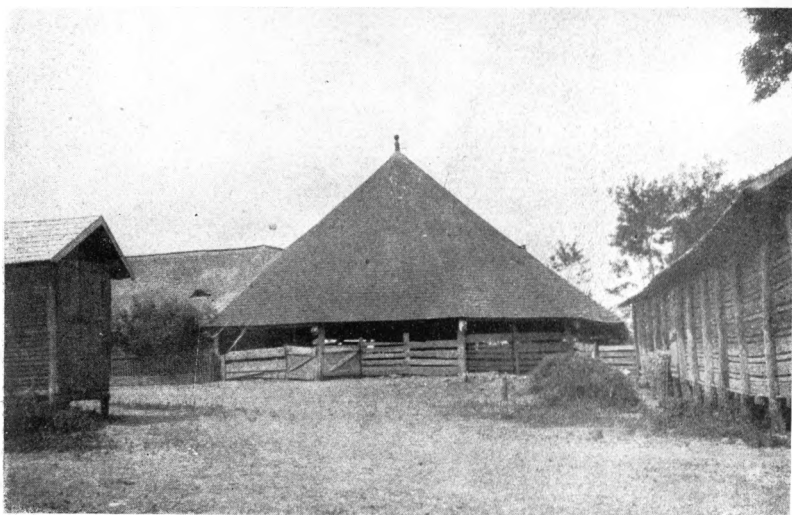
2. Szélmalmok. Szabadszállás.

1. Szélmalom felső kereke. Karcag.

2. Szélmalom belső kereke. Karcag.

1. Szárazmalom. Túrkeve.

2. Vizimalom. Jánoshegy. Bars m.

A M A L O M

A FALUSI MALMOK

(1920.)

A malom olyan ősi szerszáma az emberiségnek, hogy bízást évezredekéről beszélhetnénk, ha az eredetét kutatóknak, mert mióta az emberiség kenyeret eszik, azóta malomnak is kellett lennie. Az ősidőkben azonban nem voltak olyan nagyszabású malmok, mint manapság, jobbára kézimalmokat használtak, ezek közül is a legegyszerűbbek csak holmi kövek voltak, melyek közül a felsőt kézzel vagy lábbal forgatták s a két kő között a mag megőrlődött vagy legalább is megdarálódott. Ilyen egyszerű kézi malom faluhelyt ma is látható, mellyel népünk sőt szokott örölni, vagy tengerit darál. Az alsó kő vályúszerű mélyedésben nyugszik, ezen van a felső, kézzel forgatható kő. Nem valami szapora munkájú eszköz, de hasznosságát mutatja az, hogy a minden régít elsöprő civilizáció ennek még békét hagyott, ma is országsszerte sokfelé használják, ha nem is minden háznál, mint egykor régen.

Honfoglaló ősainknek is ilyenféle malmaik lehettek, Szent Gellért püspök legendája is említi egy kézimalommal őrlő leányt, kit dolgozni látott, mikor ő Szent István királyhoz utazott. Az emberiség azonban hamar rájött, hogy az őrlés nehéz munkáját állatokra is át lehet hárítani, és lassanként divatba jöttek az állatok erejével hajtott malmok. Ezeknek a berendezése többnyire a járgány gondolatán alapult s az állat körbe haladva tolta vagy húzta a hajtókereket. Alföldi városainkban még a közelmúltban is gyakori látvány volt az úgynevezett szárazmalom. Ennek legszembeütőbb része volt a nyitott oldalú, kúptetejű, színszerű épület, melybe a hatalmas »bálvány«-nak nevezett tengelyen egy vízszintes síkban forgó óriási kerék van, ennek küllői közé fogják a vonómarhákat, vagy lovakat, melyek a kerék körbeforgásával a szomszédos helyiségben levő malomszerkezetet járátja. A szárazmalom nehézkes szerkezeténél fogva nagy

vonóerőt igényelt, éppen ezért a vonó jószágot nagyon nyújtta. Ez a malomtípus már majdnem teljesen kiveszett falvainkból.

Méltó rosszhírű típusa volt a malmoknak az ú. n. taposómalom, ezt nem csak állati, hanem emberi erőre is csinálták. Ennek is volt egy, a szárazmaloméhoz hasonló hajtókereke, mely azonban ferde síkban forgott s a küllők fölött be volt deszkázva. Ezen a keréken állott, jobban mondva, egyhelyben járt a hajtó ember vagy állat, miközben lába alatt forgott a nagy hajtókerék. Roppant ember- és állatkínzó szerszám volt, a régi világban sok szegény rab elpusztult ennek a malomnak a hajtásában. Azért mondják ma is az egyhangú, fárasztó, nehéz munkára: »Olyan, mint a taposómalom!«

A malom igazi fejlődése ott kezdődik, amikor a természet erőit, víz, szél, gőz stb. is befogták az őrlőszerkezet hajtására.

A vízimalmot, mint neve is mutatja, a víz hajtja. Ennek a malomtípusnak sokféle változata van. Nagyobb folyóin, így különösen a Dunán, régen gyakoriak voltak az ú. n. hajó- vagy tombácósmalmok. Ezek a víz tetején állottak, mint valami kikötött tutaj vagy hajó és széles kereküket a folyó vize alulról sodorta. Ehhez hasonló alapgondolatú az alulcsapó patakmalom a kisebb folyókon vagy patakokon, csak hogy ezeknek az őrlőberendezése a parton van. Még kisebb patakjainkon általános a felülcsapó hajtókerék, mely a vizet felülről kapja. Mindezek a malmok, mind bizonyos áttétellel dolgoznak, vagyis több fogaskerék bekapcsolásával jut el a hajtóerő a malomkőig, ezáltal a víz, szél, vagy állati erő elvész. Van azonban Erdély némely részén egy olyan malomtípusunk, a »kanalasmalom«, melynek vízkereke vízszintes síkban forog és felülről rézsútvezetéssel kapja a vizet. Ennél semmi áttétel nincs, a vízkerek tengelye egyúttal a malomkőnek is a tengelye. Ez tulajdonképpen nem más, mint turbina s a múlt század második felében, mint újonnan felfedezett zseniális találmány jött hozzánk a turbina nyugatról, holott még Erdélyben most is megvan, a Balkánon, különösen pedig Kisásziban, évezredek óta használják, mint népi malomszerkezetet.

A vízimalmainkon kívül elsősorban a szélmalmot említhetjük meg, mint népi malomszerkezetet, melyet természeti erő hajt. A szélmalom az eddigi tudományos kutatások szerint kínai találmány s nálunk Magyarországon — legalább a mai formában — mintegy háromezredik száz év óta ismeretes. Többen azt állítják, hogy a reformáció után Hollandiába kiment tanulmányútjára hozta volna be hazánkba. Lehetséges, hogy a mostani szilárd falazatú szélmalmot (=LXI. T.) csakugyan Hollandiából hozták be, de nem valószínű, hogy a szélmalom teljesen ismeretlen lett volna nálunk eladdig, mert szomszédságunkban: Oroszországban, Ro-

mániában, Bulgáriában, Törökországban, általában az egész keleten nagyon közönséges ősidők óta. Ki ne látta volna a magyar szélmalmot? Hatalmas, bástyaszerű téglaeépítmény, némelyik majdnem toronymagasságú, 4—6 vitorlával. A vitorlákat mindig a széllel szemközt fordítják, ez pedig a magyar malmoknál a tetőszerkezet elfordításával jár. Hollandiában és keleten (Orosz-, Törökországban) a szélmalmok egy másik fajtája használatos, amelyiknél nemcsak a fedél, hanem az egész épület is elfordítható, a szél járásának megfelelőleg.

Hazánkban a népi malomféleségek rendkívül sokat veszítettek a jelentőségükből, mióta a gőzmalom divatba jött. Elsősorban kiveszett a szárazmalom, utána meg a szélmalom kezdett eltűnedezni a magyar községek széléről. Talán a legkevesebbet a vízimalomnak ártott a gőzmalom. A háború azonban megmutatta, hogy a régi, évszázados, sőt évezredes múltú szerzőmunkák is megvan a maguk értéke s amikor a szén drága lett, s a gőzmalomszerkezeteket nem tudták pótolni, bizonybizony rákerült a sor a régi, lenézett, falusi szél- és vízimalmokra és újra üzembehelyezték őket. Most is vígan kattognak és kelepelnek és figyelmeztetnek bennünket, hogy becsüljük meg a régit, mert ami évszázadokig jó volt, nem lehet máról-holnapra haszontalan.

Különben most, amikor a gőzfejlesztő tüzelőanyagoknak anyyira szűkében vagyunk, kétszeresen figyelmet kell fordítanunk a kihasználatlanul heverő természeti erőkre. Hollandiában a szél erejét nem csak őrlésre, hanem vízhúzásra, favágásra stb. is felhasználják, s minden gazdának van egy-egy kis malmocskája a földjén. Bulgáriában is az emberi munkák javarészt kis vízi- vagy szélmalomocskákra hárítják át, úgyhogy még a tej köpülésére is van víz- vagy szélhajtotta szerkezetük. Az persze már emberi lustaság és nem a modern haladás eredménye, hogy Tibetben az imádságot is malomszerkezet pörgeti le az ember helyett, de annyi bizonyos, hogy távolkeleten, különösen Kínában óriási embermunkaerő-megtakarítást érnek el a szél és vízierő kihasználásával.

*A mellékelt jénymképek, ahol a fel-
vevő nevét nem közöljük, néhány ki-
vételével mind a szerző felvételei.*

*A »Pásztorépítkezés« rajzait nagy-
részben Csikós Tóth András, kismész-
ben Benyovszky István készítette.*